

АБДЫЛДАЖАН АҚМАТАЛИЕВ

**УЛУУ, АСЫЛ ИДЕЯЛАР
«МАНАСТА» ЖАНА
АЙТМАТОВДО**

БИШКЕК – 2011

УДК
ББК
А

Жооптуу редактор – филология илимдеринин кандидаты
А. Кадырмамбетова

Рецензенттер – филология илимдеринин кандидаттары
А. Жантаев, К. Исаков

Акматалиев Абдылдажан.
Адамзаттын Улуу, Асыл идеялар «Манаста»
жана Айтматовдо. – Б.: «Турар», 2011. – 252 б.

ISBN

Китепте белгилүү адабиятчы А. Акматалиевдин учур, маданият, адабият, тил маселелерине байланыштуу соңку мезгилде басма сөз беттеринде жарык көргөн макала, маектери топтоштурулган.

А

УДК
ББК

ISBN

© Акматалиев А., 2010

2

МАДАНИЙ ӨЗ АЛДЫНЧАЛУУЛУК – ЭГЕМЕНДҮҮЛҮКТҮН БАШКЫ БЕЛГИСИ

Өлкө президенттеринин өз элине Кайрылуулары бүгүнкү күндө мамлекеттик деңгээлде аткарылып жаткан маанилүү иштер жана алдыңкы келечекке белгиленген чектер жөнүндөгү программалык билдирүү катары коомчулуктун зор кызыгуусун жараткан салттуу көрүнүшкө айланып калды.

Жаңылануу багыты – мамлекет, коомчулук, ар бир жарандардын алдында аткарууну талап кылып турган бир программалык документ.

Президент Жаңылануу багытында – Кыргыз мамлекетинин, улутунун **маданий өз алдынчалуулугу** жөнүндөгү маселеге да көңүл бурган. Дүйнөлүк глобализациялашуу, интеграция заманында бул дүйнөлөшүү процессинен мамлекетибиз өзүнүн прогрессивдүү өнүгүшү үчүн зарыл булактарды пайдалануу жана ага өзүнүн татыктуу салымын кошуу менен катар улуттун, мамлекеттин маданий өз алдынчалуулугун сактай билүүсү, башка мамлекеттерге тең ата эгемендүү өз алдынча мамлекет катары жашап калуусу да шарт.

Президент тарабынан акыйкат белгиленген бул багыттагы иш-чаралардын жүзөгө ашышы үчүн интеллигенциянын – интеллектуал окумуштуулар, чыгармачылык чөйрө, билим берүү багытындагы кызматкерлер, мамлекеттик чиновниктердин ак-

3

тивдүү, биримдиктүү ишмердиги өзгөчө талап кылынат.

Жаңылануу багытындагы улуттук маданий өз алдынчалуулук тууралуу келечектүү иш биздин, Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун иш багытына да түздөн-түз тиешеси бар.

Улуттук маданий өз алдынчалуулук, аны сактоо, жайылтуу багытында төмөнкү маселелерге, иш-чараларга көңүл бурулуш керектиги жөнүндө сунуш-пикирибизди билдиремин:

I. Улуттук тилди өнүктүрүү багытында

Маданий өз алдынчалуулук, бул башкаларга окшобогон бир гана элге, улутка таандык маданий өзгөчөлүк. Мындай маданий өзгөчөлүк катары биринчи иретте тил эсептелет. Кыргыз тили сөздүк составы, грамматикалык түзүлүшү, үндүк айтылышы боюнча башка тилдерге окшобогон өзгөчөлүктүү көрүнүш. Кыргыз тили түрк тилдеринин ичинен эң байыркыларынан болуп эсептелет жана муну байыркы таш жазма эстеликтери да тастыктап турат. Кыргыз тилин бүгүн илимий-техникалык прогресстин, интернет, компьютерлештирүүнүн заманына ылайыкташтырып өнүктүрүү, сактоо үчүн бир катар илимий-практикалык иштерди аткаруу милдеттери турат. Коомдук өнүгүүгө жараша тилибизге кирген жаңы түшүнүктөр, жаңы сөздөр менен толуктоо зарылдыгы жана мурда чыккан сөздүктөр бүгүнкү күндө библиографиялык таңсыктыкка айлангандыгын эске алуу менен бир нече мазмундук түрдөгү кыргыз тилинин сөздүктөрүн түзүү керек. Алар:

1. «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү»

2. «Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү»

3. «Кыргыз тилинин этимологиялык сөздүгү»

4. «Кыргызча-орусча сөздүк» ж.б. сөздүктөрдү илимий негизде түзүү, китептик, электрондук варианттарын чыгаруу

II. Искусство, искусствотаануу, этнографиялык мазмундагы илимий, практикалык иштер

1. Кыргыз элинин улуттук каада-салттары, үрп-адаттары жөнүндөгү изилдөөлөрдү бүгүн

а) фольклордук

б) этнографиялык

в) тарыхый

планда илимий-популярдык мүнөздө жазуу жана аларды мезгилдүү басылмалар аркылуу калайык-калкка кеңири жайылтуу.

2. Улуттук кол өнөрчүлүк (саймачылык, ат жабдыктарын жасоо, жыгач буюмдары, зергерчилик) боюнча түстүү сүрөттөрү, жасалыш ыкмаларынын кеңири түшүндүрмөсү менен альбомдорду чыгаруу.

3. Телекөрсөтүү, радиоберүүлөрдө кыргыз элинин каада-салттарын, үрп-адаттарын, оюндарын, кол өнөрчүлүгүн чагылдырган көрсөтүүлөргө, берүүлөргө эфир программасынан атайын туруктуу убакыт бөлүү, жана ушул мазмундагы берүүлөрдү балдардын жаш өзгөчөлүктөрүнө ылайыктап даярдап көрсөтүп туруу.

4. Басма сөздө «Улуттук каада-салттарыбыз», «Улуттук көркөм сөз мурастарынан», «Улуттук оюндар», «Элдик кол өнөрчүлүк» деген сыяктуу рубрикаларды жарыялап туруу.

5. Балдардын куурчак театрынын ишин жандандырыш керек жана анын негизги репертуарын кыргыз жомоктору, «Манас», «Курманбек», «Жаныш-Байыш», «Эр Табылды» ж.б. баатырдык-патриоттук темадагы эпостордун негизинде даярдалган спектаклдер түзүш керек. Себеби, орус ж.б.

элдердин жомокторунун негизинде тартылган илимий-фантастикалык сюжеттеги оюн-зоокторду балдар теледен жетиштүү эле деңгээлде көрө алышат.

6. Кыргыздын каада-салты, үрп-адаты (балдарга арналган ырым-жырымдар, үйлөнүү үлпөтү жана салты, өлгөн адамды узатуудагы керээз, кошоктор), алардын философиялык мааниси жөнүндөгү илимий-популярдык эмгектерди, элдик оозеки чыгармачылыктын жана профессионалдык адабияттын мыкты үлгүлөрүн конкурстук негизде тандап алып, орус, англис, түрк жана башка тилдерге атайын котортуп, басмадан чыгарып, кыргыз маданиятынын башка элге жайылышына, танылышына мамлекеттик камкордуктар көрүлүшү керек.

III. Көркөм сөз мурасы, улуттук адабиятты өнүктүрүү багытында

1. Улуттук илимдер академиясынын Кол жазмалар фондусунда «кыргыз рухунун туу чокусу» болгон «Манас» эпосунун 80 ден ашык варианттары бар. Алардын ичинен терең мазмундуулугу, жогорку көркөмдүүлүгү жана көлөмү боюнча өзгөчөлөнгөнү, классикалык варианты болуп Сагымбай Орозбаковдуку менен Саякбай Каралаевдики эсептелет. Бүгүнкү күндө ушул уникалдуу маданияттын уникалдуу үлгүсү болгон эки вариант да өзүнүн түздөн-түз мураскери болгон кыргыз журтчулугуна, улуттун келечеги болчу жаштарга толук жетпей келет. С.Орозбаков менен С.Каралаевдин «Манасынын» толук академиялык басылмалары институттун илимий кызматкерлери тарабынан басмага даярдалып, алардын алгачкы бир нече томдору чыгып, бирок материалдык-каражаттык колдоо болбогондуктан аягына чыгарылбай токтоп турат. «Манастын» ушул эки вариантын басмадан толук

чыгарып, коомчулукка жеткирүү мамлекеттин маданий мурастар багытындагы номер биринчи иши болууга тийиш. Себеби, анда элибиздин нечен кылымдык дүйнөтаанымдык түшүнүктөрү – философиясы, этика, эстетикасы, тил байлыгы, каада-салты, үрп-адаты, тарыхы, кыскасы нечен кылымдык тарыхы жана акыл-эстик табылгасы камтылган. Албетте, мүмкүнчүлүккө жараша жогоруда белгиленген эки варианттан башкаларын чыгарууну да көңүлгө алып коюу керек.

2. Кыргыз атын, маданиятын дүйнө жүзүнө тааниткан залкар жазуучубуз Ч.Айтматовдун чыгармачылыгын изилдөө ишине да ар дайым мамлекеттик деңгээлде көңүл бурулуп туруусу зарыл. Себеби, ал кыргыз маданиятындагы экинчи бийик чоку, улуттук сыймыгыбыз. Биз өзүбүздүн мекендештерибизди, мамлекеттин келечеги болгон жаштарды Айтматовдук дүйнөгө жакындатуу, тартуу, андагы нравалык-эстетикалык асылдыктарды, философиялык терендиктерди өздөштүрүү менен биз жаштарды улуттук өрнөктүү маданиятка жакындатабыз. Ч.Айтматов өзүнүн чыгармаларында элдик оозеки чыгармачылыктын бай казынасынан кеңири пайдаланып, өзүнүн чыгармаларынын көркөм-философиялык маанисин арттырып, ошол эле убакта элдик мурастагы сырттан караган көзгө анча байкала бербеген терендигин, акылмандыгын окурмандарына ачып бере алган. Айтматовтаануу багытында аткарылуучу иштер:

а) «Айтматов энциклопедиясын» даярдоо, чыгаруу;

б) Айтматовдун чыгармачылыгы тууралуу орус жана чет тилдерде жарык көргөн илимий изилдөөлөрдү кыргыз тилине котортуп, жыйнак түзүп басмадан чыгаруу;

в) Жазуучунун туулган күнүнө карата жылына Айтматовдук окууларды өткөрүп туруу;

г) Классикага айланып калган төкмө ырчыларыбыздын, профессионал калемгерлерибиздин чыгармаларын массалык нускада жарыялоо көңүлдүн башкы маселелеринен болушу керек.

IV. Билим берүү багытындагы иштер

1. Улуттук маданий өз алдынчалыгын сактоо, өркүндөтүү иштери билим берүү багытында бала бакчадан жана башталгыч класстардан эле башталышы керек. Балдарга эстетикалык тарбия берүүгө багытталган сүрөт, музыка, кол эмгеги сабактарында негизги басым улуттук башаттарга бурулуп, (маселен сүрөт сабагында улуттук кийимдер, кол өнөрчүлүгүнө, «Манас» эпосундагы, элдик жомоктогу каармандарга байланыштуу сүрөттөрдү тарттырып) жаш жеткинчектер кичинесинен улуттук маданиятка жакын болуп өсүшүнө кам көрүлүш керек.

2. Адис-методист педагогдор тарабынан Кыргызстандын тарыхы, адеп сабактарында балдарды патриоттуулукка, ата-бабалардын мурастарын урматтоого тарбиялоо максатында кыргыз тарыхы жөнүндөгү санжыралуу көркөм окуялар, сыймыктуу тарыхый инсандары жөнүндөгү тарыхый дасандар, тарыхый кошоктор, элдик оозеки чыгармачылыктын нускалуу үлгүлөрү көбүрөөк пайдаланылып, балдарга жеткиликтүү, кызыктуу тилде окуу китептери жазылып алар конкурстук негизде тандалып, мамлекет тарабынан каржыланып чыгарылыш керек.

3. Кыргыздык улуттук маданий өз алдынчалуулугуна байланыштуу темада – элдик каада-салт, оозеки чыгармачылык мурас, улуттук оюндар, кол өнөрчүлүк искусствосу тууралуу орто мектептердин райондук, областтык, республикалык мас-

штабдагы олимпиадалык конкурстары өткөрүлүп туруусу зарыл.

4. Залкар жазуучу Ч.Айтматовдун чыгармаларын орто мектептерде тереңдетип үйрөнүү, окуучулардын ага карата жеке чыгармачылык көз караштарын калыптандыруу максатында окуучулардын дил баяндарынын райондук, областтык, шаардык конкурстарын өткөрүү, мыкты дил баяндардын үлгүлөрүн «Кутбилим» газетасына жарыялоо.

Маданий өз алдынчалуулук – бул дүйнөлүк ааламдаштыруу процессинен өзүн бөлүү, чектөө дегендик эмес. Улут өзүнүн улуттук жүзүн сактоо менен өз өнүгүшүн улуттук тамырынан ажыратпай бүгүнкү илим, билим, маалыматтар технологиясы дооруна заманбап өнүгүүсүн ырааттуу камсыз кылуусу зарыл.

«Кыргыз туусу», 7-апрель 2009.

ДА НЕ ОСЛАБНЕТ «ГОЛОС ВЕЧНОСТИ»

– Профессор, приоритетом Института остается тема «Манас и манасоведение». В последнее время, однако, у эпоса и его толкователей появились оппоненты, которые стремятся как-то принизить величие произведения, подвергнуть девальвации его идеологическую значимость.

– Любопытно вы начинаете наш диалог. С чего это вы взяли? Кое-какие реплики так называемых оппонентов в желтой прессе не способны пошатнуть истинного величия эпоса.

– Аргументируйте.

– Это сделали задолго до нас с вами. И сделали весьма доказательно.

Эпос «Манас» является великим наследием многих поколений кыргызов, нашей национальной гордостью. На долгом историческом пути кыргызов это произведение выполняло функцию своеобразной сокровищницы, вобравшей все духовные приобретения, важнейшие итоги жизненного опыта всего народа. Каждое поколение черпало из него духовно-идейные ценности, использовало необходимые устои национальной традиции. Эпос «Манас» на протяжении тысячелетий являлся идеологической опорой, его знаменем в борьбе с внутренними и внешними врагами, источником народной мудрости. Культурное и обществоведческое, иде-

ологическое значение национального памятника не утратило своей важности и сегодня.

И будьте уверены, что значимость сохраниться и в будущем.

На нынешнем переходном этапе важнейшими факторами являются, во-первых, проблема обеспечения мира; во-вторых, политическая стабильность в обществе; в-третьих, единство всего нашего народа. Если не будет трех этих условий, мы не сможем не укрепить свою национальную государственность, ни обеспечить лучшую жизнь своему народу. А наш великий дастан «Манас» вобрал в себя эти три святыни, выражая голос народа.

– Ну что ж, пожалуй, убедительно. Что сегодня делает институт по главной своей теме?

– Да, академическое издание эпоса «Манас» – главная наша цель. Будем делать все, чтобы вернуть его кыргызскому народу, ознакомить ученых всего мира с эпопеей, имеющей уникальное общечеловеческое значение, и посредством этого показать национальные обычаи и традиции, обряды, поверья, жизнь и быт, особенности поведения, мировосприятия, взаимоотношение с природой, воспитание молодежи в духе честности и нравственности, стремление открыть путь исследованию эпоса фольклористам, лингвистам, историкам-этнографам, философам...

Институт ведет большую работу по подготовке к публикации и изданию лучших образцов народного творчества. Так, подготовлено семитомное академическое издание трилогии эпоса «Манас» по варианту С.Орозбакова, в свет вышли уже 6 томов. Опубликованы также 3 тома эпоса «Манас» по варианту С.Каралаева.

Работа над академическим изданием «Манаса» комплексная. Это не только публикация текста эпоса, но и подготовка предисловия, словаря, научного комментария и т.д. В процессе исследования эпоса разрабатывались такие вопросы, как историческая поэтика эпоса «Манас», место и роль сказочно-фантастических сюжетов в композиции «Манаса», становление сказительского мастерства, отражение военного искусства в эпосе и др. При активном участии сотрудников института издана двухтомная энциклопедия по эпосу «Манас».

Чокан Валиханов в свое время определил эпос «Манас» как «энциклопедию кыргызской жизни», а Чингиз Айтматов героический эпос кыргызов назвал «океаноподобным», ибо это величайшее народное творение включает миллионы стихотворных строк и содержание его сравнимо с океаном.

Исследование идейно-художественного содержания эпоса «Манас», акынской поэзии и других устно-поэтических произведений может и должно сыграть важную роль как в осмыслении идеологии наших предков, так и в формировании современной национальной идеологии, ибо и сегодня семь заповедей Манаса выступают в качестве своего рода основных принципов становления демократического общества в Кыргызстане.

– **Вы произнесли «акынская поэзия». Нам кажется, что для многих молодых кыргызстанцев – это, увы, пока чистый лист бумаги. Или мы ошибаемся?**

– Особо следует сказать о серии «Эл адабияты», которой охвачены все жанры устно-поэтического творчества нашего народа. Цель серии – донести до читателя лучшие варианты фольклорного на-

следия (с нотными приложениями, научными предисловиями и комментариями).

«Эл адабияты» открывает возможность перед тюркоязычным миром более широко и знакомиться с фольклором кыргызов. Она может служить и определенной базой, позволяющей вести дальнейшее теоретическое исследование художественных произведений. Эти издания также широко используются в учебном процессе в вузах и школах.

Ранее не публиковавшимся и не исследованным образцам акынской поэзии посвящены издания серии «Залкар акындар». С новых позиций исследованы произведения классических акынов, таких, как Женижок Эсенаман, Чонду, Уметаалы, Молдо Нияз, Кал мырза, Арстанбек, Калыгул, Молдо Кылыч, Молдо Багыш. Их произведения ныне полностью опубликованы. Под моим руководством записаны на кассетах и мини-лазерных дискетах 125 мелодий известных комузистов Т.Сатылганова, К.Орозова, А.Огомбаева, Ч.Исабаева, М.Козубековой, К.Досуева, Ы.Туманова и др.

– **Ваш институт носит имя Чингиза Айтматова, и это, надо полагать, диктует вам еще одно главенствующее направление?**

– Благодаря произведениям нашего знаменитого соотечественника наша литература, наш горный край и народ стали известны миру. Именно поэтому изучение творчества Ч. Айтматова – одно из основных направлений исследований как в контексте мирового литературного процесса, так и в аспекте развития национальной кыргызской литературы.

К 80-летию писателя институтом подготовлено и издано восьмитомное собрание его произведений, снабженное научными комментариями.

Одна из актуальных задач кыргызского литературоведения сегодня – исследование национальной литературы и ее истории с новых позиций. Новые подходы в освещении истории кыргызской литературы, и прежде всего деидеологизация событий и фактов ее, – неотъемлемое качество всех научных разработок литературоведов.

– Вот тут, профессор, пожалуйста, пообстоятельнее.

– Особый интерес представляют исследования, посвященные творчеству писателей которые в эпоху тоталитаризма были ошельмованы и осуждены по идеологическим мотивам.

В настоящее время ученые института ведут исследования по всем отраслям нашего искусства. Так, завершается работа над вторым томом «Истории кыргызского искусства», охватывающим все его жанры. При подготовке издания привлекались ведущие специалисты-искусствоведы.

Одним из актуальных трудов литературоведов является учебник «Истории кыргызской литературы» в семи томах.

– Та к в чем его новизна?

– История переписывается не каждый день, всякая попытка его переосмысления должна быть обусловлена достаточно серьезными причинами. Что же касается данной «Истории...», то мотивы, побудившие нас предпринять ее издание, достаточно веские – это коренное изменение общественной системы, крушение господствовавшей идеологии, вместе с тем радикальное обновление сознания людей, их мировоззрения и эстетического восприятия, ломка устоявшихся критериев.

Поэтому предполагаемое издание является не простой попыткой внесения отдельных поправок

проведения «косметического ремонта» прежних «Историй...» напротив, оно продиктовано глубоко ответственным отношением к ней, стремлением переоценки всего литературно-культурного наследия с новых позиций. В этом заключаются актуальность и новизна, теоретическое и практическое значение «Истории...».

– Назовите конкретно хотя бы несколько особенностей издания.

– Сегодня уже не секрет, что прежде во всех работах фольклорный материал отбирался и анализировался с классовых, партийных позиций, в текстах произведений нередко допускались исправления и искажения, вследствие чего особенности их содержания не могли быть раскрыты объективно. На этот раз удалось избежать искажений, единственным критерием оценки произведений стали их художественные достоинства.

Раньше под историей кыргызской литературы понимался его отрезок начиная с 20-х годов прошлой столетия. Такое узкое понимание было закономерным следствием системы ценностей, продиктованной тоталитарной идеологией. Современной же литературной мысли чужды всякие ограничивающие рамки, поэтому есть возможность расширить по необходимости временные координаты, глубже заглянуть в его прошлое, исследовать далекие истоки письменной литературы. Говорить на эту тему можно бесконечно – но хватит и газетной полосы, но скажу только вот о чем. Мы пошли на некоторое «отрицание» прежних представлений и в структуре издания, предложили экспериментальный вариант. Тем самым мы стремились подчеркнуть богатство нашей письменной литературы, его древние истоки, уходящие корнями к таким па-

мятникам, как Саймалуу-Таш, орхоно-енисейская письменность и другие, и в таком аспекте систематически освещены проблемы рукописной литературы как самостоятельного явления. И еще. Нам пришлось выводить из «закрытого» состояния множество проблем фольклора, древней и рукописной литературы, акынской поэзии, профессиональной литературы. Впервые дана объективная оценка множеству факторов, ранее необоснованно получивших негативную оценку, многим малоизученным и совсем не изучавшимся, положенным в «тайный сундук» материалам и новым именам.

– **Абдылдажан Амантурович, вы возглавляете Институт языка и литературы. Литературы мы коснулись, а что с языком?**

– После реорганизации вновь созданный институт ведёт научные исследования по актуальным проблемам языкознания. Основными направлениями исследований являются научно-теоретическое обеспечение развития и функционирования государственного языка, а также научно-практическая помощь в целенаправленном проведении языковой политики в республике, в исследовании актуальных проблем грамматического строя кыргызского языка, культуры речи, истории лексики, формирования и развития национальной терминологии, взаимосвязи и взаимодействия с другими языками.

В этом году мы выпустили фундаментальный труд под названием «Современный кыргызский литературный язык». Книга охватывает такие разделы языкознания, как фонетика, лексикология, лексикография, фразеология, морфология, синтаксис, стилистика, текстология, лингвопоэтика.

В социальной жизни общества непрерывно происходят кардинальные изменения. Научно-тех-

нический прогресс развивается всесторонне и стремительно, связь с зарубежными странами становится все теснее, и, конечно, психология человека претерпевает сильные изменения. В связи с этим возрастают интерес, стремление к интеграции, общим человеческим ценностям. В таких условиях лексический фонд кыргызского языка с течением жизни начал обновляться. Сегодня в связи с насущными потребностями активно создаются и употребляются новые слова. В советское время мы начали исключать из словарного запаса этимологически кыргызские слова. Постепенно они стали архаизмами, историзмами. Так вот, надеемся, что кыргызские слова сегодня станут употребляться народом.

– **А для этого, насколько мы понимаем, нам нужен новый и действительно толковый словарь, не так ли?**

– Да, это на сегодня один из основных проектов института. Есть намерения создать и терминологические словари.

В 2009 году вышел в свет «Краткий академический словарь кыргызского языка». Сюда вошли слова и их толкования, которые не были включены в «Толковый словарь кыргызского языка» (1969), «Толковый словарь кыргызского языка» (1984, 1-й том). Эти труды были изданы много лет назад.

Сейчас готовится к выпуску солидное издание «Словарь кыргызского языка».

Иначе говоря, для тех, кто стремится говорить на чистом и грамотном родном языке вспомогательный материал будет и уже есть.

– *Удачи вам и вашему институту, профессор!*

*Вопросы задавал
Вилор АКЧУРИН,*

«Слово Кыргызстан», 8 декабря 2009.

ТИЛ – ЭЛДИН АВТОПОРТРЕТИ...

Урматтуу окурман! Сизге «Кыргыз тилинин сөздүгүн» тартуулап отурабыз.

Кыргыз сөздүгүнүн тарыхына кайрылсак, буга чейин 1969-жылы «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү», 1984-жылы «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүнүн» 1-тому («А»дан – «К», күрөгө чейин) жарык көргөн. Бул китептер тил таануу багытында илимий-практикалык мааниси зор эмгек катары коомдук турмушубузда кеңири пайдаланылып, өз кызматын өтөп келди. Бүгүнкү күндө аталган сөздүктөрдү табуу өтө кыйын, ал гана эмес китепканаларда сейрек учурайт.

Биз канчалык «өз тилимди мыкты билем, сөз байлыгым кенен» деп мактанбайлы, элдик оозеки чыгармаларды окуганыбызда, кыргыздын эски нукура сөздөрүн көп пайдаланып сүйлөгөн адамдар менен сүйлөшкөнүбүздө айрым сөздөр таптакыр тааныш эмес же мааниси бүдөмүк болуп калган учурлар көп эле кездешет. Анын үстүнө, азыркы жаштарыбыз да нукура кыргыз сөздөрүнөн алыстап, эски сөздөрдүн көбүн түшүнбөгөндүктөн, билбегендиктен, аргын тилдүүлүккө көбүрөөк ооп жатышат. Керек учурда кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүнүн кол алдында турушу мугалимдер, студенттер, акын, жазуучулар, маданий ишмерлер, ар түрдүү кесиптин ээлери жана жалпы эле калайык калк,

келечек муундар үчүн абдан зарыл. Мына ушундай муктаждыктын бар экендигин сезип туйсак да, арадан отуз-кырк жылдай убакыт өтсө да сөздүктү жаңыртып, коомдун социалдык-маданий талабына ылайык кошумчалап чыгаруу жагы колго алынбай келгендигин мойнубузга алышыбыз керек.

«Кыргыз тилинин сөздүгүн» бүгүнкү күндүн талабына ылайык деңгээлде жаңы түшүнүктөр, жаңы маанилер, жаңы сөздөр менен кошумчалап, жаңыртып чыгаруу максаты да, актуалдуулугу, жаңычылдыгы да объективдүү шарттардан, мезгил талабынан келип чыгып отурат. Жогоруда аталган эки сөздүктү кайрадан ошол бойдон басып чыгаруу мүмкүн эмес. Албетте, жаңы сөздүктү түзүүдө мурдагы сөздүк негиз болуп берээри, жарактуу материалдары (түзүүчүлөр жөнүндө маалымат сакталуу менен) пайдаланылаары мыйзам ченемдүү көрүнүш. Анткени, улам жаңыртып сөздүк чыгарган сайын ар бир сөзгө улам жаңыча түшүндүрмө берүүнүн зарылчылыгы жок. Эгер туура, так, түшүнүктүү аныктама берилип, мисалдар ылайыктуу тандалган болсо аны өзгөртүү эч зарыл эмес. Ошентсе да бул жаңы сөздүктү түзө коюу оной болгон жок, ал институттан сыртта иштеген бир топ филолог окумуштуулардын катышуусу, институттун илимий кызматкерлеринин түйшүктүү эмгектеринин жана көрүнүктүү акын-жазуучуларыбыз, маданий коомчулуктун кызматкерлери катышкан талаш-тартыштуу нечендеген талкуулардын жыйынтыгында жаралды.

Жаңы, биз түзүп, сунуш кылып жаткан «Кыргыз тилинин сөздүгү» кандай айырмачылыкка, өзгөчөлүккө ээ? – деген мыйзам ченемдүү суроо туулат.

Биринчиден, эки сөздүк чыккандан берки 30–40 жыл убакыт ичинде саясий, маданий, экономикалык турмушубузда зор өзгөрүүлөр, жаңылыктар болуп ошого жараша улуттук лексикабызда жаңы сөздөр пайда болду. Семантикалык жаңы мазмун, түшүнүктөр кошулду. Мурдагы сөздүктөр бардык нерсе саясатташтырылган советтик мезгилде жаралгандыктан көпчүлүк сөздөргө түшүндүрмөлөр да советтик идеологиялык көз карашка ылайыкташтырылып бир жактуу мааниде, коллективизм, партиялуулук, таптуулук жана атеисттик көз караштан берилген учурлар арбын. О.э. саясатташтырылган мисалдар да арбын келтирилген. Саясий-партиялык басылмалардан алынган көп мисалдар бүгүн моралдык жактан эскирген. Жаңы сөздүктө мына ушул көрүнүштөргө атайын көңүл бурулуп, түшүндүрмөлөр ашыкча саясатташтыруу, чектөөлөрдөн арылтылып, негизги түз маанисин берүүгө аракет кылынды. Түшүндүрмөлөр мурда эске алынбай, кирбей калган маанилер жана жаңы турмуштук көрүнүштөр менен кошо кирген жаңы маанилер менен толукталды.

Экинчиден, утурумдук «социалисттик-өндүрүшчүл», саясатташкан мисалдардын орду институттун кол жазмалар фондусунан даярдалып, биринчи жолу жарык көргөн (ошондой эле али басуудан чыга элек) «Манас» эпосунун академиялык басылмаларынан (С. Орозбаков, С. Каралаев), «Эл адабияты» сериясынын 30 томдугунан, «Залкар акындар» сериясынан (Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч, Женижок, Молдо Нияз ж.б.) алынган жаңы материалдар жана 70-жылдардан берки аралыкта жарык көргөн акын-жазуучуларыбыздын жаңы чыгармаларынан ошондой эле дүйнөлүк классика-

лык адабияттан кыргыз тилине которулган үлгүлөрдөн алынган мисалдар менен толукталды.

Үчүнчүдөн, атеисттик көз караштан улам «уну-тулуп», кирбей калган диний түшүнүктөр да сөздүктөн алфавиттик тартип боюнча өз орундарын ээлешти.

Төртүнчүдөн, улуттук психологияны, менталитетти көрсөткөн элдик үрп-адат, каада-салт, ырым-жырым, аңчылык, саяпкерчилик, устачылык, зергерчилик, саймачылыкка байланыштуу мурда кирбей калган сөздөрдүн жана мисалдардын кеңири орун алышы да жаңы сөздүктүн артыкчылыктарынын бири болуп эсептелет. Бекеринен академик, дүйнөлүк маанидеги жазуучу Чыңгыз Айтматов «Тил – элдин автопортрети» деп айтпаса керек.

Бешинчиден, илимий-техникалык прогресстин ар тараптуу багытта дүркүрөп өсүшү, чет өлкөлөр менен саясий, социалдык, экономикалык, маданий, илимий байланыштардын тереңдеши, интеллектуалдык интеграция маселелерине байланыштуу азыркы кыргыз тилибизде интернационалдык терминдер, түшүнүктөр кеңири пайдаланылып, кадимки төл сөздөрүбүздөй эле жак, чак, жөндөмө, сан, мамиле, ыңгай ж.б. грамматикалык категориялар менен өзгөртүлүп колдонулат. Ошол себептүү биз башка тилден кирген сөздөрдүн ичинен күнүмдүк турмушубузда өтө кеңири колдонулгандарын, атайын адистер эле эмес көпчүлүктүн билиши зарыл деп эсептеген сөздөрдү да бул сөздүккө түшүндүрмөлөрү, иллюстративдик мисалдары менен киргизүүнү туура таптык.

Алтынчыдан, фразеологизмдер, алардын варианттарына, көркөм адабияттарда кеңири пайдаланылган же белгилүү бир аймакка гана таандык көрүнүштү билдирип, башкача аталыштагы экви-

валенти жок диалектизм сөздөргө түшүндүрмөлөр берилип, көрсөтмөлүү мисалдары менен берилди.

Жетинчиден, о.э. «Кыргыз тилинин сөздүгүнөн» советтик доордо колдонууга тыюу салынып, архаизм, историзмге айланып кеткен айрым сөздөрдүн азыркы мезгилде кайрадан активдешип, жаңы контексттик курамда жаңырып жаңыча маанилик өң-түс алып, жанданууга жөндөмдүү экендигин көрүүгө болот.

Ошентип, колуңуздардагы «Кыргыз тилинин сөздүгү» – кыргыз лексикографиясынын тарыхындагы өзүнчө бир этаптык баскыч, жаңы муундагы сөздүк.

Албетте, бул сөздүктүн да ийгиликтери менен кошо кемчиликтери да болушу толук ыктымал. Сөздүктү, анын ичинде түшүндүрмө сөздүктү түзүү иши жооптуу, маанилүүлүгүнө жараша татаал, чексиз иш. Тилдин байлыгы анын сандык эсебинен гана эмес, жандуу ийкемдүүлүгүнө, көп кырдуу маанилүүлүгүнө да байланыштуу. Сөздүн маанилик өзгөрмөлүүлүгүнөн улам кээде айрымдарынын түшүндүрмөлөрүн айкын, так берүү оор, татаал. Түшүндүрмө сөздүк менен катар этимологиялык, синоним, омоним, антоним, кесиптик-лексикалык ж.б. түркүн багыттагы сөздүктөрдүн болушу, мезгил-мезгили менен жаңыланып, толукталып басылып турушу максатка ылайыктуу. Бул «Кыргыз тилинин сөздүгүнө» кыргыз тилиндеги бардык сөздөрдү камтуу, камтылды деп так кесе айтуу дегеле мүмкүн эмес. Ошондуктан, бул сөздүктү биротоло бүткөн, өзгөрбөс, толукталбас эмгек деп эсептебейбиз. Мезгил өткөн сайын улам жаңы сөздөр, жаңы түшүнүктөр келип чыгат, толукталат, ошондо сөздүктүн кайрадан жаңылануусу талап кылынат, ал

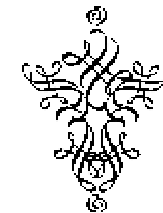
эми ага чейин ушул сөздүк элге өзүнүн ак кызматын өтөп берет деп ишенебиз.

Сөздүк үчүн жалгыз эле тилчилер эмес, тармактык кесиптин адистери да жооптуу. Мындай сөздүктү иштөө үчүн союз учурунда он-он беш жылдай мөөнөткө материалдык-техникалык, финансылык база түзүлүп пландаштырылаар эле. Ошентсе да биз жакшы шартты күтүп отурбай мүмкүнчүлүккө жараша колдон келишинче аракет кылдык. Эгерде бул сөздүк түзүлбөсө дагы көп жылдарга чейин анын ордун боштук ээлеп, бабалар сөзүн урпактарына жеткирчү жолдордун нугун отоо чөптөр басып, нукура кыргыз сөздөрүнүн маанилери түшүнүүдөн алыстап, аларды сүйлөө, жазуу азая бериши мүмкүн.

Жок, андай болуусу мүмкүн эмес! Ошондуктан, урматтуу окурман, бул сөздүк бүгүнкү күндүн талабы экендигин эске алып, сөздүктү кубануу менен тосуп алат деген терең ишенимдебиз.

«Кыргыз тилинин сөздүгү» улуттук тилибиздин сөздүк составын, фондусун көрсөткөн жөн гана сөздүк эмес, бул кыргыз элинин басып өткөн жолу, тарыхы, руханий бай алтын казынасы, энциклопедиясы, улуттук паспорту, ар бир окурмандын интеллектуалдык кругозорун кеңейткен, тереңдеткен, өстүргөн, маданиятын көтөргөн сөздүк болот деген ишенимдебиз.

«Кыргыз тилинин сөздүгү».
Бишкек, 2010. – 3–5-бб.

СОХРАНИТЬ ДУХОВНУЮ КУЛЬТУРУ

Не сомневаюсь, что созыв Курултая согласия поддержит весь наш народ. Представители всех слоев общества, привлекая совокупный интеллект и опыт, найдут надёжные пути развития страны.

Ознакомившись с положением о Курултае согласия, хочется отметить, что самыми важными вопросами сохранения нашей самобытности являются развитие национальной культуры, языка и возрождение национального наследия, сохранение традиций и обычаев народов Кыргызстана.

В суровых условиях кочевого быта, в бесконечных столкновениях на пути кочевий, попадая в различные потоки миграций народов, кыргызы сумели сохранить свою духовную культуру не в каменных памятниках зодчества, не в папирусных свитках, а в памяти, и память эта оказалась настолько надёжной, что донесла до наших дней миллионы строк эпической культуры и других жанров фольклора сквозь призму столетий.

Эпос «Манас» является великим наследием многих поколений кыргызов, нашей национальной гордостью. На долгом историческом пути кыргызов это произведение выполняло функцию своеобразной сокровищницы, вобравшей все духовные достижения. Каждое поколение черпало из него духовно-идейные ценности, использовал о необходимые истоки национальной традиции и в то же

время пополняло его богатства находками. В результате эпос «Манас» на протяжении тысячелетий в жизни кыргызов являлся идеологической опорой, его знаменем в борьбе с внутренними и внешними врагами, источником народной мудрости. Культурное и обществоведческое, идеологическое значение национального памятника не утратило своей важности и сегодня.

В наше трудное время важными факторами развития страны являются, во-первых, проблема обеспечения мира, во-вторых, политическая стабильность в обществе, в-третьих, единство всего народа. Если не будет трех этих условий, мы не сможем ни укрепить свою национальную государственность, ни обеспечить лучшую жизнь своему народу. А наш великий дастан «Манас» вобрал в себя эти три святыни выражая голос народа.

Известно, что Институтом языка и литературы им. Ч.Айтматова НАН ведется большая работа по изданию и изучению, сбору фольклорных произведений, начиная от «Манаса», малых эпических жанров и заканчивая мелкими.

Главная цель академического издания эпоса «Манас» – полностью вернуть его кыргызскому народу, ознакомить ученых всего мира с этой эпопеей, имеющей уникальное общечеловеческое значение. Предстоит показать национальные традиции, обряды поверья, жизнь и быт, особенности поведения, мировосприятия, взаимоотношения с природой, дружбу, согласие и единство, воспитывать молодежь в духе честности и нравственности, открыть путь исследованию эпоса для фольклористов, лингвистов, историков-этнографов, философов. Институт занят колоссальной работой, и, конечно же, нам нужна государственная поддержка.

В 2009 году в Институте языка и литературы им. Ч.Айтматова был издан фундаментальный труд «Современный кыргызский литературный язык». Первый раз в 1980 году вышел в свет академический труд под названием «Грамматика кыргызского литературного языка», где были освещены проблемы фонетики и морфологии. Затем почти 30 лет данный труд больше не издавался. «Современный кыргызский литературный язык» является первым фундаментальным трудом, который вышел после обретения суверенитета нашим государством. Книга охватывает такие разделы языкознания, как фонетика лексикология лексикография, фразеология морфология, синтаксис, стилистика текстология лингвопоэтика и др.

Только что увидел свет «Словарь кыргызского языка». За 30–40 лет удалось издать два словаря кыргызского языка. Но прошло много времени, и в социальной жизни общества произошли кардинальные изменения. Так вот в «Толковом словаре кыргызского языка» (1969 г.) – около 24 тыс. слов, а в новый «Словарь кыргызского языка» (2010 г.) включены свыше 50 тыс. слов. Причем предыдущие словари издавались в советское время и многие слова толковались с точки зрения идеологических взглядов, примеры были политизированы. В новой редакции для многих слов подобран новый иллюстративный материал, изменены толкования.

В новом словаре нашли место слова, связанные с национальной психологией, обычаями, традициями, охотой, рукоделием, ювелирными изделиями, которые не вошли в предыдущие издания. Это важное отличие нового словаря. Ведь не зря сказал Чингиз Айтматов «Язык – автопортрет народа».

Да, лексический фонд кыргызского языка начал обновляться. Мы начали употреблять новые слова, термины. В состав родного языка незаметно вошли и иноязычные слова. Поэтому остается фактом употребление иноязычной лексики в разговорной речи, а также в устных произведениях.

Фразеологизмы и их варианты, диалектизмы, которые широко употребляются в художественных произведениях, также имеют место в реестре нового словаря.

Так что наш институт уже принимает активное участие по сохранению и развитию культурного наследия и государственного языка.

«Слово Кыргызстан», 27 января 2010.

**«АЙТМАТОВДУН АТА-БЕЙИТТЕГИ
ЭСТЕЛИГИ – РУХАНИЙ МЕККЕ БОЛУШУ
КЕРЕК!»**

Жыл өткөн сайын Чыңгыз агайдын карааны бизден алыстап баратат. Жыл өткөн сайын биз Аалам алпы Айтматовдун элесине муктаж болуп келебиз. Улуу адамдын бүгүнкү күндө кыргыз элине жетишпей тургандыгын аргасыз моюнга алабыз.

Чыңгыз агайдын дүйнөдөн кайтып кеткендигинин себебин чет элдиктер да, өзүбүздөр да көп сурашат. «Ден соолугу жакшы эмес беле?! Өзүн жакшы кароочу эмес беле?! Кечээ эле алдыбызда жаркырап сүйлөп турбады беле?! Бир күн ичинде эле окуянын болуп кеткени эмнени түшүндүрөт? Эмне болуп кетти?» – дешип суроодон-суроо жаратышат. Ишенишпейт, ишенгилери да келбейт. Алардын ичинде мен да бармын. Жан дүйнөм азыркыга чейин түпөйлү. Жооп издеп келебиз.

Сиз жок күндөр өтүп жатат акырын,
Сиздин өлүм табышмактуу жашыруун...

Бийлик Айтматовду пайдалангысы келди. «Мени угасың, мени мактайсың, мени менен бирге болосун» деди. Ар кандай убадаларды сунуш кылышты. Бирок Чыңгыз агай бийликке моюн толгоп туруп алды. Ошондо «андай болсо мындай» – деп бийлик Чыңгыз агайды официалдуу кабыл албай жүдөтүштү, көп жыл бою үзүрлүү эмгектенген эл-

чиликтен да кетиришти. Жыйырма жылдай Европада жүрүп, Евросоюздун, Европарламенттин, НАТОнун, ЮНЕСКОнун трибуналарында мамлекеттик маанидеги маселелерди көтөрүп, Кыргызстанга чоң аброй алып келген коомдук, мамлекеттик ишмерди, Улуу жазуучуну кызматтан сыйлуу узатып койгонго да бийлик жарабады. Тескерисинче, Чыңгыз агайдын дүйнөлүк кадыр-баркын түшүнүүгө бийликтин дарамети жетпей, жан дүйнөсүнө «бүлүк түшүрөбүз, багынтабыз, жалынтабыз, сурантабыз» – деп ойлоду. Бирок, Чыңгыз агайды урматтоо, сыйлоо дүйнөлүк масштабда улана берди.

2008-жыл жаңыраары менен Азербайжан Республикасынын Президенти Ильхам Алиев атайы чакырып тоюн баштап берди.

Эсинизден, балким Баку кетелек,
Бийлегенсиз кичик балдар жетелеп.
Президент Алиеви баш болуп, –
Баштап ийген мааракени эртелеп.

Алиевге Сиз да абдан жакканда,
Рух атасын Өзүңүздөн тапканда.
Азери эли кол чаап турган дүңгүрөп, –
Орден «Достук» төшүңүзгө такканда.

Түрк дүйнөсү атыңызга жөлөнгөн,
Калк-калайык кубанычка бөлөнгөн.
Кандай Сыймык, кандай Урмат биз билсек, –
Манас жерде, Кыргыз элде төрөлгөн.

Андан кийин дароо эле Казакстан Республикасынын Президенти Нурсултан Назарбаев Баку шаарынан Чыңгыз агайды чакырып алып, моокуму канганча маектешип, кеңешип, чыгармачылыгына шарт түзүп, Алма-Атадан үй берип, «БТА»

банкынын башкы кеңешчиси кылып, 8 томдук чыгармалар жыйнагын орус тилинде чыгарууну тапшырып салды.

Кечээ күнү казак досум кеп айтат,
Кеп айтканда жүрөгүнөн деп айтат:
«Саманчынын жолу өңдүү созулуп, –
Рух дүйнөнүн Асманында Алп жатат».

Бул ойлорго өзбек да кошулат,
Жакшы тилек – аны улап толтурат.
«Айтматовду бергилечи бизге» – деп, –
Көк чай ичип өзбек дос олтурат.

Которушуп романын да «Тоо кулайт»,
Махтумкули урпактары кеп улайт.
«Эстелигин алтындатып коймокпуз», –
Түркмөн досум ээ-жаа бербей көп сурайт.

Тажик досум күткөн өңдүү мүнөттү,
Сууруп чыгат чөнтөгүнөн сүрөттү.
«Манас жездем, Чыңгыз агам жээнибиз, –
Элжиретип ээлеп алган жүрөктү».

Азер досум «билесин» деп көз кысып,
Боордошторго чын ниеттен ичи ысып.
«Айтматовду бергилечи бизге», – деп, –
Биздин сөздү уккусу жок бүт сызып...

Түрк досторум сурабастан «берчилеп»,
Айтматовду алган алар энчилеп.
Компоюшуп, күлүп-жайнап турушат, –
«Кимиңер бар, урматтаган бизчилеп»...

Бир жагынан башкырт, татар жаалашып,
«Биздики» – деп Айтматовду талашып.

Ар кимиси көкөлөтүп көтөрсө, –
Калат экен бардыгына жарашып...

Эмне кылуу керек?! Бийлик «ойгонгондой» болду. 80 жылдык мааракесин өткөрүү жөнүндө чечимди шашылыш кабыл алышты. Бирок, чечим кагаз түрүндө калып, аткарылбады. Жада калса кыргыз тилиндеги 8 томдук чыгармалар жыйнагына каражат бөлүнүп берилген жок, «Руханият» менен Айтматовду сүйгөн окурмандардын колдоосу менен басмадан жарык көрдү.

«Айтматов катуу ооруп калыптыр» деген суук кабар Ала-Тоо аймагына желдей тарады. Бардыгыбыз агайдын айыгып кетишин самадык, кааладык, тиледик. Өкмөт басылмалары эмнегедир окурмандарды жоошутуп, жубатып, «Айтматов сүйлөп калды, тамак ичип калды, Кыргызстандын Россиядагы элчиси Аттокуров менен сүйлөштү, жакында окурмандары менен жолугушат» деген кабарларды үстөккө-босток таратып турду. Көрсө, бул жалган, калп экен! Эмне үчүн анда телевидениеден бир көрсөтүп койгонго жарашкан жок?! Эмне үчүн дүйнөлүк маанидеги адамыбыз ооруп жатканда Президент же Өкмөт мүчөлөрү бир көрүп коюуга ыкыластары, көңүлдөрү болгон жок?! Эмне үчүн Кыргызстандын Президенти Татарстандын Президенти Шаймиев менен телефон аркылуу да сүйлөшүп, жагдайды билген жок?! Эмне үчүн Россиянын Президенти Медведев, Премьер-министри Путинге кабар кылганга, кеңешкенге жарашкан жок?! Эмне үчүн белгисиз жагдайдан улам шашылыш Москвага эмес, Турцияга эмес, Германияга алынып кетилди?! Эмне үчүн самолёт Германиядан келди?! Эмне үчүн үй-бүлөсүнөн Германияга алып баратабыз, эмне дейсиңер деп кеңешишкен жок?! Эмне

үчүн кийин агайдын жубайын, баласын, карындашын Татарстандын жетекчилери кабыл алышкан жок?!

Кабар күтүп, айыгат деп кубанып,
Тилек кылып, Кудай-Таалам суранып.
Кечирегөр, күмөн санай беребиз, –
Калдыңызбы дарылардан ууланып...

10-июнь, 2008-жыл. Кыргыздын Жылдызы учуп, Руханий Туусу түшүп, Руханий Тоосу кулады. Бардыгыбызды тунжуроо басты, айлана думугуп, «Канткенде Адам уулу Адам болот?!» – деп, Өмүр менен Өлүмдүн чексиз, элдешкис күрөшүнө дагы бир жолу ынандык. «Чет өлкөлүк Президенттер келеби» деп күттүк. Кантип эле Шаймиев, Назарбаев, Каримов, Гүл, Рахманов, Алиев, Бердумухамедовдор – түрк тилдүү элдердин Президенттери келбесин деп өзүбүздү жоошуттук. Аларга ким кабарлады?! Ким жооптуулугун алды?! Бул жөнүндө бир да сөз болбоду. Эмне үчүн Түрк тилдүү мамлекеттер аза күтүү күнүн жарыялабай калышты? Ал эми Айтматовду акыркы сапарга узатууда уюштуруу комиссиясынын төрагасы Президент болот деген кабар официалдуу басма сөздөрдө жарыяланып кетпеди беле?! Эмне үчүн Президент төрага болбой калды?! Эмне үчүн уюштуруу комиссиясында эки күн бою Чыңгыз агайды акыркы сапарга узатуу кайсы жерде болоору белгисиз болуп, талаш-тартыш жаралды?! Эмне үчүн опера-балет театры же тарых музейи сунуш кылынып жатты?! Эмне үчүн элдин Улуу жазуучу, мамлекеттик жана коомдук ишмер менен коштошуусу пландаштырылган графиктен жылып, Президенттин аппарат башчысы Д.Үсөнов даярдалды деген миндеген гвоздика

гүлдөр соолуп, Чүй проспектиси – Байтикте тикесинен тик турган эл таратылып жиберди?!

14-июнь, 2008-жыл. Чыңгыз агайды Жер-Эненин кучагына бердик. «Манас» эпосу ХХ кылымдын Гомери Саякбай Каралаевдин аткаруусунда Манастын өлүмү эпизоду аткарылып, сай-сөөктү сыздатып жатты. Манас менен Айтматов жуурулушуп кетти. Эл Манас менен Айтматовду бирге жоктоп, көзүнөн кан агып жатты.

Ажырашуу кайгы зары каптады,
Өлүм гана кимдин кимин тактады.
Эл көп келди коштошууга Сиз менен, –
Окурмандар Сизди сүйүп актады.

Баары ыйлашты Манас эми өлгөндөй,
Манас менен Сизди кошо көмгөндөй.
Аалам турду жымжырттыкта суз болуп, –
Чыгармачыл кыянатты көргөндөй...

Бир ууч топурак сала албай көпчүлүк Ата-Бейитке бара албай калышты... Ата-Бейитке агылып дүйнө эли келип жатат – президенттер, премьер-министрлер, министрлер, спикерлер, депутаттар, эң көбү эл, карапайым окурмандар.

Чыңгыз агайдын эстелиги кандай болушу керек?! Кайсы жерге коюлушу керек?! Кыргызстанда канча эстелик тургузулушу керек?! Эмне үчүн эки жылдан бери эстеликтер коюлбай келет?! Кимдер күнөөлүү?! Мына ушул сыяктуу суроолор Жан дүйнөмдү эзип, жүрөгүмдү сайгылайт. Ата-Бейитке барган сайын көңүлүм чөгүп, жооп издейм. Өзгөчө бороон бурганактап, жамгыр көз ачырбай төгүп турганда ичиркенип кетем. Агайды ойлойм...

Үшүбөнүз, жамгыр азыр басылат,
Күн да чыгат, мээрим төгүп чачырап.

Кыш келатат кылыч сууруп жакындап, –
Жапса болду үстүңүздү батыраак.

Аяп тураар Ала-Тообуз, суугубуз,
Үшүбөнүз, бир аз чыдап туруңуз.
Жер-Эне да бекем кысаар төшүнө, –
Сырдаш болуп, маектерди куруңуз.

Күтүп келдик, кабырыңыз жабылбайт,
Аккан суудай каражаттар табылбайт.
Көрө албастар ушунчалык көп беле?! –
Арбактарга тоскоол кылган жарыбайт.

Балким Сизге кереги жок жапканга,
Бекем курчап, Рухуңузду катканга.
Байкап бизди – карап анан турбаңыз, –
Небак эле чыгып кетип Асманга.

Айтматовдун арбагына да кайдыгер карап, маңкуртчулук өкүм сүрдү. Бүгүнкү маңкурттар Айтматов жазган маңкурттан ашып түштү. Алар бийликтин бардык баскычтарын ээлеп алып, коомдун арабасын башка нукка сүйрөп, жер-сууну сатышып, бардыгын менчиктештирип салышты. Манастын элдешкис жоолорун Ала-Тоо аянтына тургузушту.

Бийлик уучтап кээ бир пенде чиренет,
Элдин нерви пружинадай тирелет.
Казан баштар, чедирейген курсактар, –
Элдин баркын, Сиздин баркты биле элек.

Кантип эле маңкурт ээлейт заманды,
Кантип эле шайлайбыз биз жаманды.
«Кошоматка кой сойгонду билбесең», –
«Өпкүн» – дешет көтөрүшүп таманды.

Өзгөрүлдү аң-сезимдер, баалоолор,
Көбөйүлдү кошоматчы-каалоолор.
Сиз каалаган Адилет жок эч жерде, –
Басып кетти алдамайлар, шайлоолор.

Токтото албай сел каптаган кургуйду,
Келтире албай эс-акылга ант урду.
Бийлигинен сөөмөйлөрүн чычайтып, –
«Кыйынмын» – дейт азыркынын маңкурту.

Күндөр айды, айлар жылды толтурду. Айтматовдун ашы келди. Бийликке ашты мамлекеттик денгээлде өткөрүү жөнүндө кулак кагыш кылдык. Аштын саясий, маданий, тарыхый ролун белгиледик. Бийлик Айтматовдун ашын эстеп да койгон жок, ал турсун үй-бүлөсү куран окутуп жатканда чакырган жерге да, Ата-Бейитке да басып келишпеди. Ушул эле учурда юбилейлик мааракелерде тайрандап, сайрандап жүрүштү.

Айтматовдой элге баркты жыйдыкпы,
Айтматовдун ашын кысып сындыкпы.
Тарых бетин ачпай эле калтырдык, –
Жаркыратып жаза албай чындыкты.

Шылтоо издеп ысым бербей көчөгө,
Чиренишет чиновниктер көпкөнгө.
Асман, Айды тиреп анан тургансып, –
Өчөгүшүп өлүм менен өткөнгө.

«Өлгөндөр даңкталмайынча, тирүүлөр баркталбайт» дегендей. Анан кантип ушул бийликтен жакшылыкты күтсө болот?! Эл тарабынан ишеним берилген Бийлик ишенимди актаган жок. Баягы эле жердешчилик, бийлик биринчи орунга чыгып, ар бир нерсе содалашууга өттү. Зөөкүрлүк, зомбу-

лук, кысуу, куугунтуктоолор орун алды. Чындыкты айтса душманга айланып, экинчи баш көтөргүс кылды.

Ата-Бейит ичиркенип үн катпайт,
Кекерсинген бийликтүүлөр жүз бакпайт.
Кыянаттык Айтматовго кылгандар, –
Көрөсүнөр, эртели-кеч жер таптайт.

Айтматовдун жаркын элесин калтыруу ойдогудай, көңүлгө толоордой болбой калды. «Мыйзам жол бербейт» – деп шылтоолошту. Айтматов мыйзамга сыйбастыгын, Ааламдык Адам экендигин билишпеди. Аалам болсо Айтматовдун ысымы менен эң чоң парктарын, көчөлөрүн, портторун атай баштады.

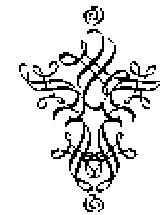
Айтматовдун эстелиги борбор шаарыбызда жана областтардын борборлорунда турушу керек. Ал эми Ата-Бейитке мавзолей салынып, ал эми эстелиги Ата-Бейиттин өйдө жагына тоо бетинде-бийиктикте заңкайып салынышы керек. Анын бийиктиги 50–60 метр болуп, Бишкектен караганда Чыңгыз агайдын элеси даана көрүнүп турушу эп. Биз Ата-Бейитке жана бийиктикке салынган эстеликке баратканда эле Жан дүйнөбүздө Улуу, Ыйык, Таза, Касиеттүү Руханий дүйнө менен кездешкендей абалда болуубуз зарыл. Эгерде 50–60 метрдеги эстелик салынып калса – Ата-Бейит да, эстелик да биздин Фудзиямабыз болуп калаар эле.

Ата-Бейит Фудзияма сезилип,
Сырдашабыз өзүңүзгө кезигип...

Мен Алма-Атадан кайткан сайын Ата-Бейит таарапка ашыга көз чаптырам. Орто-Сай менен Чоң-Арыктын ортосунан Ата-Бейит даана байкалат, мөңгүлөр болсо ак калпагын кийип өтө көрктүү кө-

рүнөт. Ушундан улам кыялданып кетем да, Бразилиядагы Иисус Христоско коюлган эстелик жана Медеога чыгып бараткан тепкичтер көз алдыма келе берет. Гүлүндү көтөрүп, таазим кылып, заңкайган эстеликке кадам таштап, тепкичтен тепкичке көтөрүлгөн сайын Чындыкка жанашып бараткандай, Акыйкат, Адилет, Калыстык, Адамгерчилик, Жан дүйнөндө орногондой. Айтматовдун Ата-Бейиттин үстүндөгү Ала-Тоонун боорундагы бийик, көрктүү, бүт турпаты менен турган эстелиги чыгармачылыкты, талантты сыйлаган дүйнө окурмандары үчүн Руханий Меккеге айланып кетсе деген терең кыялым бар. Эгер кыялым орундалса дүйнө жүзү Ала-Тоого, Айтматовго агылып келээрине шек жок. А эмне үчүн ушундай эстеликти тургузууга болбосун?! Ал үчүн көңүлдөнүү гана керек, а башкасы сөзсүз табылат. Ойлогон ойду ишке ашырса болот, дүйнөлүк коомчулук сөзсүз жардамга келет. Айтматовду урматтап, сүйгөн окурмандар, келгиле, ушул ойду жалпыбыз ишке ашыралы.

«Агым», 4-июль 2010.

«МАНАС» ДЕП ЖАШАДЫ

Көрүнүктүү манастануучу, Мамлекеттик сыйлыктын эки жолку лауреаты, Кыргыз илимине эмгек сиңирген ишмер Самар Мусаевич МУСАЕВ 86 жаш курагында дүйнөдөн кайтты.

Самар Мусаевич Мусаев 1924-жылы Ат-Башы районундагы «Пограничник» колхозунда (азыркы Казыбек айыл өкмөтүндө) туулган.

1945-жылы орто мектепти бүтүп, Кыргыз мамлекеттик педагогика институтунун Тил жана адабият факультетине кирип, 1949-жылы артыкчылык диплому менен аяктаган. 1950-жылы жаңыдан уюшулган «Кыргыз адабияты» кафедрасынын башчысы болуп дайындалган.

Самар Мусаевич пединститутта адабият таанууга киришүү, кыргыз фольклору, XIX кылымдын адабияты курстары боюнча студенттерге лекцияларды окуу менен бирге орто мектептердин 8–9–10-класстары үчүн окуу программаларын түзүүгө катышып, окуу китептеринин автору болгон. Ошол күндөн тартып бүгүнкү күнгө чейин Самар Мусаевичтин окуу китептери аркылуу миңдеген окуучулар жарым кылымдан ашык мезгилде билим алып, тарбияланып келишкен.

Улуу мурас «Манас» эпосу менен Самар Мусаевичтин тагдырын бөлүп кароого болбойт. Жарым

кылымдан ашык өмүрүн улуу мураска арнады. «Манас» чыкса кубанчу, чыкпай калса кайгырчу...

1952-жылы «Манас» эпосунун тагдыры чечилип жаткан учурда дискуссияларга биринчилерден катышып, «Элдик эпостун туура бааланышы зарыл» аттуу макаласы жарыяланган. Бирок москвалык профессор Климович «Манаска» арналган конференцияда «Манас» эпосунун жактоочусу катары С.Мусаевди сынга алганы эсибизде. Ошондой эле 8-класска арналган программада «Манас» борбордук орунду ээлеп калганын, реакциячыл Сагымбай Орозбаковдун өмүр баянын окутуу сунуш кылынганын, ошол манасчынын вариантына таянып эпоско улуу эстелик деп баа берилип калганын айтышып агайды сындагандарын тарых тастыктап турат.

1964-жылы «Каныкейдин образы «Манас» эпосунун элдүүлүк проблемасына карата» деген кандидаттык диссертациясын жактады. Бул «Манас» эпосунун проблемалары боюнча корголгон биринчи диссертация эле.

1965-жылдын 28-сентябрында илимдер академиясынын Тил жана адабият институтунун «Манас» бөлүмүнүн башчысы болуп дайындалгандан тартып Самар Мусаевич бүткүл өмүрүн кыргыз элинин руханий туу чокусу «Манас» эпосуна арнап, аны системалап, изилдеп, бастырып чыгаруу иштеринде негизги ролду ойноп келди. «Манас», «Манас» дегенибиз менен «Манастын» түп нускасын окуган, Сагымбайдын 180 320 сап, Саякбайдын 500 000 дөй сап ырын жатка билген, жан дүйнөсүндө бапестеп келген бир эле – Самар Мусаев эле. Ал – «Манас» деп жашап, «Манас» деп ураан чакырып жүрүп Манастын ааламына узап кетти.

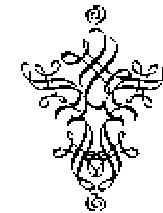
1968-жылы Самар Мусаев залкар манасчы, «20 кылымдын Гомери» Саякбай Каралаевдин вариантынын толук магнитофонго жаздырып алганы эле эмне деген чоң илимий, маданий окуя. Самар Мусаев 1970-жылы «СССР элдеринин эпостору» деген сериянын алдында «Манас» эпосун орус тилинде текстти чыгарууну колго алды. Ал эми реакциячыл деп эсептелген Сагымбай Орозбаковдун 4 китеби Самар Мусаевичтин демилгеси менен биринчи жолу жарык көрүүгө жетишилген. Бирок, советтик идеологиянын кесепетинен панисламисттик, пантүркстик идеялар, диндик түшүнүктөр Сагымбайдын вариантында көп кездешет деген кескин тескери пикирлердин негизинде «Манас» эпосунун үчтөн бири эле б.а. 180 320 миң сап ырдан 60 сап ыр эле окурмандарга сунуш кылынып келгени Самар Мусаевичтин жан дүйнөсүн кыйнап келген болчу.

«Манас» десе эле каражат бөлүнө калбайт. Акыркы нечендеген жылда агай экөөбүз барбаган бийлик, чоңдор калган жок. Ал эпостун толук текстин чыгат деген үмүт менен жашап келди. Мындан он күн мурун агайдын каалаган «Манасы» негизинен ишке ашып, «Хан теңири» басмасы Сагымбай Орозбаковдун вариантын 1840 беттик көлөмдө 170 000 миң саптай чыгарып олтурат. Институттун кызматкерлери жана мен агайдын жаңыдан чыккан китепти көрүп калганына ыраазы болгонуна каниет кылабыз.

Самар Мусаевичтин «Манас» эпосу боюнча монографиялары, макалалары орус, англис, немис, украин, түрк ж.б. тилдерде жарык көргөн. Кийинки эле жылдары жазган «Манас таануу илиминин тарыхы» аттуу монографиясы бүгүнкү күндө табылбаган баалуу эмгекке айланып отурат.

Самар Мусаевич ондогон илимдин кандидаттарын даярдаган. Окумуштуулар Кеңешинде илимий кеңештерди берип турган. Ал «Кыргыз адабиятынын тарыхы» аттуу 7 томдун, «Акындар чыгармачылыгынын очерктери» сыяктуу фундаменталдуу эмгектердин негизги авторлорунун бири болгон.

«Кут билим», 13-апрель 2010.

АЙТМАТОВ ӨЗБЕКСТАНГА ЭМНЕ ЖАМАНДЫК КЫЛДЫ ЭЛЕ?!

Эки-үч күн мурун Өзбекстандын көз карандысыз «Харакат» интернет басылмасы Өзбекстандын расмий бийлиги улуттук телерадио компания жана басылмаларда Чыңгыз Айтматовдун атын атоого жана ал жөнүндө маалымат берүүгө тыюу салынганын билдирди! Бул акылга сыйбас кабарды угаарым менен менин оюма агайдын «Чыңгызхандын ак булуту» деген чыгармасы келе калды. Өзүңүздөр билесиздер, анда башкы каарман Чыңгызхан жортуулга чыкканда табияттын мыйзамына каршы – аялдар төрөбөсүн деген буйругун чыгарат эмеспи! Ошол сыңары Өзбекстандын официалдуу бийлиги Чыңгызханды туурап, Айтматовдун атын атабоого чечим кабыл алышы маңкурттукка жатат. Азыр ойлоп отурам, Айтматовго Өзбекстанга эмне жамандык кылды эле?! Эгерде Өзбек бийлигинин Айтматовго ич күптүсү болсо эмне үчүн Айтматов тирүү кезинде алып чыга алышкан жок?! Жок, тескерисинче, Айтматов Өзбекстанды дүйнөлүк жана союздук басма сөздөрдөгү маектеринде, макалаларында Өзбекстандын социалдык, маданий, адабий жактан жеткен ийгиликтерине кубануу, толкундануу, сыймыктануу менен баса белгилеп жүрбөдү беле! Өзбек элинин кайратман эмгекчилдигин да-назалабадыбы беле! Навоинин, Миртемирдин, Зуль-

фиянын чыгармаларын барган жеринде көкөлөтүп мактап жүрбөдү беле!

Ч.Айтматов өзбек жазуучусу П.Кадыровдун 50 жылдык юбилейин мындайча куттуктаган эле: «...Сен экөөбүз турмушта жана адабиятта курбалдаштар гана эмес, ошондой эле пикирлештербиз, мен ушундай деп эсептейм. Сенин прозаң азыркы өзбек адабиятын бийик көтөрүп турат». Ал эми Миртемирдин чыгармачылык өнөрканасына назар салып, анын ыр саптары бир тууган калктардын эстетикалык талабын канагаттандырып келгендигин айтат. «Миртемир биз, кыргыз окурмандары үчүн, кыргыз адабиятчылары үчүн өзгөчө мааниге ээ жана биздин жүрөгүбүздө өзгөчө орунду ээлейт. Ал өз мезгили жөнүндө, адамдар жөнүндө, Өзбекстан жөнүндө көп нерсени айтууга үлгүрдү, ошол эле мезгилде ал тили боюнча, теги боюнча, тарыхы боюнча боордош өзүнө коңшу элдерге да зор көңүл бөлгөн. Ушунусу менен ал өзгөчө биздин Кыргызстанда кенири белгилүү болуп, сүймөнчүлүккө татыды».

Кайра куруунун капшабында калып, пахта чуусу көтөрүлгөндө өзбек эли, бийлиги дүйнө элинин алдында «коррупционерлер, алдым-жуттумдар, зыянкечтер, алдамчылар» деген тескери коомдук пикир жаралып турганда Айтматов гана СССР Жогорку Кеңешинин, КПССтин пленумдарынын трибунасынан коркпой-үркпөй актап, коргоп, өзбек элине жана анын жетекчилерине өз намысын алып бербеди беле! Өзбекстанды Борбордук Азиядагы маданий цивилизациянын борбору деп жар салбады беле! Мына ушуларды кантип өзбек бийлигинин жетекчилери унутуп, маңкурт болуп калышат. Өзбек эли Айтматовду жакшы көрүшкөн, жакшы көрүшөт, сыйлашат, урматташат. Нечендеген ма-

калалар жазылып, диссертациялар коргошкон. Айтматов өзбек окурмандарынын жан дүйнөсүнөн орун алганы өзбек бийлигине жакпай жатса керек.

Айтса, айтпаса чындык, 1990-жылдагы Ош окуясын Айтматов өзүнүн өзбек калемдештери Адил Якубов менен Пиримкул Кадыров менен эки элдин ынтымагын, тынчтыгын сактап калбады беле!

Айтматовду өзбек бийлиги да абдан көп пайдаланды. Айтматовдун авторитети алар үчүн калкан болду, тизеге чабылып, аксап, чөгүп турган бийлиги Айтматовдун түздөн-түз жардамы менен туруп кетти. Мындан он беш жыл мурун Чыңгыз агай мага Батыштан телефон чалып, Өзбекстандын президенти И.Каримовдун атайын өтүнүчү менен «Борбордук Азия элдеринин ассамблеясын» түзө тургандыгын билдирип, Кыргызстандан аттуу-баштуу отуздан ашуун маданий ишмерлерди, акын-жазуучуларды тандап тизмелөөнү тапшырган эле. Чыңгыз агайдын суроо-талабын канааттандырып, биз Ташкент шаарына чоң делегация менен барганбыз. Өзбекстандын президентинин сунушу менен Чыңгыз агай ассамблеянын төрагасы болуп бир добуштан шайланган эле. Ошондон бери өмүрү өткөнчө өзбек бийлигине кенеш берип, жардамдашып келген эле. Ал гана эмес Өзбек Президенти И. Каримов Ч. Айтматов жөнүндө официалдуу түрдө бир топ пикирлерди айткан жагдайы бар. Бүткүл дүйнөлүк жазуучу Чыңгыз Айтматов дүйнөдөн кайтканда өзбек элинин, окурмандары да биз менен кошо кайгырып, кабыргалары кайышканы чын. Президент И. Каримов да төмөндөгүдөй телеграмма берген эле: «С глубоким прискорбием воспринял весть о тяжелой утрате в связи с кончиной

выдающегося писателя, мыслителя и общественно-политического деятеля Чингиза Айтматова.

Отражая действительность в художественных образах, глубоко воздействуя на наши чувства и переживания, Чингиз Айтматов своими произведениями внес большой вклад в сокровищницу мировой литературы. Всею своей жизнью и творчеством он ратовал за дружбу и единение народов, взаимообогащение культур и развитие духовных ценностей.

Чингиз Айтматов был и будет близок узбекскому народу, навсегда останется в нашей памяти как символ беззаветного и самоотверженного служения своей Родине.

Выражаю глубокие соболезнования и прошу передать слова искреннего сочувствия родным и близким покойного».

Көп узабай «Айтматов и узбекская литература» деген эскерүү китебин басып чыгарышкан. Анан эмне болуп кетти?! Кантип түшүнүксүз кадамга барышты?! Ош окуясынан улам кыргыз-өзбек элин карама-каршы койгон кара күчтөр эми минтип бүткүл дүйнөлүк жазуучу, коомдук ишмер Чыңгыз Айтматовдун арбагын сасык саясатка аралаштыргылары келип отурат. Бул популисттик жеңил-желпи саясат эки элдин, эки мамлекеттин ортосуна чок салышы мүмкүн жана жалпы трагедияга алып келиши мүмкүн. Бирок, мен ишенем, Чыңгыз Айтматовдун өзбек окурмандары өзбек бийлигинин чечими менен келише алышпайт жана келишпейт. Алар өздөрүнүн позицияларын, көз караштарын протест катары билдиришет. Өзбек бийлигинин мындай Айтматовду «куугунтуктоосу» моралдык жеңилүүгө учурай тургандыгы азыр эле көрүнүп турат. Дүйнөлүк окурмандардын алдында жууса кеткис уят иш болду. Ойлоп көрү-

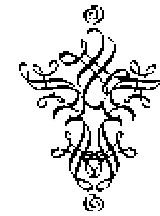
нүздөрчү, эгер биз, кыргыздар Ош окуясынан кийин Навоинин чыгармаларын окубайбыз, мектеп, жогорку окуу жайлардын программаларынан алып таштайбыз десек өзбек, дүйнөлүк окурмандар эмне демек?! Сөзсүз айыпташмак. Айтматовго тыюу салуу менен өзбек бийлиги кыргыздардан да, Айтматовдон да өч ала албайт. Күндү кол менен калкалаганга болбогон сыяктуу эле Айтматовдун кадыр-баркын, даңкын түшүрө албайт, ал эми өзбек окурмандарынын арасында Айтматовдун күйөрмандары азаймак турсун, көбөйө берээрине толук ишенем. Өзбек калкы Айтматов менен ар дайым бирге болгон, боло берет.

P.S.: Мен Чыңгыз агайдын чыгармачылыгын изилдеп жүргөндө 1982-жылы Ташкент шаарына илимий командировкага барып калдым. Белгилүү акын-жазуучулар, окумуштуулар Камил Яшен, Зульфия, Асил Рашидов, Пиримкул Кадыров, Лазиз Каюмов, Адыл Якубов ж.б. менен таанышып, Чыңгыз агай жөнүндө жылуу сөздөрдү угуп, аларды басма сөзгө өз убагында жарыялагам. «Айтматовдун өзбек адабияты менен маданиятына тийгизген таасири зор» деп бир ооздон айтышкан эле. Кийинки жаштар да «Айтматов мектебинен окуп чыктык» деп айтышар эле. Мен ишенем бул сөздөр азыр да актуалдуу. Өзбек эли Айтматовду жакшы көрүшөт.

Кызык, кечээ ушул кабарды уккандан кийин Чыңгыз агай түшүмө кириптир. Биз мурда жашаган Тимирязев көчөсүндөгү эски үйгө келиптир. Үстүндө аппак көйнөк. Жамгырдан кийин суу болуп калгандай, бир аз чыйрыгып, бүшүркөнүп тургандай абалда экен. Бир аздан кийин «үйүмө кетем» деп калды, мен болсо «дагы суу болосуз» деп, башка бөлмөдөн аппак костюм алып чыгып берем. Бирде бул костюм агайдын бир кезекте-

ги өзүнүн кийип жүргөн костюмундай сезилет. «Кайдан алдың?» – деп сурайт го деп ойлоп коём. Бирок, костюм меники болгондуктан, агайга чак келсе экен деп тынчсызданам. Агай кийсе далма-дал келип, агайга костюм жарашып калды. Ошол элеси агай сүрөткө түшкөндөй көз алдымда турат...

«Алиби», 20-июль 2010.

ӨМҮРДӨ САПАРЛАШ АГАМ ЭЛЕ

Ар адамдын өмүрдө сапарлаш адамдары болот. Менин өмүрүмдө сапарлаш адамдарым көп болду, ар кайсы улуттан болгондугуна сыймыктанам. Бирок, аттиң дүйнө дегендей, сапарлаш адамдардын айрымдарынын көзү жок, жарыктыктан кол үзүп, бизди таштап кете беришти. Сапарлаш болбой калдык жарыктыкта, бирок жан дүйнөбүздө сапарлаштыгыбызды улантып келе беребиз. Ал сапарлаштык – аны ойлоо, эстөө, бирге жүргөн көндөрдү унутпоо. Ошондой сапарлаш агайым, кесиптешим – филология илимдеринин доктору, профессор Болотжан Абылкасымов болду. Кандай таза, кең пейил, жөнөкөй, кичипейил, адамкерчиликтүү, асыл адам эле...

Болотжан агайдын күлгөнү, сүйлөгөнү, өзүнө жакын көрүп бооруна тартканы таптакыр башкача эле. Агатайды эң биринчи мындан отуз жыл мурун башкача айтканда 1980-жылы көргөн элем. Анда Болотжан ага Казак Илимдер академиясынын М. Ауэзов атындагы Тил жана адабият институтунун окумуштуу катчысы экен. Кандидаттык диссертациям «Ч. Айтматовдун кыргыз-казак адабий байланышын өнүктүрүүдөгү ролу» деп аталгандыктан, институтка барып дөө-шаа адабиятчылар Мухамеджан Каратаев, Рахманкул Бердибаев, Заки Ахметов, Евгения Лизуновалардан кеңеш алып

тургам. Ошондо Болотжан ага ар кимисинин адрестерин берип, ким менен кандай сүйлөшүштү үйрөтүп жөнөтөр эле. Болотжан ага айткандай эле жогоруда аталган доктор, академиктер мага жакшы мамиле кылышып, ал турсун кандидаттык диссертацияма өздөрүнүн пикирлерин жазып, ак жол каалашкан эле. Болотжан ага болсо окумуштуу катчы катары алардын пикирлерин мөөр менен тастыктап берип, иниси катары кубанганы али да эсимде...

Убакыт куштай учуп өтө берди. Болотжан ага академиянын институтунан кетип, Алма-Атадагы кыз-келиндер институтунда казак адабияты кафедрасынын башчысы болуп иштеп калды. Ошондо Болотжан ага мени жана аспирантым менен белгилүү түрколог Курышжановдун 70 жылдык мааракесине арналган эл аралык конференцияга чакырып калды. Аганын чакыруусу менен Алма-Атага барып, конференцияга катышып калдым. Бирок, агага жолуга албадым, иштери чыгып Казакстандын бир жерине кетиптир. Аганын тапшыруусу менен мени институттун ректору Серик Пиралиев жана башкалар эң жакшы тосуп алышты. Болотжан ага башкарган казак адабияты менен мен жетектеген Кыргыз илимдер академиясынын Манастануу жана көркөм маданияттын улуттук борборунун ортосунда илимий-чыгармачылык бекем байланыш түзүлдү. Казакстандагы адабият боюнча диссертациялык Кеңешке казак окумуштуулары Заки Ахметов, Зейнулла Кабдолов, Турсунбек Какишев, Шакир Ибраев, Жангара Дадебаев, Зейнол Бисенгалилер мүчө болуп катышып турар эле. Өзгөчө фольклор илими боюнча кандидаттык диссертацияларды корготуу кыйындыкка тургандыктан, Заки Ахметовдун жана Шакир Ибраевдин су-

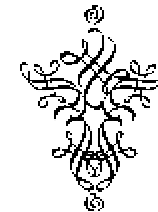
нушу менин оюм менен далма-дал келип чыкты. Көрсө, алар Болотжан аганы сунуш кылып жатышыптыр. Мен дароо Улуттук аттестациялык комиссиядан чечим чыгартып, белгилүү окумуштуу, филология илимдеринин доктору, профессор Болотжан Абылкасымовду диссертациялык Кеңешке мүчө кылып алдык. Болотжан Абылкасымов фольклор боюнча кандидаттык диссертация жактаган кыргыз жаштарынын бир далайына оппонент болду, бир далайына эксперт болду. Фольклорубузда жалпылыктар көп болгондуктан анын ар бир чыгып сүйлөгөнү өзүнчө бир керемет эле. Терендиги, мазмундуулугу, көп материалды салыштырып билгендиги накта окумуштуу экендигин айкындап тураар эле. Чечен болчу, ал сүйлөгөндө аудитория тынчтана жана жандана түшчү. Өзү да кыргыз тилине жакындатып, казактардын ширин сөздөрүн кошуп, уккан адамдарды балкытып жиберчү. Өзүнө кыймыл-аракети, ал турсун келбетине аппак жааган кардай чачы бап келип, көрктүү кылып жиберчү. Диссертация боюнча баа бергенде ийгилигин да кемчилигин да айтып, калыс, адилет баа берчү. Илимий эмгекти окуп чыкмайынча сүйлөчү да эмес. Болотжан аганы көрүп суктанар элек. Жай болобу, кыш болобу. Бишкектин көчөлөрүнө чыгып, адабият маселелери боюнча көп сүйлөшөөр элек. Болотжан аганын бир максаты бар эле – кыргыз-казак элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрүн, мисалы «Балдарга арналган ырларды», «Үйлөнүү үлпөт ырларын», салт-санаасын, санат-насыят ырларын бир китеп кылып жарык көргөзүп, эки элдин туугандыгын көрсөтөлү дечү эле.

Казак фольклор илиминде да Болотжан Абылкасымов деген ысым урматтуу да, сыймыктуу да болчу. Анын жазган монографиялары, эмгектери,

макалалары да актуалдуу маселелерди камтып, өзгөчө Эгемендүүлүктү алгандан бери окурмандар болсун, окутуучу, студенттер болсун өтө талап кылына турган зарылдыгы бар эмгектерден эле.

Болотжан Абылкасымовдун жалпы түрк тилдүү элдердин фольклорун изилдегени, аны жайылтканы жана кыргыз-казак илимий байланышын чыңдагандыгы үчүн зор эмгегин эске алып, Коомдук Айтматов Академиясы академиктикке шайлаган болчу. Бул ардактуу наамды Болотжан ага да сыймык тутуп турарын сыртынан ачык билдирбесе да байкалып турчу.

Болотжан ага менен өткөргөн күндөр эстен кетпейт, анын жаркын элеси кыргыз окумуштууларынын эсинде дайыма сактала берет.

АЙТМАТОВ ЖӨНҮНДӨГҮ ЫРЛАР КАНТИП ЧЫККАН

Адабиятчы Абдылдажан Акматалиев Улуу жазуучу Чыңгыз Айтматов жөнүндө төмөндөгүдөй эмгектерди жазган, иш-чараларды жасаган эле:

«Ч. Айтматов жана кыргыз-казак адабий байланышы», «Айтматовдун чыгармачылык жолу», «Айтматовго таасирленүү», «Айтматов жана боордош элдер адабияты», «Ч. Айтматов: жизнь и творчество», «Чингиз Айтматов и взаимосвязи литературы», «Слово об Айтматове», «Айтматов жана көркөм процесс», «Айтматовдук энциклопедия», «Айтматов жөнүндө этюд», «Значение творческой активности Ч.Айтматова в процессе взаимообогащения национальных литератур», «Айтматов космосу – Адам жана Аалам», «Космос Айтматова – Человек и Вселенная», «Aytmatovdun dynesi» (түрк тилинде), «Аалам, Адам жана Жаабарс», «Evgren, Ensan ve pars» (түрк тилинде), «Чыңгыз Айтматов», «Zagilgan yuezdy – Aytmatov» (түрк тилинде), «Вселенная, Человек и Жаабарс», «Ызаат», «Айкөлдүгү Манас баба өңдөнүп...», «Айтматов: Буклет-памятник», «Чингиз Айтматов: Проспект», «От «Джамилии» до «Плахи», «Философия свободного духа», «Чыгармалар жыйнагынын 5 томдугу», «Чыгармалар жыйнагынын 8 томдугу», «Ысык-Көл форуму: келечекке жаңыча ой жүгүртүү», «Чыңгыз

Айтматов (көрсөтмө курал)», «Кыямат» жана окурман», «Айтматов бар Аалам толук көрүнчү...»;

Эл аралык Айтматов клубунун негиздөөчүсү – президенти, Коомдук Айтматов Академиясынын негиздөөчүсү – президенти, Эл аралык Айтматов клубунун сыйлыгынын негиздөөчүсү – төрагасы, Ч.Айтматовдун 60, 70, 80 жылдык мааракесин уюштуруу комитетинин мүчөсү, Айтматов китептеринин китепканасынын негиздөөчүсү, Шекердеги Айтматов музейинин уюштуруу консультанты, шаардык № 11 орто мектепке, түрк-кыргыз балдар лицейине, Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Тил жана адабият институтуна Айтматов атындагы ысымды ыйгаруунун демилгечиси, «Бетме-бет», «Саманчынын жолу», «Т. Айтматов» кино тасмаларынын кеңешчиси, жазуучу жөнүндө ондогон Эл аралык жана республикалык конференциялардын уюштуруучусу, атайын журналдын баш редактору, 500дөн ашуун макалалардын автору, жүздөгөн теле-радио берүүлөрдүн катышуучусу, жазуучунун чыгармачылыгы боюнча 5 кандидаттык диссертациянын жетекчиси, жогорку окуу жайларында лекцияларды 20 жылдан бери окуп келе жатат ж.б.

Кийинки мезгилде Абдылдажан Акматалиев «Айтматов бар Аалам толук көрүнчү», «Аалам атын Айтматовго беришип», «Өмүрдөн Сиз кетпей деги койсоңуз» деген ыр топторун жазган. Биз автордон ыр топтомдорунун жазылышы жөнүндө сураганда төмөнкүлөрдү айтып берди:

Чыңгыз агай жөнүндө үч көлөмдүү ыр топтомун жаздым. Биринчиси – 440 сап ыр. «Айтматов бар Аалам көрктүү көрүнчү» деп аталат. Агай кайтыш болгондо теле-радиодо көп жолу маектерди бердим. Ошондо белгилүү акын жана журналист Фатима

Абдаловага дүйнөлүк адабияттын кайгылуу окуясы – Чыңгыз агай жөнүндө өз пикиримди билдирип, коштошуп жатканда ал кайрылып калды: «Айтматов агайдан айрылуу Сизге да абдан оор экенин билебиз. Сиз да ыр жазып жүрөсүз. Бир түрүндө да, Сиз бул маселеге кайрылып калышыңызды күтөбүз». Дароо эле Фатимага «диктофоноунду иштетчи, бир ой келип калды» – деп, төмөнкү саптарды айтып калдым:

Кудай берет, ар адамга тагдырды,
Мен да өтөмүн, Сен да өтөсүң акыры.
Жер-Эненин кучагында мемиреп, –
Аалам Алпы Айтматов да жатыры...

«Сиз бул ой-саптарды улантышыңыз керек» – деди Фатима. Өзүм да жогорудагы саптардын чыгып кеткенине таң кала түштүм. Бирок, кийин канчалык ырды улантайын деп ойлосо да, бир сап эсиме келбей койду. Мен калем алып, кагазга үнүлүп чыгарма жазчу эмесмин, ойду жан дүйнөмдө багып, бышырып, сөздөрдү тандап, саптарды жаратчумун, анан бир күнү ой-саптар катар-катары менен жамгырдай нөшөрлөп төгүлүп берчү. Чыңгыз агайды эскерүү кечеси 3–4-июлда Түркиянын Элазык шаарында болуп, уюштуруучулар мени чакырып калды. Ал жердеги жазуучуга болгон сыйурматты көрүп, аябай толкундандым. Элазык – Стамбул – Бишкек маршрутунда самолётко отурган сааттан баштап ыр саптары жан дүйнөмдө тынчтык бербей, төгүлө берди, кагазга түшүрүүгө үлгүрө албай жаттым. Анын үстүнө мындай көрүнүштү күтпөгөн жаным жанымда кагаз жок болгондуктан, салфеткаларга жазууга, аны улам-улам стюардессадан суроого туура келип жатты. Бирдын мазмунунун логикалык жактан уланышына, куп-

леттердин бири-бирин толкуташына өзүм да таң калдым. Чындыгында Чыңгыз агай дүйнөдөн кайткандан кийинки ички абалымды эч кимге түшүндүрө да, айта албай да жүргөн элем. Бул жолу окурмандарга жан сырымды төкпөй-чачпай айтууга туура келди. Агайдын өмүрүнө, басып өткөн татаал чыгармачыл жолуна, бийиктигине, дүйнөлүк кадыр-баркына, анан агайдан айрылгандагы азап-мунга токтолдум. Көлөмдүү болгондой кийин үзүндүсүн агайдын кыркырылык күнү өтүп жатканда «Кыргыз Туусу» гезити басып чыгарды. Ошол эле күнгө арналып өз алдынча китепче да болуп чыкты. Көптөгөн окурмандардын жылуу пикирлерин уктум. Улуттук радиодо жарым сааттык музыкалаштырылган уктуруу болду. Белгилүү артист Эгемберди Бекболиев ушунчалык берилүү менен текстке сүнгүп окуган экен, угармандар кайдыгер калышпай, көздөрүнө жаш алышкандарын жашырышкан жок. Азыр радиодо улам-улам кайталанып берилип жатат. Ал эми ушул ыр саптарынын топтомунун кыскача варианты 8-ноябрда Улуттук теледен сүрөттөр жана көркөм тасмалар менен коштолуп көрсөтүлдү. Теле экрандын өзүнчө касиети бар экен – чыгарманын мазмуну тереңдей түшүптүр. Өткөндө түрк калемдештер да түрк тилине которуп, Стамбулдан чыгарышыптыр.

Экинчиси – «Аалам атын Айтматовго беришип» деп аталып, 224 сап ыр. Бул ыр саптары да Баку шаарында жүргөндө жан дүйнөмдө жаралды. Ойлойм, эгерде Бишкекте жүргөндө агайга арналган ыр топторум чыкпай калат беле деп, анткени күнүмдүк-тиричилик менен жүрүп, бир чети убакыт да жетпесе, экинчиден, эргүү келбей калат беле деп. Бакуда жүргөндө да азербайжан элинин Чыңгыз агайга болгон чоң сүйүүсүн өз көзүм менен

көрүп, толкунданып кеттим. А толкундануу түрдө ырга айланышы керек. Алгач бул саптар келди:

Салам, Баку, карт тарыхты көп көргөн,
Физулини, Низамини өткөргөн.
Өз баласын алаканга салгансып,
Айтматовду бөпөлөгөн, көтөргөн.

Эсиңизден, балким Баку кете элек,
Бийлегенсиз кичик балдар жетелеп.
Президенти Алиеви баш болуп,
Баштап ийген мааракени эртелеп.

Каспий (Хазар) деңизинин жээгинде бир топ ой жүгүртүү пайда болду. Элазыктагы ойлор таптакыр кайталанган жок, кайра башка кырдаалдын негизинде каралды. Чыңгыз агайдын портретинин, жан дүйнөсүнүн штрихтери улам-улам көркөм боёктор менен ачыла берди.

Үчүнчүсү – «Өмүрдөн Сиз кетпей деги койсоңуз» деп аталат, 104 сап ыр. Алма-Ата шаарында 2-ноябрда жазылды. Чыңгыз агайдын казак акын-жазуучулары – Мухтар Ауэзов, Олжас Сулейменов, Калтай Мухамеджанов, Мухтар Шаханов менен болгон чыгармачыл байланышы, ошондой эле жазуучуга карата кайдыгерлик мамиле ж.б. чагылдырылган. Бул ырдын чыгышына күзгү жамгырдын мааниси бар. Ушул күнү эшикте күн суук болуп, нөшөр төгүп турган. Ошондо агайды ойлодум.

Ал күн Сизди эскербедик жакшылап,
Эстен кеткис Рух дүйнөсүн тартуулап.
Бардыгын тең аралашып салдырдык, –
Жоо куугансып, кыргын-сүрөөн айкуйлап.

Өлүмдүн Сиз жолун бууп токтоосуз,
Өлбөй коё тура турган болсоңуз.
Не кылмакпыз, Абийир кантип жабылмак? –
Өмүрдөн Сиз кетпей деги койсоңуз.

Бардыгы тең бүжүрөшүп калышмак,
Көлөкөнүз ээрчип, Сизге жабышмак.
Айкөлсүз да анда деле баары бир, –
Көнүлүңүз сылап-сыйпап табышмак.

Сизди аяймын, неге мынча Айкөлсүз,
Жан дүйнөңүз тереңдикте бай көлсүз.
Ата-Бейит турат муздап сумсайып, –
Баарыбыз тең баш көтөрбөй «кан-сөлсүз».

Ата-Бейит, Ата-Бейит, арбактар,
Мезгил үнү мөөрүн баскан ар тактар.
Силерчилеп Чындык үчүн күрөшпөй, –
Кечиргиле, маңкурт болдук – жан сактаар.

Жанырыктап турат – азыр сөзүңүз,
Ата-Бейит атын коюп өзүңүз.
Неге мынча Олуялык кылдыңыз, –
Ушул жерге жетти беле көзүңүз.

Окурмандар сайгылашып Жүрөктү,
Суроо коюп, улам-улам жүдөттү.

¹ Калтай Мухамеджанов – казактын белгилүү драматургу, Айтматовдун досу, экөө биригип, «Фудзиямадагы кадыр түн» драмасын жазышкан.

² Олжас Сулейменов – белгилүү казак акыны. Ал «Азия» деген китеби үчүн советтик идеологияда куугунтукталганда Ч. Айтматов менен Д.Кунаев сактап калган.

³ Мухтар Шаханов – белгилүү казак акыны, Айтматовдун досу, «Аскада калган аңчынын ыйы» деген китепти бирге жазышкан.

«Эмдигиче Эстелиги коюлбайт, –
Качан болот, канчалаган күн өттү».

Арман айтсам, кайгы-капа батарсыз,
Өзүңүз да билип-сезип жатарсыз.
Бийлик тарап эмнегедир кекейт, –
Башаламан болуп жатат катарсыз...

... Алма-Атага көп барчусуз баарынан,
Бактыңыз да Ауэзовдон табылган.
Танабайдай казак элин бир көрүп, –
Гүлсарат да аламанда чабылган.

Казак жерин келиштире жаздыңыз,
Дүйнө жүзүн таңкалдыра ачтыңыз.
Манкурт сөздү айландырып терминге, –
Бийиктеди чыгармачыл тактыңыз.

Алма-Атанын сыздап турат жүрөгү,
Болгон эле өз мекени, түнөгү,
Калтай¹ менен Көкдөбөдө сейилдеп, –
Жаралган го драманын үрөнү.

Үшүбөнүз, жамгыр азыр басылат,
Күн да чыгат, мээрим төгүп чачырап.
Кыш келатат кылыч сууруп жакындап, –
Жапса боло үстүңүздү батыраак.

Аяп тураар Ала-Тообуз, суугубуз,
Үшүбөнүз, бир аз чыдап туруңуз.
Жер-Эне да бекем кысаар төшүнө, –
Сырдаш болуп, маектерди куруңуз.

Олжас² менен маектешип чер жазып,
Мухтар³ менен чыгармачыл бел ашып.

Бардыгына калыстыкты кылдыңыз, –
Орток болуп, кайгы-капа бир жашып.

Даниярдын казак тегин жашырып,
Жамийланы Даниярга качырып.
Өзүңүздү жүргөн кезде «тепкилеп»,¹ –
Казак эли алган Сизди батырып.

Оо, Казак эл, кең пейили көрүңгөн,
«Манаска» да көңүлдөрү бөлүңгөн.
Эгер силер болбосоңор арада, –
«Манас» дагы Айтматов да «көмүлгөн».

Балким Сизге² кереги жок жапканга,
Бекем курчап, Рухунузду катканга.
Байкап бизди – карап анан турбаңыз, –
Небак эле чыгып кетип Асманга.

*2-ноябрь, 2008-жыл,
Алма-Ата.*

Бул ыр топтомдору менин жан дүйнөмдөгү уйгу-туйгулар, жан дүйнөмдүн кыйкырыгы. Мен Айтматовдун дүйнөлүк маанисин жана ага карата айрым кайдыгерлик жөнүндө ачык берүүгө аракет кылдым. Агай менен жыйырма сегиз жыл бирге болуптурмун, ошондуктан адамкерчилигин, көз карашын, калыстыгын, асылдыгын, тереңдигин, бийиктигин – ички дүйнөсүн даана, б.а. бурмалабай, апыртпай чагылдырдым деп окурмандарды ишендирип кете алам.

«Адабий Ала-Тоо», 25-ноябрь 2008.

¹ «Жамийла» повести чыкканда Кыргыз жазуучулары Пленумда сындап чыгышкан. Вирок, М. Ауэзов ак жол каалап макала жазып, Союзга тааныткан.

² кабырыңызды.

СӨЗ КАДЫРЫН ЖОГОТКОН УЛУТ ӨЗ КАДЫРЫН ЖОГОТОТ

– «Мамлекеттик тил – менин тилим» деген түшүнүктү кандай түшүнөсүз?

– «Мамлекеттик тил – менин тилим» деген түшүнүк ар бир кыргызстандык атуулдун ишеними болушу керек, Бул девиз улутуна, кесибине, жашына, жынысына, динине карабай ар бир атуулдун милдеттүү парзы, коомдогу турмушунун зарыл атрибуту катары кабылдаганда гана мамлекеттик тилди иш жүзүнө ашырууга толук мүмкүндүк болот. Өзүңүздөр ойлоп көрүңүздөрчү, Батыш Европа өлкөлөрүндө же ушул эле Россияда мамлекеттик жогорку кызматтарда мамлекеттик тил билбеген адам бийликке келе алабы? Эмне үчүн бизде бу принцип сакталбайт?! Эл аралык стандарт боюнча мамлекеттик тилде сүйлөбөгөн мамлекеттик бийлик мыйзамсыз бийлик болуп калат. Башка өлкөлөрдө мамлекеттик тилди коргогондорду улуттук патриот катары карашат. А биздечи? А эмне үчүн мамлекеттик тилибиздин муң-арманы жөнүндө айтсак күнөөлүү болуп чыга келебиз?! Дароо эле эмне үчүн мойнубузга «улутчул» деген күнөө тагылат да, төө бастыда калабыз? Деги мамлекеттик тилге каршы чыгып жаткандар кимдер? Башка улут өкүлдөрүбү?! Жок, кудай сактасын, «Өздөн чыккан өрт жаман» дегендей өзүбүздөн чыгып жатпайбы.

– Башка улут өкүлдөрүнө кыргыз тилин үйрөтүүгө пикириниз?

– Өзүбүздүн эне тилибизди туу көтөрүү үчүн аны улуттук идеологияга чейин жогору коюшубуз керек. Мамлекеттик идеологияны көктөн издегенден көрө кан-жанга сиңген эне тилибизде чагылышкан ата мурастарыбыздагы, каада-салтыбыздагы, уюткулуу, унгулуу идеялардан, улуттук өзгөчөлүктү да, ошону менен катар адамзаттык нарктуулукту да камтыган акылман ойлордон издешибиз керек. Эмне үчүн Кыргызстан элинин Ассамблеясы жардамга келбейт?! Аларда өз тили менен катар мамлекеттик тилди, кыргыз тилин өздөштүрүү жана жайылтуу боюнча программалары, концепциялары болушу зарыл. Демек, Кыргызстанда жашаган бардык элдер жана улуттар кыргыз тилин билүүгө муктаж, кызыкдар болушу керек. Ал үчүн эң алды менен келечекте мамлекеттик тилди жайылтуунун механизмин иштеп чыгуунун жана бир калыпта жүзөгө ашыруунун багыттары белгилениши талап кылынат. Тил менен бирдикте улуттук руханий баалуулуктар жөнүндөгү илимий, популярдык эмгектердин орус, англис ж.б. тилдерге которулуп жарык көрүшүнө колдоолор да эске алынышы керек. Башка улут өкүлдөрүнө кыргыз тилин үйрөнүүнү күч менен, зордук менен милдеттендирүүнүн кереги жок. Бирок, алардан мамлекеттик тилге урмат, сый менен кароосун талап кылабыз. Ошондо гана мамлекеттик тилге урмат, элибизге, ата-журтубузга урмат иретинде каралып, элдердин ортосундагы бири-бирине ишеним сөзсүз артыла түшөөрүн эске алышыбыз абзел. Биз ким болбосун мамлекеттик тилди үйрөнүүнү түшүнүү менен, чыдамкайлык менен карап, ошол эле учурда текебер көз караштарга жол бербешибиз керек.

Кыргыз тили – Кыргызстандагы бардык улуттардын башын бириктирген фактор болушу керек.

– **Тил жөнүндө мыйзам жетиштүү дап ойлойсузбу?**

– Мамлекеттик тил десе эле көпчүлүктөр филолог тилчилердин иши деп кол шилтеп, кайдыгер карап келишет. Эмне үчүн мамлекеттик тилге тилчилер гана камкордук кылышы керек?! Орус тилдүү кыргыз, чала кыргыз, таза кыргыз, жаңы кыргыз деп бөлүп салган кыргызды тилге болгон талаптуу мамиле гана бириктире алат. Улуттук намыс болбосо – улуттук тил кайдан болсун. Тил өлсө – улут өлөөрүн баарыбыз билебиз. Тил – элдин тагдыры. Тилди бузуу аркылуу улутту өлтүрүүгө бир тамчыдан үлүш кошуп жатканыбызды эмнеге моюндабайбыз. Сөз кадырын жоготкон улут өз кадырын жоготот эмеспи! Өкүнүчтүүсү – тил бузарларга арналган мыйзам жок. Кыргыз адабий тилинин нормаларына шайкеш келбеген сөздөргө басма сөздө, коомдук иш-чараларда уруксаат бербөө керек. «Мамлекеттик тилди теңсинбөөчүлүк, сыйлабоочулук мыйзам менен жазаланат» – деп Конституциябызда бадырайтып жазылып турушун сунуш каалаар элем. Кыргыз тилин билбесең – Кыргызстандын атуулу боло албайсың десе болоор беле?!

– **Кыргыз тили Манас тили дейбиз...**

– Ооба. «Кыргыз тили – Манастын тили» деп ураан чакырып келебиз. Бирок ушул «Манас» эпосунун кадыр-баркына жете алдыкпы?! Анын 1000 жылдыгын өткөрүү менен утурумдук гана шоу кыла алдык. Ооба, бул да эгемендүү мамлекетибизди дүйнөлүк аренада таанытуу үчүн керектир. А эмнеге «Манас» эпосубуздун дүйнөлүк маанисин керектүү практикалык планда көрсөтпөдүк. Манасчылардын варианттарын чыгарып койсок, архаизм,

историзм, чет элден кирген сөздөрдүн сөздүгүн түзүп койсок, керек болсо зарылдыгына жараша бүгүнкү лексикабызга пайдаланылбай калган айрым сөздөрдү кайрып келсек эмне үчүн болбосун?! Чыңгыз Айтматов «Манас» эпосун эң жакшы билгендиктен улам «маңкурт» сөзүн таап отурбайбы! «Манас» дың жер сыяктуу адабий, тарыхый, тилдик, философиялык, маданий жактан өздөштүрүлбөй жатат. «Манаска» көңүл бөлүү – Мамлекеттик тилге көңүл бөлүү дегендик. Эмнегедир колунан келген чондордун баары «Манаска» кайдыгерлик жасап жатышат. Бүгүнкү күндө Абыке, Көбөштөрдү ээрчип кетип, балким Манас атанын арбагын таарынтып алгандырбыз?!

– **«Эне тилдин ээси – эл» дегенге кандай карайсыз?**

– «Тил – элдин автопортрети» – дейт улуу жазуучу Чыңгыз Айтматов. Жазуучунун орусча жазган чыгармаларынан эле кыргыздын психологиясын, каада-салтын, үрп-адатын, дүйнөгө карата философиясын чагылдырган көптөгөн жандуу сөздөрдү кездештиребиз. Ал сөздөрүбүздү жазуучунун чыгармалары менен дүйнө окурмандары окуп, таанышып жатышат. А бирок, тил болбосо эл да болбойт, өзгөчөлүктүү дүйнөтааным да болбойт. Тил менен эл бирин-бири тарыхый жактан шарттап турган түшүнүктөр.

– **Сиздин институттун алдында кандай максаттар бар?**

– Тил институтунун алдында чоң милдеттер турган эле. Аларды алып кетүү үчүн, албетте, материалдык-техникалык база, кадрлар жана жетекчилердин жоопкерчиликти керек болчу. Иш жүзүндө чынында иш болбоптур, муну моюнга алуу керектигин тилчилердин өздөрү да жыйындарда айтып келишет.

Дефицит болгон штатты ирээтке келтирдим. Штат өтө аз, айлык да аз. Бирок, мындан ары эмне кылуу керек?! Бүгүнкү күндө кайсы проблемалар актуалдуу, кайсы проблемалар жаңылыш мүнөзгө ээ?! Академиялык багытта тил илимин өнүктүрүү үчүн кандай проблемалардын үстүндө иштөө керек?! Ушул жагдайда республикадагы окумуштуу-тилчилер менен тегерек стол уюштурдук. Финансылык тартыштыкка байланыштуу көпчүлүк окумуштуулар коомдук башталышта иштөөгө макулдугун беришти. Азыр тилибиздин теориялык проблемаларын изилдөөнүн концепциясы иштелип жатат. Проблемалык жана Координациялык Кеңештер түзүлдү.

– **Эми мындан ары Сиздин институт менен Улуттук комиссиянын байланышы кандай болмокчу?**

– Президентке караштуу Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссия менен тыгыз иш алып баруу, кызматташуу биздин да, алардын да негизги милдеттеринен болушу керек. Буга чейин эки мекеменин ортосунда байланыш айрым себептер менен үзүлүп калган экен.

Эки мекеменин мамлекет алдында өз алдынча жоопкерчиликтери да, милдеттери да бар. Ошондуктан алардын иштерин аралаштырып салуунун зарылдыгы жок. Менин түшүнүгүмдө илимий институт теориялык фундаменталдуу изилдөөлөрдү колго алса, комиссия прикладдык, практикалык иштер менен жалпы коомчулукка жеткирүүгө аракеттениши керек. Эки мекеменин ортосунда системалуу иш алып баруу үчүн келишим түзүлүшү шарт.

– **«Орфографиялык сөздүк» жөнүндө оюңуз?**

– Ооба, «Орфографиялык сөздүк» боюнча кайчы пикирлер болгон. Институт илимий жактан жоопкерчиликти мойнуна алуусу зарыл. Эмне үчүн биз казак агаиндердей боло албайбыз?! Мамлекеттик

тил комиссиясы да, Илимдер академиясынын Тил институту да бирдиктүү «Орфографиялык сөздүктү» коомчулукка тартуулашпадыбы! Биз да илим менен практиканы бириктирген шериктештик кызматташууга барышыбыз зарыл. Менимче, Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссия институтка заказ берип турушу керек. Дагы эле казактардын тажрыйбасына кайрылсак, алар, бардык сөздүктөрдү эки мекеменин күчү менен даярдап келишет.

– **Терминдер жөнүндө кандай пикирдесиз?**

– Термин маселеси – өтө татаал. Ар бир термин коомчулукка илимий жактан негизделип сунушталат. Терминологиялык комиссиянын жыйынтыктары ар бир окурман үчүн жеткиликтүү, уланды, куранды мүчөлөрдүн жалганышы, сөздүк айкашуулар эске алынып, шек туудурбагандай абалда кабыл алынышы керек. Институттун алдындагы Терминологиялык багыт менен Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссиянын терминкому эмне үчүн бирге иштешсе болбойт? Бүгүнкү күндөгү чаржайыт колдонулган терминдерди ирээтке келтирүү жана жайылтуу үчүн бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарсак, Мамлекеттик тилибиздин өнүгүшүнө салым кошкон болоор элек.

– **«Түшүндүрмө сөздүккө» түшүнүк берип кетпейсизби?**

– «Түшүндүрмө сөздүк» элибиздин мурасы, «Түшүндүрмө сөздүктүн» 2-томунун кол жазмасынын жоголуп кетиши мени да тынчсыздандырат. 1-тому 1984-жылы жарык көрүп, 2-тому ар кандай себептер менен басмадан чыкпай, кармалып калган. Бирок, «жоголуп кетти» деген жооп эмес да! Ким күнөөлү?! Ага ким жооп берет?! Эмне үчүн институттун көп жылдан берки иштери дайынсыз жок болуп кетиши керек?!

Өзүбүздүн тилибизге ушундай кайдыгерлик мамиле кылсак, анан кантип тилибиз деп күйөбүз. Бул деген кыргыз тилине чыккынчылык кылуу дегендикке жатат.

«Түшүндүрмө сөздүктү» чыгаралбай жатып кыргыз тилин өнүктүрөбүз деген жөн эле куру кыйкырыкка жатат. Улам-улам бирөөлөргө түртө салбай, тилчи окумуштуулар сөздүктү биринчи тому менен бирдикте коомчулукка жеткирүүсү зарыл. Бул алардын биринчи парзы.

– Мамлекеттик тилди өнүктүрүү үчүн илим жардамга келеби?

– Албетте. Бирок, илимий изилдөө иштерин алгылыктуу алып баруу үчүн кадрлар керек. А кадрларды даярдоо жогорку окуу жайлары менен байланыштуу. Азыркы көпчүлүк жаштар «ийне менен илимдин кудугун казгысы» келбейт да. Институтка жаш кадрларды алалы деген ниетте конкурс жарыяладык, бирок кызыгыш келген изилдөөчүлөр жок. Анан кантип илимибиз өнүгөт?!

*Маектешкен Э. КАЛДАРОВ,
«Кыргыз тили», 17-январь 2010.*

«МАНАС» КАРАҢГЫ ТАМДА КАМАЛЫП ТУРАТ

«Манасты» элге, дүйнөгө таанытууда ат көтөргүс эмгек жасап келаткан Абдылдажан агай жакында «Айтыш» фондунун сыйлыгына татыды. Алган сыйлыгын куттуктап, бул жааттагы ийгиликтер жана көйгөйлөр тууралуу билүү максатында агайга суроо салдык.

– Абдылдажан агай, «Манас» эпосунун жаңы басылмалары жөнүндө сөзүбүздү баштасак...

– Ушул кызматка 1992-жылы келген күндөн баштап, эң биринчи Манас эпосунун академиялык басылмасын даярдоо маселесин көтөрдүм. Баарына белгилүү болгондой, Совет доорунда С.Каралаевдин «Манасы» 5 китеп, С.Орозбаковдуку 4 китеп болуп жарык көргөн. Ошол мезгилдин шартына жараша ал китептердин чыгышы туура болчу. Бирок, эгемендүүлүккө ээ болгондон баштап көп нерселерди кайра карап чыгуу маселеси чыкты. Алардын эң алдында «Манас» эпосу турду. Совет доорунда панисламисттик, пантүркистик жана диний деген көз караштар айтылып, «Манастын» көп жерлери кыскартылып же бурмаланып кеткен. Ушул себептен, мен кызматка алгач келген күндөн баштап эле Саякбай жана Сагымбай таануу тобун түзүп, академиялык басылмасын даярдоого кириштим. Сагымбай абабыздын 183 миң сап ыры араб арибинде жазылып, союз учурунда ушунун үчтөн

бири гана жарык көргөн. Калганы болсо, жогоруда белгиленгендей, кыскартууларга учураган. Саякбай Каралаевдики болсо эки, үч жолу жазылып, улам айткан сайын жаңы эпизоддорду кошуптур. Ушуларды текстологиялык жактан салыштырып чыгышты.

«Манастын» 1000 жылдыгында С.Орозбаковдун вариантында 4 китебин, С.Каралаевдин вариантында 3 китебин чыгарганга жетиштик. Бул китептер илимий түшүндүрмөсү менен жазылды. Мындан сырткары «Манас сөздүгү» деген китеп түздүк. Манас кинодо, театрда, сүрөттө, музыкада кандай чыгып чагылып жатканы туурасында китеп чыгардык. Ушинтип «Манас» тууралуу бир топ иштерди жасаганга аракет кылып жатабыз.

Экинчи бир кылган ишибиз «Эл адабияты» сериясынын 30 томдугу жарык көрдү. Мисалы совет учурунда кенже эпостордун бир эле варианты жарык көрсө, биз кенже эпостордун ар ким айткан ар кандай варианттарын камтыдык. Анан совет учурунда жарык көрбөгөн Ормон хан, Балбай, Курманжан датка, Шабдан сыяктуу ж.б. тарыхый инсандар тууралуу элдик поэмаларды жарыкка чыгардык. Кыргызстандын ичиндеги эле эмес, Кытайда жашаган кыргыздардын «Толтой», «Багыш» кенже эпостору, памирлик жана жергеталдык кыргыздардын элдик оозеки чыгармачылыгы кошулду. Тактап айтканда, 30 томдукка 80ден ашуун ар түрдүү материалдар камтылды.

– Буларды чыгарууда каражатты өкмөт берген чыгаар...

– Бул иштерди жасоодо өкмөттөн бир тыйын алган жокпуз. Өзүбүздүн демилгебиз менен даярдап, демөөрчүлөрдүн жардамы менен эле чыгардык. Мына ушундай ишке азыр Казакстан да ки-

ришти. Бирок, ал жакта толук бойдон президент Н.Назарбаевдин көзөмөлүндө жүргүзүлүп жатат.

Мындан сырткары дагы бир багытта иш алып барып, «Залкар акындар» деген ат менен эл акындар сериясынын жети томдугу жарык көрдү. Анда: Асан-кайгы, Кетбука, Калыгул, Арстанбек, Женижок, Калмурза, Эсенамандан баштап, кийинки К.Акиев, О.Бөлөбалаев, А.Үсөнбаевдер кошулду. Булардын бардыгы демөөрчүлөрдүн жардамы менен чыгып, элге жетти. Булардан сырткары Улуттук телерадиодогу жана биздеги ленталарды пайдалануу менен «Залкар күүлөр» деген 125 күүнү аудио жана мини дисктерге жаздырдык. Камбаркандар, ботойлор, кербездер, шынгырамалар, толгоолоор, кайрыктар, дастан күүлөр, арман, жоктоо күүлөрү, куш аваз күүлөрү, бий күүлөрү ж.б. кирди. Ниязалы, Муратаалы, Коргол, Токтогул, Калык, Карамолдо, Ыбрай, Атай, Болуш, Асанбек, Самара сыяктуу залкар комузчулардын чыгармалары жана алардын аткаруусунда кирди. Бул күүлөрдү азыр табуу кыйын.

– «Манастын» калган томдорун чыгарууга азырынча эч ким кол суна элекпи? Дегеним, бийлик жактан жардам болгон жокпу?

– «Манас» боюнча бир нече маек берип, бир канча макала жаздым. Канчалык айтканыбыз менен элге жеткире албай келебиз. Мисалы, Манастын 1000 жылдыгында канча деген акчалар сапырылып, чачылып, кумга синген суудай жок болду. Бишкекте «Манас» деген айыл курдук ж.б. деп айтабыз. «Манас» деген тамеки, арак, вино чыгардык. Бирок, Манас элге жеткен жок. С.Орозбаковдун кийинки даярдалган томдору жарык көрбөй, он жылдан бери басмада турат. С.Каралаевдин 1 том «Манасы», 5 том «Семетейи», 1 том «Сейтеги» жа-

тат. Башка манасчылардыкын айтпай эле коёюн. Менин максатым, «Манастын» бардык варианттарын элге жеткирүү. Тилекке каршы, максат каражаттын жоктугунан ишке ашпай турат.

Манастын атын алып жүргөн көптөгөн уюмдар бар. Мына ушулар «Манастын» чыгышына эмне үчүн жардам бербейт? Бир эле мисал келтирейин: Манастын атын алып жүргөн аэропорт бар. Мында жайгашкан Американын базасы миллиондогон долларларды өкмөткө берип жатат. Ушул акчанын чекесин эле бөлүп «Манасты» эмне үчүн чыгарып, элге таратпайт? «Библияны» деле бекер таратып жатпайбы? Айла кеткенде кыргыздар чогулуп фонд түзсөкпү деген ой келет. Бирок, азыркы замандын шартында акча чогултмай дагы туура эмес болуп калат го дейсиң. Көптөгөн бизнесмендерге кайрылып, депутаттыкка койсоңор арак таратып, кой сойгондун ордуна «Манасты» чыгарып, элге тараткыла деген сунушумду бердим. ЖОЖдордун ректорлоруна кайрылдым. Окуу жайлар биригип, ар бири бирден томун чыгарып койсо болмок. Учурда руханий кызыкчылыктан жеке кызыкчылык өйдө болуп тургандыктан, бабабыздын арбагы тебеленип, андан калган мурас кадырланбай, асыл ойлор жүзөгө ашпай турат. Анан айла кеткенде «Манасты» чыгарам деген патриот, кыргыз деген жигиттер чыгып калабы деген үмүт менен жашап келебиз.

– **Жаны басылып жарык көргөн «Манас» китептери элге жеттиби?**

– Буга чейин басылып чыккан Сагымбайдын «Манасы» 4 тому менен Саякбайдын «Манасы» 3 тому ж.б. көптөгөн китептер кайсы бир кишилердин колунда Кызыл-Аскерде арендада турат деп угуп жатабыз. Китеп койгон жерин суу каптап, китеп-

тердин сапаты начарлоодо. А.Атамбаев премьер-министр болуп турганда кат жазып, ушул китептерди ЖОЖдорго таратып берүүсүн өтүнгөн элек.

«Урматтуу Алмаз ШАРШЕНОВИЧ!

«Манас» эпосунун академиялык басылышын С.Орозбаковдун вариантында 1–4-томдору, С.Каралаевдин 1–3-томдорун ж.б. китептерди да мектептерге, жогорку окуу жайларына бекер таратып берүү акциясына уруксат берүүнүздү өтүнөөр элек. Анткени, бул китептер Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн каражаты менен чыгып, азыр китеп сактоочу жайда, жоюлуп кеткен «Манас-1000» дирекциясынын басмасында кыймылсыз турат.

Эгерде маселе оң тарабынан чечилсе – маданий акцияда китептер толугу менен таралып, жаштарды ар намыстуулукка тарбиялап, билим-илимин, кругозорун тереңдетүүгө чоң роль ойноп, өтө маанилүү болоор эле деп эсептейбиз.

*Бексултан ЖАКИЕВ,
Абдылдажан АКМАТАЛИЕВ,
2-май, 2007-жыл.»*

Бирок ал маселе чечилбей калды. Ал эми Президент К.Бакиев 1 миллион сомду фондудан бөлгөн эле. Бирок, ага болгону Сагымбайдын «Манасынын» 5–6-томдору гана чыкты. Мен Президентке кайрылып кат жазгам:

Урматтуу Курманбек САЛИЕВИЧ!

«Манас» эпосунун академиялык басылыштарын толук чыгарып бүтүүнү Сиз өзүңүз колдогон элеңиз жана Президенттик фондудан 3 миллион сом пландаштырылган эле. 2006-жылы 1 миллион сом бөлүнүп, Кыргыз-полиграфкомбинаттын «Шам» басма-

сынан «Манас» эпосунун С.Орозбаковдун вариантында 5–6-томдору жарык көрдү. Азыр басмада С.Орозбаковдун вариантында 7–9-томдору, С.Каралаевдин вариантында 4-тому даярдалып турат. 2007-жылы Президенттик фондудан бөлүнө турган калган 2 миллион сом которулса Кыргыз Республикасынын Эгемендүү күнүнө карата «Манас» эпосубузун академиялык басылыштары чыгып каларына Сизди терең ишендирип кете алабыз. Бул руханий чоң майрамга айланаар эле.

*А.АКМАТАЛИЕВ,
8-январь, 2007-жыл»*

Президенттик администрациянын уруксаты менен Билим берүү жана илим министрлиги тарабынан китептер ЖОЖдорго жана мектептерге бекер таратып берилсе, үч ай бою сотто сүйрөлүп жүрүп, жакында эле иш жабылды. «Манастын» томдору бекер таратылып берилсе да кээ бирөөлөргө жакпайт. Деги эмне кылуу керек?! Мурдагы китептердин акчасы кайда кетти?! Ошого чыгарса болбойт беле?! «Манас» 1000де чыккан китептердин өз наркы өтө төмөндөп кеткен. Мисалы, «Манас» энциклопедиясынын 2 томдугу 1995-жылдары 500 сом болсо, азыр 100 сомго жетпей отурат. С.Мусаев даярдаган кыргыз, орус, англис тилиндеги «Манастын» кара сөз варианты 11 сом болуптур. Мындай китептердин саны бери болгондо 5000ге жетет. Элүүгө жакын китептердин аттары бар. Эми булар да коомчулукка жетпей кайдагы бир караңгы тамда камалып турушу жан кейитет. Ушундай да кайдыгерлик болобу? Азыр ал китептер ЖОЖдорго, мектептерге жана коомчулукка өтө керек. Анда биз «Манастын» мааракесин эмне үчүн өткөрдүк?!

– «Айтыш» фондунун сыйлыгына арзыпсыз. Эмне үчүн алганыңызды түшүнбөй, ар кайсыны айтып болжогондорго айтаарыңыз бардыр...

– «Айтыш» фондусунун жаңы уюшулган жана бир адамга берилүүчү сыйлыгынын мага ыйгарылгандыгынын себеби – оозеки чыгармачылыкты чыгарууга кошкон салымым жана аны жайылтканым, ошондой эле ага күйүп-бышканым болсо керек. «Айтышка түшпөсө сыйлыкты эмнеге берет?» – деген кээ бирөөлөр да болсо керек. «Айтыш» фондусунун мүчөлөрү Жобого ылайык сыйлыкты жашыруун добуш менен аныкташыптыр. Элмирбек Иманалиев баштаган төкмө акындар биз чыгарган «Манасты», «Эл адабияты», «Залкар акындар», «Залкар күүлөр» серияларынан үйрөнүп жатышкандыктарын айтышыптыр. Мага акындар «барып бериңиз» – деп келишти. Ошондуктан, бул моралдык колдоо менин он беш жылдык эмгегимдин үзүрү деп билемин. Башкалардай мен сыйлыкты тааныш менен, бийлик менен, байлык менен сатып алганым жок.

Толуктап кетээрим, акындардын чыгармачылыгын изилдөө жана аны чыгаруу боюнча алдыда дагы көп иштер бар. Айтыштын үлгүлөрүн 5 томдук кылып чыгарып коёлу деп келе жатканыма беш жылдай убакыт өттү. Кызыккан эч ким жок. Кол жазмалар фондусундагы айтыштар коомчулукка жетсе деген чоң тилек бар.

*Маектешкен Зулпукаар САПАНОВ,
«Айгай», 30-январь 2010.*

ЭҢ БИРИНЧИ ЭЛДИН КЫЗЫКЧЫЛЫГЫН ОЙЛОЙМ...

– Абдылдажан Амантурович, Сиз кийинки мезгилде улуу жазуучу Чыңгыз Төрөкулович Айтматовдун жаркын элесине арнап көлөмдүү ырларды Элазыкта, Бакуда, Алма-Атада, Караколдо жазганыңызды, ошондой эле ал поэтикалык саптардын негизинде «Чыгаан уулу Чыңгыз чыккан кыргыздан» деген документалдуу тасма тартылганынан мезгилдүү басма сөздөрдөн маалымат алдык эле. «Учкун» басмасынан жарык көргөн (2008-ж.) «Жан сырым» деген ыр жыйнак да Чыңгыз Төрөкуловичке арналган ырлардан башталат экен. Улуу сүрөткерге көптөгөн акындар ырларын арнашпадыбы, ошол калемгерлерден өзүңүздүн ырларыңыздын өзгөчөлүгүн сезе алдыңызбы?..

– Чыңгыз агайга жана анын каармандарына арналган ырларды 80-жылдардан бери окуп, жыйнап келе жатам. 1989-жылы «Ызаат», ал эми 2008-жылы «Айкөлдүгү Манас баба өңдөнүп...» деген ырлар жыйнактарын түздүм. Ар бир акындын ырларынын көркөмдүгү өзгөчө, агайга ак дилдеринен арналган саптар. Баары жагат. Мен болсо көп жыл Чыңгыз агайдын жанында жүргөндүктөн акылмандуулугун, тереңдигин, кенендигин, тазалыгын, калыстыгын, бийиктигин, кичипейилдигин, айкөлдүгүн, жөнөкөйлүгүн ачып берүүгө аракеттендим. Агайдын жан дүйнөсүндөгү ички ой тол-

гоосуна, айлана-чөйрөгө жасаган мамилесине басым жасадым. Алыста жүрсө көрө албагандар, келип калса көлөкөсүндөй болуп ээрчип алгандар, эки жүздүүлөр, кошоматчылар, саткындар, калпычылар жөнүндө, бийликтин кайдыгерлиги жөнүндө ачык эле жаздым. Эгерде ырларды окурмандар жакшылап кылдат окушса Чыңгыз агайдын басып өткөн чыгармачылык өмүр жолундагы көптөгөн жолтоолорду, тоскоолдуктарды жана алар кимдер тарабынан болгондугун дароо эле баамдай алат. Бул ырлар бир чети сырдашуу иретинде жазылгандыктанбы, көптөгөн окурмандардын көз карашын, ички оюн чагылдырып тургандыктанбы, окурмандардан жылуу пикирлерди угуп келе жатам. Түрк тилинде да жарык көрдү. Чыңгыз агайдын туулган күнү – 12-декабрда өткөн 80 жылдык мааракеде сценарийге режиссер-постановщик бекеринен менин ырларымдан пайдаланбаса керек.

– Айрым адамдар убакытка сараң мамиле кылып, жалаң гана өзүнүн эмгегинин үстүндө алектенип келет, а Сиздин көптөгөн тармактуу иш алып барганыңызды көрүп, өзүнө кайсы убакта көңүл бөлөт болду экен деп таң кала берүүчүлөр көп, дегеле өзүңүздүн жасап жаткан жалпы иштериңизге канааттанасызбы?!

– Институттун директору болуп иштеп келе жатканымга он алты жыл болуптур. Ушул жылдардын бардыгын институтка, анда иштеген коллективге арнадым. Эң биринчи элдин кызыкчылыгын ойлойм, ошолорго убакыт бөлөм, анан гана убакыт артса өзүмдүн ишимди жасайм. Коллективдин ичинен бирөөнүн китеби чыкса өзүмдүкүндөй көрүп сүйүнөм, кубанам. Анын үстүнө ал эмгектердин көбүн өзүм идея көтөрүп, жардамдашып, камкордук кылып чыгарып келем. Ошондуктан, институтта 400дөн

ашуун китеп чыкса, ошонун баарында менин өмүрүмдүн күндөрү, айлары, жылдары кеткенин илимий кызматкерлер айтып калышат. «Манас», «Эл адабияты», «Залкар акындар», «Улуу инсандар», «Кыргыз адабиятынын тарыхы», «Залкар күүлөр» сыяктуу сериялар, томдуктар жана көптөгөн монографиялар Өкмөттөн бир тыйын албай, кыйынчылыкка карабай коомчулукка жетип турса кантип канааттанбайсың?! Бул жүктү мени менен кошо көтөрүшкөн коллегаларым менен да сыймыктанам.

– **Сиз атаган эмгектер адабият багытында гана болуп калды окшойт. Тил илими багытында кандай иштер аткарылганын айта кетсеңиз?**

– «Тил жана адабият институту» деп кошулганына аз эле убакыт болду. Чынын айтайын, жаңы жылдан кийин гана толук ишке киришүүгө туура келди. Эки-үч ай реформа менен кетти. Биз реформаны структуралык жактан эмес, илимди жыйынтыктуу, сапаттуу жана мазмундуу жагынан өнүктүрүү боюнча реформалоого аракет кылдык. Албетте, кадр маселеси өтө оор маселе эмеспи. Институтта тил илими боюнча төрт эле илимдин кандидаты бар, азыр илимдин докторлорун да тартып жатабыз. Материалдык базабыз болсо чыңдоону талап кылат. Ошентсе да азыр тил боюнча үч брошюра чыгарууга жетиштик. Эң башкысы – «Азыркы кыргыз адабий тили» деген 58 басма табак көлөмүндө фундаменталдуу эмгекти чыгарганыбызга кубанып жатабыз. Себеп дегенде академиялык басылышта кыргыз тилинин грамматикасы, анын ар түрдүү проблемалары бирдиктүү таптакыр чыга элек болчу. «Кыргыз адабий тилинин грамматикасы (Фонетика, Морфология)» 1980-жылы чыкканын эске алсак, жыйырма тогуз жыл өтүптүр. Биринчиден, ушул басылышты да табуу кыйын. Экин-

чиден, «Фонетика», «Морфология» бөлүмдөрүнө айрым кошумчалар, өзгөртүүлөр киргизилсе, «Синтаксис» бөлүмү биринчи ирет жарыяланды. Бул эмгекте корреспондент-мүчө, доктор, профессор Аскар Турсуновдун эмгеги зор деп айтсам болот. «Лексикология», «Лексикография», «Стилистика», «Текст таануу», «Лингвопозитика» бөлүмдөрү жаңыдан кошулду. Биздин, эң биринчиден, бүгүнкү күндөгү студенттер менен окутуучулардын суроо-талаптарын орундаталы деп койгон максатыбыз иш жүзүнө ашып отурат. «Азыркы кыргыз адабий тили» эмгеги тил илимин мындан ары изилдөөнүн өзүнчө, өзгөчө этабы болуп калмакчы. Улуу жана орто муундагы тилчилер илимдеги сөздөрүн айтышты. Эмки кезек, жаңы изилдөөчүлөрдө, алар илимий традицияны улап, кемчиликтерин түзөп, илимдин жаңы жетишкендиктери менен тил илимин өнүктүрүшөт деген ишенимдемин.

– **А Сиздин бу «Азыркы кыргыз адабий тили» деген эмгекке тиешениз болдубу?**

– Институттар кошулгандан кийин республикадагы окумуштуу тилчилердин дээрлик бардыгы менен жеке да, жыйын кылып да бир нече жолу сүйлөшүп чыктым. Тил дегенибиз менен, монографиялар чыгып, диссертациялар корголгону менен жалпы коомчулукка керектүү фундаменталдуу эмгектер көз жаздымда калыптыр. Өзүңүз эле элестетип көрүңүзчү, «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү» кырк жылдан бери, «Кыргыз тилинин грамматикасы» отуз жылдан бери жаңыланып, кошумчаланып, өзгөртүлүп жарыкка чыкпаса! Мени ушул маселелер абдан түйшөлттү, кыжаалат кылды. Ар бирибиз эле жеке ишибизди кылып жүрө берсек, наамдарга, даражаларга жеткенден кийин тымып жата берсек, жалпы ишти анда ким

жасайт?! Илим үчүн ар ким өзүнө тиешелүү окумуштуулардын ар кимиси өзүнө тиешелүү проблемаларды коомдук башталгычта иштеп берүүнү сунуштадым. Менин тилчи окумуштууларга койгон моралдык талабым ушундай өңүттө болду жана алар мени толук түшүнүшкөндөрүнө ыраазымын. Бул эмгекти жаратышкан, эмгектерин арнашкан көзү өтүп кеткен агай-эжелердин алдында таазим этем, ошондой эле арабызда илим жүгүн көтөрүп жүрүшкөн авторлорго дагы бир жолу ыраазычылык билдирем. «Азыркы кыргыз адабий тили» эмгегин уюштуруп, жетекчилик кылып, күн-түн дебей басмада жүрүп чыгарууга салым коштум десем болот.

– **Анан «Түшүндүрмө сөздүк» жөнүндө оюңуз ишке ашчудайбы?**

– «Кыбыраган кыр ашат» дешет. Азыр жандануу процесси башталды. Бирок, таң калыштуусу авторлор эки жолу жазып, даярдалып эки жолу тең даярдап койгон «Сөздүктүн» жоголуп кетиши ишке кедергисин тийгизүүдө. Бир дагы тилчи окумуштуу кол жазманын дайынын ачык-айкын билбегендей, билишсе да айтпай жатышат окшойт. Бул – илим үчүн чоң күнөө, чыккынчылык эмеспи! Өткөндө Илимдер академиясынын коомдук бөлүмдөрүнүн жыйынында да бул маселе көтөрүлүп чыкты. «Көз коркок, кол баатыр» деп коюшат. Бурса, бул иш да бүтүп калаар. Казак агаиндер «Түшүндүрмө сөздүгүнүн» 15 томдугун жазып, чыгарып коюшту, а биз болсок бул маселеде «мышык-чычкан» оюнун ойноп келе жатабыз.

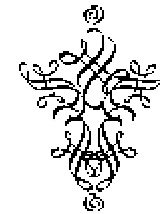
– **Дагы кандай өкүттө жүргөн оюңуз бар?**

– Тил жагына келсем – бул Махмуд Кашгаринин «Дивани лугат-ат-түрк» сөздүгү болуп эсептелет. Биз бардыгыбыз «Сөздүк» кыргыздарга да

таандык деп куру-кыйкырык менен энчилеп келгенибиз менен эмгек эмдигиче кыргыз тилинде жарык көрө элек. Уйгурлар, өзбектер, казактар, азербайжандар, түрктөр небак эле өз эне тилдерине которушкан. Ар-намысыбызга келип, бул эмгекти да колго алсак деген чоң тилегим бар. Ал эми адабият жагында – албетте, «Манастын» академиялык басылмасы, «Айтматов энциклопедиясы».

Маектешкен С. АРИПОВ,

«Аалам», 31-март 2009.

АЙТМАТОВДУН АЙЛАНАСЫН ОТОО ЧӨПТӨР БАСЫП...

– Абдылдажан агай, мамлекеттик тилди өнүктүрүү маселесине көз карашыңыз кандай?

– Казакстан 2010-жылдан баштап мамлекеттик тилге өткөнү жатат. Жакында Казакстандын премьер-министри үлгү көрсөтүп, өкмөттүк жыйынды казак тилинде өткөрдү. Бул идея – иш практикалык жактан дароо жалпы министрликтерде колдоого алынып, дымып турган процесс жүрүп кетти. Буга чейин болуп келген айрым шылтоо, тосмолор, жолтоолор өзүнөн өзү эле сел алып кеткендей жок болуп калды. Кыргыз өкмөтү да мамлекеттик тилге басым жасаса эле мамлекеттик тилибиз турмуш-тиричилигибизде дароо орун табаарына толук ишеним бар.

– Тил – маданияттын бир көрүнүшү го. Маданий мурастарыбызды деле ушул улуттук тар чөйрөдөн сыртка чыгара албай, жетиштүү деңгээлде пропагандалай албай жатабызбы дейм?

– Чындыгы бар. Айтматовдун чыгармачылыгын дүйнө тааныды. Бирок, ал – профессионалдык жазма адабияттын өкүлү, совет адабиятынын өкүлү. Ал түгүл аны орус адабиятчылары орус адабиятынын да өкүлү катары өзүлөрүнүн мектеп жана ЖОЖдор үчүн окуу программаларына киргизип, адабият тарыхтарына ушинтип жазып жатышат.

Анын да өз жүйөөсү бар. Орус агаиндердин ал ыкыласына ыраазычылык гана билдиришибиз керек.

Ал эми маданий мурастарды пропагандалоо, жайылтуу жагына келсек, бул ишке да Ч. Айтматов көп салым кошуп, «Манас», «Кожожаш» эпостору жөнүндө өз чыгармаларында, макала-маектеринде сыртта көп эле айтып жүрдү.

Мурда, совет учурунда, союздук республикалардын эпосторун орус тилине которуу, жарыялоо, изилдөө иштерин жүргүзүүгө борбордон, Москвадан аз да болсо атайын көңүл бурулуучу эле. Азыр кыргыз тилиндеги тексттерди жаңыртып чыгарганга, изилдөөлөрдү жүргүзгөнгө жетиштүү каражат жок. Азыр англис, кытай ж.б. эки-үч тилди эркин билген жаш адисти маселен, манастануу илимине тарта албайсын. Келишпейт, себеби, азыр илим үчүн айлык өтө аз төлөнөт. Жок эле дегенде, «Манас» энциклопедиясын орус тилине, англис тилине которуп, аз санда болсо да чыгартып, КМШнын, чет өлкөлөрдүн борбордук китепканаларына бирден жөнөтүп койсок эле, пропаганда деген ошол болбойт беле. Бирок ага каражат кайда.

Эми, ошентсе да акырындап иш жүрүп жатат. Пландар, ойлор бар дегендей.

– Маданий мурастардын башка тармагында эмне кеп?..

– Кыргыздын маданияты өтө тереңде жатканын көбүбүз туйбай келебиз. Мисалы, комузду, комуз күүлөрүн алалы, өткөн кылымдарда тарбия, маданий, дипломатиялык карым-катнаштардын бардыгын комуз жеткизип келген. Ар бир күүнүн артында кандайдыр бир окуялар, кырдаал-жагдайлар турганын билебиз. «Залкар күүлөр» деген 125 күүнү элге жеткирүүбүздүн максаты да ошондон болчу. Комуз дүйнөлүк маданиятка кошулган уникалдуу

байлык, мындай музыкалык аспаптан чыккан ук-кулуктуу обон да, күү да кыргыз дүйнө таанымын гана таанытпастан, жалпы адамзаттын философиялык ойлоруна негиз болуп, аны чубап берип жаткандай. Бүгүнкү күндө жашоо-шартыбызды, таалим-тарбиябызды чет элдик массалык терс маданият каптап, келечегибизди тунгуюкка камап, ыпыр-сыпырга толтуруп турганда, идеологиябызды чырак күйгүзүп, күндүз издеп жүргөн чагыбызда жаштарыбызды кеч боло электе үрп-адаттарыбызга, каада-салттарыбызга, ата-бабаларыбыздын өрнөк иштерине, өнөр, сөздөрүнө тартуу азыркы учурдун башкы талабы. Дагы айтам, кыргыз элинин аң-сезимин, менталитетин бузган, аны ажыраткан, маңкуртка айланткан тескери, базарчыл идеологияга каршы келишпес күрөштү баштоо керек. Идеологиясы жок мамлекет мамлекет боло албайт, улут боло албайт, ошону менен бирге идеологиябызды таза, тунук, абийирдүү, гумандуу, адамгерчиликтүү кылып калыптандыруу менен ар бир атуул идеологияны жаратууга, активдүү катышууга, аны алып жүрүүгө жоопкерчиликтүү, милдеттүү, укуктуу, гана болбостон, чет элдерден келген бузуку, адепсиз, негативдүү ой, идея, жүрүм-турумдардын кирип кетпешинин сактоочусу, камкорчусу болушу керек. Ошондо гана кыргыз деген духту, жүздү сактап, Манас атанын осуятын аткарып, дүйнөлүк ааламдашуу (глобализация) процессинде улутубуздун жоголуп кетпешинин гарантын жарата алабыз.

– **Ал кандайча болуп жаралат?**

– Ал үчүн кыргыздын улут катары өзүнө карата улуттук сыймыгы, улут катары өзүн-өзү сыйлоо сезимин көтөрүш керек. Ар бир кыргыз өзүнүн

кыргыз болгондугу, кыргыздын урпагы болгондугу үчүн сыймыктаныш керек.

– **Сөзүңүзгө аралжы, а аны кантип көтөрөбүз?**

– Ал улуттун өздүк аң-сезимине (самосознание) тиешелүү нерсе. Улуттук өздүк аң-сезим барып-келип эле руханий, маданий денгээл менен байланышат. Өз улутунун тарыхын, маданиятын билбесе, тааныбаса анда кайдагы улуттук аң-сезим болмок эле. Жан дүйнөбүзгө руханий байлыктарыбызды, каада-салттардын жакшынакай үлгүлөрүн сиңиришибиз үчүн мамлекет менен коомчулук атайын программа иретинде илимий да, практикалык да ишчараларды иштеп чыгуу керек. «Манас» эпосунун калктын калың катмарына жетпей жатканынын өзү эле духубузду, ар-намысыбызды көтөрө албай жатканыбызды билдирет. «Манасты» бир ирет окуган адам кыргыз тилинин байлыгын, тарыхын, үрп-адатын, каада-салтын, философиясын ж.б. гана билбестен, жан дүйнөсүнө идеологиянын негизи болгон ар-намыстуулуктун үрөнү себилгенин сезет, байкайт. Ар-намыс ойгонмоюнча улуттук позиция болбойт.

– **«Манас», «Манас» деп эле жүрөсүз, «Манасты» чыгаруу иши кандай болуп жатат?**

– «Манасты» чыгарууну айла кеткенде чет элдик спонсорлорго, уюмдарга кайрылып көрдүк. Өткөндө «Түрксойдун» баш директору Дүйсен Касеновго да кайрылдым. Алардын баары жардам берүүгө даярбыз дешет, бирок «Манасты» биз чыгарсак туура эмес болуп калат, бу маселени мамлекет колго алышы керек» деп кол жайышат. Чындыгында алардыкы туура да! «Манас», «Манас» деп ураан чакырабыз, анын үстүнө дүйнө жүзүнө 1000 жылдыкты тойлоп салдык деп жар салып да салдык, анан «Манасыбыз» чыкпай калды десек, ким ишенет да, ким күйөт. 1000 жылдык

өткөндөн бери Сагымбай Орозбаковдун вариантында 4,5,6-томдору чыкты. Башкача айтканда, 15 жылда үч том чыкты. Президенттик фондудан көңүл бурула баштаган, анан баягы эле айрым чиновниктердин жана кыйкымчыл-көрө албас кыргыздардын айынан айнып калышты да, «Манастын» басылып жаткан жеринен токтотуп коюшту. «Манастын арбагы урсун – дегенден башка айла жок, ичибиз өрттөнүп отуруп калдык. Ал эми кыргыздан чыккан азаматтар «Манастан» айланып өтүп жатышат. Балким, алар «Манастын арбагы колдосун» – деп жалбарып, сыйынып, атын пайдалынышып жүрүшпөсүн...

– Сиз Президенттикке талапкерлердин мамлекеттик тилди билүү деңгээлин аныктоочу комиссияга кирдиңиз. Ырас, сиз айткандай мамлекетти башкаруучу киши тилди эле билип коюшу аздык кылат го, маселен «Манас» эпосу жөнүндө суроолорду да берип көрөсүзбү?

– Комиссия мүчөсү катары биздин максат – адис катары Президенттикке тигил же бул талапкердин мамлекеттик тилди билүү деңгээлин аныктоо. Албетте, алар «Манастан» да, мамлекеттин тарыхынан да кабардар болушу керек. Киного «Манасты» түшүрөбүз деп жатабыз. Негизинен бул идеяны колдойм. Мына Чыңгызхан тууралуу отуздай серияны жалпы калк көрүп, тарыхтан да кабардар болуп, руханий жактан да байып калбадыбы! Бирок, азыр ушул эле «Манасты» китеп кылып чыгаруу жөнүндөгү маселе эмне үчүн колдоого алынбайт. Кино тартылыш керек десе басма сөздөрдүн баары жапырт ураалап жазып чыгышат да, «Манас» китеп болуп чыкпай жатат» деп он беш жылдан бери какшасак да уккан киши жок. Кино тартылса кенже эпостордон, элдик поэмалардан, тарыхый ин-

сандардан баштап көрбөйлүбү. Мисалы, Тайлак баатыр тууралуу көркөм тасма тартса эң жакшы болоор эле. Кокон хандыгы, кытайдын генералынын аскерлери менен согушканын жакшылап тартса эле биз тамшанып көргөн «Суворов», «Кутузов», «Донский», «Спартак» кинолорунан кем калбайт болчу. «Курманбек», «Эр Табылды», «Эр Солтоной» ж.б. көчмөндүү кыргыз элинин майтарылбас духун дүйнө жүзүнө дагы бир жолу көрсөтмөк да, таң калтырмак.

– Эми жеке өзүңүздүн табиятыңызга жакын суроолорго өтсөк. Чыңгыз Айтматов бүгүн сиздин жан дүйнөңүздө, көз карашыңызда...

– Чыңгыз ага түшүмө кирет. Ар дайым тирүү кезиндегидей күндөлүк турмуштагыдай баарлашабыз. Мурдагыдай эле салабаттуу, а мен болсо уяң мүнөздөмүн. Түшүмдү эртеси жан дүйнөмдө, ички дүйнөмдө кино көргөндөй ойлой, кайталай берем, өз алдымча жоруй берем. Экөөбүз жыйналыштан чыгып баратып жолугуп калдык. Ийинине кичинекей, жалтырак, кооз сумка асынып алыптыр. Кол алышып учураштык. «Кайда барасың?» – дейт. «Нооруз» деген кафеге, Московский – Тыныстанов көчөсүнө» – дейм. «А мен билем. Мен дагы барам. Азыр колумду жууп чыгайын» – деп, ийининдеги сумканы мага кармагып кирип кетет. Ойгонуп кеттим.

– Кызык экен. Бирок романтикалуу ыңгайдагы жооп болуп калды го?..

– Ооба, романтикмин. Кээ бирлер ойлошот, романтика 16–20 жаштын ичинде болот деп. Мен ошол жашым менен ушул азыркы жашымды салыштырып көрсөм, романтикалык кыялым төмөндөгөн деле жок окшойт. Дагы эле кыялдана берем. Романтиканын жакшы жактары бар: адамга ишенүү менен мамиле кыласың, өзүңдү да таза,

абийирдүү сезимде алып жүрөсүң, жашоон көрктүү, кооз сезилет. Бирок, кээде сенин романтика менен башкалардын иши жок болуп кайдыгер караганда жаныңды кайда коёрду билбей каласың, жашоо супсак болуп көрүнөт. Билбейм, ушундай кабыл алам. Романтикалык кыялдан турмуш-практикага келем, экөөнү айкалыштыра алганда ого бетер канааттанам, мени романтика жетелеп жүрөт.

– **А бирок реалдуу дүйнө менен бет келишүүгө туура келет эмеспи. А кээде андан да өтүп сизге окшогон романтик ишенчээктерди алдап, пайдаланып кетсем дегендер толтура эмеспи.**

– Бирөөнү алдап, бирөөгө калп айтып көргөн эмесмин. Дегеле бирөөнү жамандоо, ушактоо менин мүнөзүмө ички дүйнөмө жат көрүнүш. Мен алдаган, калп айткан пенделер менен дегеле сүйлөшкүм да, иш жүргүзгүм да келбейт. Азыркы учурда алдоо, калп айтуу «модага» айланып баратат. Бүгүнкү күнү сени каратып туруп эле бирөөлөр он жолу алдап, он жолу калп айтып кеткенине байкабай, «ыраазы» болуп кала бергениңди өзүң да билбей каласың. Алардын абийири таптакыр жок болсо – кантип эл менен иштейт, мамлекеттик мекемелерди башкарат, кантип жаштарга тарбия бере алат, мени ушул маселе да түйшөлтөт.

– **Чыңгыз Айтматов бизден арылап бараткансыйт.**

– Айтматовсуз бир жыл өмүр сүрдүк. Бул мезгил ичинде Чыңгыз агайды кадырлаган, урматтаган, сыйлаган адам үчүн жан дүйнөсүндө арман күүсү сызылып турду го дейм. Убакыт өтүп, тарыхтын барагы алыстай берет, а бирок жан дүйнөдөн арман күн жуулуп кетпей, бөксөлүк толбой, таяныч-тоо таппай келебиз. Айтматовдун жагымдуу үнү «кана, эмне эмгек жасадың, абийирдүү, жооп-

керчиликтүү болуп жашап жатасыңбы» – деп ар бирибиздин жан дүйнөбүздө жаңырып турса, ички ыйкы-тыйкыбыз жоюлуп, келечекке ишенимдүү карап, алдыга умтулаар белек. Айтматовсуз бир жыл – 365 күн... «Жаштык десе, Айтматов деп түшүнүп» – деп жазганымды эстеп кеттим...

Майрам күнү үйүнө бардым. Бардыгы өз ордунда турат, агай гана жок. Жан дүйнөм оорлоп кайттым. 2-май күнү Ата-Бейитке үй-бүлөм менен бардым. Куран окудук. Элдин аягы үзүлбөй барып жатышыптыр. Германиядан келген 20–25тей меймандар ызаат кылып кетишти. Өкүнүчтүүсү, агайдын айланасын отоо чөптөр басып, соолуган гүлдөр көгөрүп кетиптир. Аябай кейидим. Чынында Ата-Бейит шаарыбыздын мэрриясына карайт да, көздүн карегиндей таза кармап турушу керек эле. Ошол жерде аскер бөлүгү бар, ар күнү 2–3 солдат патруль болот экен. Командирлери деле көз салып койсо болбойт беле! Бир айдан кийин агай менен коштошконубузга толук бир жыл болот. «Биз эмне кылдык?» – деген суроо жан дүйнөбүздө жаңырып турат. Үйгө келип көлөмдүү ыр жазып ички дүйнөмдү жеңилдетип алдым, мындан башка айла жок да. «Аалам кезип Айтматовдон салам айт» деп аталат.

– **Мурда «Манас таануу жана көркөм маданияттын улуттук борборунун» директору элениз, эми тил кошулуп, «Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту» болуп калды. Мындай чон институтту жетектеш оор эледир?..**

– Туура айтасыз оңой эмес. Институттун жетекчиси болгондон кийин илимий багыттардын бардыгына бирдей камкордук көрүп, убакыт бөлүүгө туура келет. Анткени, илимий темалардын аткарылышына жалпысынан жетекчи жооп берет эмеспи! Азыркы учурда илимий эки багытка басым

жасоого туура келип турат: искусство жана тил маселелери. Искусствобуз, музыка, кино, театр дүйнөлүк аренага чыгып, таанылып калган менен искусство таануубуз жаңыдан калыптанып келе жатат. Искусство таануучулар – театр, кино, сүрөт изилдөөчүлөр да саналуу гана. 50 жылдай искусство таануубузда фундаменталдуу илимий эмгектер жарала элек. Эки-үч жылдан бери илимий изилдөөлөр жандана баштады. Институтта артисттердин, композиторлордун, балет искусствосунун чеберлеринин, театр жана кино режиссерлорунун чыгармачылык портреттери илимий негизде биринчи жазылгандыгы жана жарык көрүп жаткандыгы кубандырбай койбойт. Өзүм да кубанып отурам, ушул илимий идеяны сунуш кылып, иш бүтүп, проектени басмадан чыгарууга активдүү катышканыма.

Ал эми тил маселесинде эң башкы маселе – «Түшүндүрмө сөздүк». Өзүңүздөр элестетип көрүңүздөрчү, «Түшүндүрмө сөздүгү» жок элдин мамлекеттик тили кантип өнүгөт?! 1969-жылдан бери көптөгөн сөздөр кыргыз тилинин төл сөзүнө айланды, архаизмге айланган сөздөрдүн айрымдары азыр кайрадан активдүү турмуш-тиричилигибизде колдонула баштады. Тилибиз байып, өсүп жатат, а бирок ошол сөздөрдүн маанилерин жаштар түшүнө алабы?! Ошондуктан, «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүн» даярдоо керектигине ынандым. Айрымдар каршы чыгып да жатышат, эгерде бул ишти азыр колго албасак, эртең кеч болуп калат. Ансыз деле кырк жылдан бери чыга элек. Мына, жадагалса каракалпактар түшүндүрмө сөздүгүнүн төрт томдугун чыгарып коюшту, а биз болсо бир томдукту колго ала элекпиз. А китеп кылып ким чыгарат – бул да эң башкы проблема! Түшүндүрмө

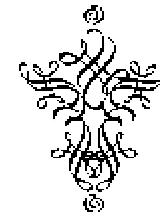
сөздүк тилчилерге гана керек эмес, бардык адистерге, окурмандарга, жалпы калкка керек. Чыгаруу мамлекеттик маселе болушу керек.

– **Ыр жыйнактарыңыздын аттарында «жан» деген сөз ар дайым коштоп жүрөт экен, «Жан дүйнө», «Жан жүрөгүм», «Жан сырым» дегендей...**

– Бул сөздү жыйнактарга бир топ мааниге ээ болгондуктан кошуп келем, албетте, эң биринчи ырлардын мазмуну менен шайкеш келип, үндөшүп, жыйнактардын пафосун ачып турат. Анан окурмандар менен ички дүйнөдөгү уйгу-туйгуларды, ойлорду жашырбай сырдашуу, кыз-жигиттин жан дүйнөлөрүнө байланышкан. «Жан» болсо жашоо, кыймыл бар. Анын үстүнө менин атымдын аягы да «жан» менен бүтөт эмеспи!

Маектешкен Эльмира МАДИЕВА,

«Асман пресс», 14-май 2009.

АР-НАМЫС БОЛМОЮНЧА, УЛУТТУК ПОЗИЦИЯ БОЛБОЙТ

– Абдылдажан мырза, оозеки чыгармачылыкты дүйнөгө жайылта алдыкпы?

– «Олжобай менен Кишимжан», «Аксаткын менен Кулмырза», «Ак Мөөр» поэмаларыбызды улуттук рамкабыздан чыгарып, дүйнөлүк масштабдан кароого, сырттан, дүйнөлүк маданияттын көзү менен баалоого мезгил жетти го деп ойлойм. Мына, француз жазуучусу Луи Арагон Чыңгыз Айтматовдун «Жамийласын» «Махабат тууралуу сонун баян» деп жар салбадыбы. Ушул ойду биз тереңдетишибиз керек да, жогорудагы Сүйүү сезимин даңазалаган эпосторубуз, дастандарыбыз, поэмаларыбыз Батыш элдеринин эпосторунун негизги мотивдери менен шайкеш келишинин генезисин карап көрүшүбүз зарыл. Эмне үчүн Потанин «Батыш эпосторундагы чыгыш мотивдери» деген китебинде «Тристан – Изольда», «Ромео Жульеттанын» негизги сюжетин чыгыштан, анын ичинде «Козу Көрпөш-Баян сулуу» эпосунан алынган болуу керек» деп жатса, биз ага кантип маани бербешибиз, көңүл бурбашыбыз керек. Биз, кыргыздар, көп көрүнүштөрдү же жеткире айта албайбыз, же өтө ашырып жиберибиз. Батыш цивилизациясындагы адамзаттын улуу сезимин бийик деңгээлде, өмүрдөн да жогору коюп даңазалаган «Ромео Жульетта» «Козу Көрпөш – Баян сулуу» эпосунан 500 жыл кийин

жаралган деген казак агаиндердин өткүр намысына таң бересин. Баса, казактар Түрксой уюмунун деңгээлинде «Кыз Жибектин» 500 жылдык мааракесине кызуу даярданып жатканы тамшандырбай койбойт. Бүткүл цивилизациянын данакери Улуу Жибек жолу экенин эске алсак, Чыгыштан Батышка карай маданияттын көп тармактары өткөнү талашсыз. «Батыш ойчулдары том-том эмгектер жазып, түшүндүрө албаган категорияларды Чыгыш элдеринин макал-лакаптары таамай айта салган» – деген бир Батыш акылманы. Бул, албетте, кыргыздарга да эң биринчи тиешелүү.

– Оозеки чыгармачылыгыбыздын бүгүнкү күндө орду барбы?!

– Бар, абдан көңүл бурушубуз керек. «Эл адабияты» сериясынын жарык көрүшүнө өкмөт бир тыйын да берген эмес. Ал эми казак агаин-туугандар «Бабалар сөзү» деген серияда эпосторун, дастандарын өкмөттүн камкордугу, жардамы менен окурмандарга жеткирип жатышат. «Эл адабияты», «Манас», «Залкар акындар», «Залкар күүлөр» сериялары америкалык, батыштык псевдо-искусстволук идеологияга каршы биздин таянычыбыз, жөлөгүбүз экендигин чиновниктер түшүнүшсө боло! Идеологиябыздын түпкү теги – оозеки чыгармачылыгыбызда жатарын он беш жылдан бери эле какшап келе жатышпайбы! Биздин идеологиябызды улуттук жакшынакай каада-салттардан, үрп-адаттардан үзүп салууга болбойт.

– Кантсе да азыр «ааламдашуу», algoолошунун (глобализация, интеграция) заманы эмеспи. Бүгүнкү күндөгү улут маселесинде айырмачылык бар го?..

– Кыргыз элинин идеологиясы, жашоо тиричилиги өзгөрө тургандыгын Калыгул атабыз көзү

ачыктык менен тээ илгээри эле көрө билбеди беле! Ал учурда Россия тарабынан гана кысым болсо, бүгүнкү күндө төрт тарабыбыздын – Батыш, Америка, Кытай сыяктуу мамлекеттерден экономикалык гана эмес, маданий кысымдар болуп жатканын моюндашыбыз керек. Мындай шартка улуттук өзгөчөлүктөрүбүздү аң-сезимибизге, күндөлүк жашообузга тамырлатуу, тилибизди өстүрүп-өркүндөтүү менен гана туруштук бере алабыз. Бүгүн Калыгул атадай ойчул, акылман жана келечекти баамдай, сезе алга көрөгөч адам болсо гана, атаганат!

Бардык нерсенин өз чени, чеги башынан эле боло келген. Биринчи өз элиндин камын көр, кызыкчылыгын ойло, улут катары өзүндүн экономикалык, маданий, саясий деңгээлинди көтөрүүгө аракет кыл. Ошол эле учурда башка өлкөнүн байлыгына көз артпа, ички иштерине жөнү жок киришпе, өз намысыңды тебелетпе, өз арабанды өзүң айдап үйрөн – бул кечээки, бүгүнкү, эртеңки, дегеле түбөлүктүү принциптер.

– **Тарыхчылар «тарыхты кайра карайбыз, кайра башынан жазабыз» деп жатышат, буга көз карашыңыз?**

– Тарыхка кызыгып келем. Ошол себептен улам «Көркөм чыгармалар жана тарыхый инсандар» деген эмгекти 2000-жылдары жазган элем. Азыр тарыхты кайра карайбыз деген пикирлер айтылып, макалалар жазылып келе жатат. Мейли, жазышсын. Бирок, менимче өтө аша чабуулар болуп жатат. Дегеле, тарыхтын бардыгын бүгүнкү көз караш менен кароо туура эмес. Тарых деген – тарых, окуя, фактылар, деген менен ошол мезгилдеги тарыхый объективдүү жана субъективдүү себептерди, кыр-

даалдарды, аң-сезимди, жашоо-шартты, коңшу элдер менен болгон байланышты, улуттук менталитетти ж.б. эске алуу зарыл. Бүгүн өткөн кылымдардын баатырларын кайрадан тарыхый «фильтрден» өткөргүлөрү келишет. Эгерде бүгүнкү күндөгү жанычыл дүйнөлүк тарыхый көз караштардын критерийлерине карап, ошол деңгээлден баа берсек, кыргызда Тайлактан башка баатыр жок болуп чыгат. Баатыр деген ким?! Баатыр – кыргыз элин душмандардан сактап, коргоп калган, жанын аябай жоого каршы күрөшкөн, элдин жалпы кызыкчылыгын ойлогон конкреттүү адам эмеспи! Тайлак – улуттук-боштондук кыймылдын лидери болгон. Бүгүнкү күндүн талабын баатырларга коюп, тарыхты жарды кылыштын кереги жок. Биздеги дагы бир кемчилик – ар дайым терс жактарына басым жасайбыз да, жакшы жактарын жапырып салабыз. А башка эл жаманын жашырышат, же кемчиликтерин актоочу себептерин издеп таап, сабак болуучу көрүнүштөргө гана басым жасашат. Ошондуктан, жалпы коомчулукка өткөн инсандарыбыздын үлгүлүү жактарын көрсөтүшүбүз керек, а терс жактары келечек үчүн ансыз деле зарылчылыгы да, пайдасы да аз!

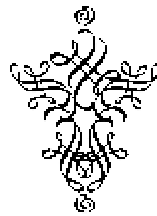
– **Сиз жакында Алма-Атада өткөн эл аралык конференцияга катышып келипсиз.**

– «Түрксой» уюму уюштурган маданий мурстарга арналган эл аралык симпозиумга катыштым. Илимий докладдан тышкары симпозиумдун катышуучуларына төмөнкүдөй сунуштарды бердим: манасчылык сыяктуу айтуучулук өнөрдү, анын табиятын изилдөө жана башкаларга таанытуу максатында Бишкекте С.Орозбаковдун 140 жылдыгына арналган эл аралык конференция өткөрүү; фольк-

лордук-тарыхый-лингвистикалык экспедицияларды системалуу уюштуруу; түрк тилдүү элдердин маданий мурастарынын каталогдорун чыгаруу жана музейин түзүү; симпозиумдарды, конференцияларды бирдиктүү илимий темаларга арнап, системалуу өнүктүрүп туруу, түрк дүйнөсүнүн акын-жазуучуларынын эстелик-аллеяларын түрк тилдүү мамлекеттердин борборлорунда ачуу. Албетте, Ч.Айтматовду ойлоп туруп айттым.

Маектешкен Сапалкан АРИПОВ,

«Аалам», 21-май 2009.

Ч. АЙТМАТОВГО НОБЕЛЬ СЫЙЛЫГЫ БЕРИЛГЕН, БИРОК...

– Залкар, дүйнөлүк жазуучу Чыңгыз Төрөкулович арабыздан кеткенден бери руханий дүйнөбүз бөксөрүп турганы жашыруун эмес. Жазуучу жөнүндө дагы көп айтып, жаза беребиз, Айтматов биз үчүн түбөлүк тема эмеспи! Бирок, мен өзүнө бир маселенин тегерегинде суроо бергим келип турат. Нобель сыйлыгынын табышмактуулугу жана Айтматовдун чыгармачылыгы...

– Нобель сыйлыгы жана Айтматов жөнүндө агайдын өзү деле, мен деле басма сөз беттеринде бир нече жолу сөз кылганыбызды окурмандар жакшы эле билишет. Бирок, Чыңгыз агай да, мен да көптөн бери бир сырды ичибизде сактап коомчулукка чыгарбай келдик окшойт. Балким, бул өз учурунда туура болгондур, азыр болсо мезгил да, шарт да таптакыр башкача. Агайдын көзү тирүүсүндө өзү да сырдын чекесин чыгарабы деп суроолорду салып көрдүм. Ар дайым Нобель сыйлыгын саясатка алып барып такап, түз жообун ичинде калтырып койчу. Терен киши сырга да бекем эле.

Жакында теледен Берлин дубалынын кулашына 20 жыл болгондугуна байланыштуу көрсөтүүнү көрүп олтуруп, сырды аргасыз айтууга туура келди, айткым келди, агай мени кечирер...

Мен билгенден биринчи жолу Нобель сыйлыгына «Ак кеме» повестин Турция көрсөтүп чык-

кан. Бул жөнүндө «Чындап келсе чыгармачыл жагынан, Нобель сыйлык «Ак кемеге» берилмек...» деген саптарды жазган болчумун.

«Кылым карытар бир күн» романы жарык көргөндө да көрсөтүлүп, Айтматов баштаган дүйнөлүк адабияттын алптарынын тизмеси «Иностранная литература» журналына жарыяланган болчу. Ошол учурда Швециянын премьер-министри Ульфа Пальманын ЦРУ тарабынан өлтүрүлгөндүгү тууралуу Чыңгыз агайдын кыскача божомол пикири «Правда» газетасынын бетине жарык көрүп кетип, чоң тоскоолдук кылган болчу.

«Кыямат» романы 1986-жылы жарык көргөндө дүйнөлүк адабият дагы бир жолу таң кала түштү. Мусулман өкүлү, коммунист жазуучу, советтик коомду, Адамзат, Ааламдаштыруу проблемасын Иисус Христостун образы аркылуу, мурдагыдан айырмалуу көркөм эстин ыгы, жардамы менен XX кылымдын аягында дүйнөгө жаңырта ой жүгүртүү, XXI кылымды татыктуу тосуп алуу милдетин коюп койду. Мына ошондо Швед академиясы Айтматовго Нобель сыйлыгынын ыйгарышыптыр, Чыңгыз агай Венада сапарда жүргөндө Нобель комитетинен атайы телефон чалышып, кайсы жерде жүргөндүгүн такташып, куттукташыптыр. Бул пикир кыргыз коомчулугуна биринчи айтылып жатат, ал эми чет өлкөлүк айрым санаалаштар бул сырды жакшы билишсе керек. Бирок, Нобель комитети өзүнүн 110 жылдай тарыхында биринчи жолу, атайы баса айтып жатам, биринчи жолу өзүнүн чечимин шашылыш өзгөртүүгө, кайра кароого мажбур болот. Анткени, ошол жылы Батыш Федеративдүү Германия менен Демократиялык Германия Республиканын ортосундагы 160 километр узундукка созулган Берлин дубалы кулап, эки мамлекет бир мам-

лекетке биригишпеди беле! Немец элинин тынчтык жолу менен биригишине СССРдин ошондогу Президенти М. С. Горбачевдун ролу өтө чоң болгон. Айбаттуу, кайратуу СССРден уруксатсыз Берлин дубалынан чычкан да жөргөлөп өтө албайт болчу. Ошондо Швед комитети дүйнөдө тынчтыкты сактоодогу зор ролу үчүн деп шашылыш түрдө кубануу жана сыйлоо ирээтинде М. С. Горбачевго Нобель сыйлыгын ыйгарып жиберипкен. СССРден эки кишиге берүү мүмкүн эмес эле, дүйнөлүк тарыхый мааниге ээ болгон чоң саясат роль ойноп кеткен болчу.

Түрк жазуучусу Орхан Памукка Нобель сыйлыгы берилиши чыгармачылык жаатында да саясат биринчи орунда экендигин ырастаган эле.

Бирок, Чыңгыз агай эч убакта Нобель сыйлыгы өзүнө ыйгарылбагандыгына кейип да көргөн эмес, аны чыгармачылык трагедия катары да кабыл алган эмес. Швециянын премьер-министрине байланыштуу албай калганда мындай деген эле: «Мага сыйлыктын кереги жок, аманчылык болуп, тынчтык болсо ошондон ашкан сыйлык жок». Бул 1986-жылы, 12-декабрь айындагы сөз болчу. Бул сөз о.э. агайдын М. С. Горбачев менен жакшы санаалаштык мамилесине, анын тынчтыкты коргоо саясатын жактагандыгына да байланыштуу айтылган. Чыңгыз агай ушул позициясынан өмүр өткөнчө дегеле тайган жок.

– А эгемендүү мезгилибиз учурунда көрсөтүлдү беле?!

– Кийин совет мамлекети ыдырап, ар улут өзүнүн эркиндигин алып кеткенден кийин Нобель сыйлыгына Айтматовду көрсөтүүгө кызыкдар болгондор чыккан эмес. Ал киши 1990-жылдардан 2008-жылга чейин чет мамлекеттерде, алгач Россиянын

Люксембургдагы, Кыргызстандын Бельгиядагы элчиси болуп жүрдү.

1993-жылы менин дарегиме Швед комитетинен англис, немец, француз, швед, араб тилиндеги кыскача кат жиберилиптир, орус тилине которгондо мындай мазмунда экен: «Шведская академия, Нобелевский комитет по поручению Шведской академии, мы нижеподписавшиеся, которые составляют Нобелевский комитет академии, имеют честь пригласить Вас тоже, предложить одну или более кандидатур на Нобелевскую премию по литературе на 1994 год. Мотивация Вашего предложения желательна, но не обязательна. Правда, чтобы Ваше предложение было рассмотрено, необходимо подать его до 1 февраля 1994 г.

В Нобелевский комитет, задачей которого является подготовка дискуссии по премиям внутри академии. Нобелевский комитет строго конфиденциально обсудит Ваше предложение и предполагает, что Вы со своей стороны сохраните предписанную конфиденциальность.

К. Еспмарк, С. Аллен... »

«Швед Академиясынын Нобель сыйлыгынын жетекчилерине

Урматтуу председатель К. Еспмарк

Сиздердин 1994-жыл үчүн Нобель сыйлыгын ыйгарууга кандидатураларды жиберүү боюнча жазган катыңыздарды (Стокгольм, октябрь, 1993) алып, бизге ишеним көрсөткөнүздөргө чоң ыраазыбыз.

Сиздердин бизге жиберген катыңыздарга жооп кылып, төмөнкүдөй сунушту билдиребиз.

Нобельдик сыйлыкка татыктуу чыгармачыл адамдар дүйнөлүк руханий маданиятты байытып, адам баласынын жалпы, түбөлүк көркөм мурасы катары

кабыл алынып, ар кайсы өлкөдөгү окурмандардын аң-сезимине зор таасир калтырып келе жатат.

(Кандидатуранын жалпы чыгармачылыгына кеңири анализ берилди).

Урматтуу Швед академиясынын Нобель сыйлыгынын жетекчилери!

Адабият тармагы боюнча кандидатураларды талкуулаган учурда жалпы түрк тилдүү элдердин өкүлүн баалоо катары биздин сунушубузду эске алат го деген ишенимдебиз.

Сиздердин ишиниздерге ийгилик каалап чоң ыраазычылык менен

А. Акматалиев, филология илимдеринин доктору, профессор, Кыргыз Улуттук илимдер академиясынын Адабият жана искусство институтунун директору».

Биз бул катка жооп даярдап, аны англис тилине клубдун мүчөсү Жаркын Рыскулова которгон эле. Клубдун советинде кабыл алганбыз. Жашыруун болгондугуна карабастан «Кыргыз Туусу» газетасына бирөө кабар жазып жибергенин бизди түйшөлткөн. Катты 1993-жылы 16-декабрда Бишкектен, 20-декабрда Алма-Атадан Швед академиясына жөнөткөм. Бирок дагы кандай документтер керек экендигин билген жокпуз. Анан мындай жооп келген эле:

«Профессору А. Акматалиеву

Шведская Академия с благодарностью извещает о принятии вашей кандидатуры для рассмотрения комитетом Нобелевской премии по литературе текущего года

Искренне ваш Исполнительный секретарь

С. Аллен»

Ал эми 2007-жылы академик Аскар Чукутаевич Какеев менен жөнөткөн кат акыркысы болду. Кызык, өткөндө түшүмдө да Чыңгыз агай менен

Нобель сыйлыгы жөнүндө сүйлөшүп жатыптырмын. Жаныбызда менин кызматтагы кесиптештерим. Мен агайга Нобель сыйлыгына көрсөтүүнүн жол-жобо эрежелерин толук билбей жатканыбызды билдирип жатыптырмын. Балким, бизден да кетип калдыбы деген ой тынчымды алып жүргөндүктөн болсо керек... Чынында эле Швед комитетине жыл сайын клубдун атынан өз мезгилинде кат жөнөтүп коюп, компоюп жүрө берипбиз. Нобель сыйлыгынын толук эрежелери таратылбайт, интернетте да жок, болгону жарым кагаз кат келет, кайсы мезгилге чейин көрсөтүлүшү керек, жана көрсөтүлгөн кандидатураны өтө жашыруун (конфиденциальность) сактоону талап кылат.

– **Мамлекет атынан кийлигишсе болбойт беле?**

– Мамлекеттер кызыкдар болушу, албетте, керек. Анткени, бул мамлекет үчүн деле дүйнөлүк аброй, кадыр-барк. Бирок, мамлекеттер Швед академиясынын уставына кийлигишсе алышпайт. Мындан он жылдай мурун биздин мамлекет жетекчилери да бул маселеге кызыгып, газеталарга аты-жөнү чыгып кеткен. Кийин болсо Нобель сыйлыгына көрсөтүлдү деп аты-жыты кимдердин гана жок жазылып, басма сөздө талкуу болгон жок. Эки-үч жыл мурун чоңдор чакырып, Айтматовду Нобель сыйлыгына көрсөтүү боюнча кагаздарыбызды алып калышкан. Андан кийин эмне болгонун билбейм.

– **Нобель сыйлыгын Чыңгыз агабыз көп күткөн эмес экен, өзүңчү?!**

– Улуу жазуучулар Толстой, Достоевский, Чехов ж.б. деле Нобель сыйлыгын алышкан эмес. Бирок дүйнөлүк адабияттын тарыхында улуу бойдон калышпадыбы. Нобель сыйлыгын алгандардын баарын эле окурмандар жакшы биле беришпейт. Мен чындап эки жолу Чыңгыз агайга Нобель сый-

лыгы берилеби деп үмүтөнүп, күткөм. Биринчиси, мындан жети-сегиз жыл мурун кыргыз делегациясы менен Чыңгыз агай да барганда Швед королу Айтматовдун швед тилине которулган бардык чыгармаларын окуп, толкундануу сезиминде болгондугун жашырбай айтып жиберген. Экинчиси, акыркы чыгармасы «Тоолор кулаганда» романы жарык көрүп, мына мына деп турганда агай жарык дүйнөдөн коштошуп кете бербедиби! Нобель тирүүлөргө эле берилет экен. Мейли, буга мен деле, көпчүлүк окурмандар деле маани беришкен жок. Айтматовдун жазуучулук атагы, кадыр-баркы, окурмандын урмат-сыйы сыйлыктардын баарынан жогору турат, дүйнөлүк окурмандардын түбөлүк сыйлыгына татыктуу.

– **«Тоолор кулаганда» романынын аталышында кандайдыр бир сыр жокпу?!**

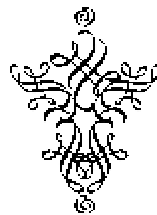
– «Тоолор кулаганда» романынын темасын көпчүлүк окурмандар Чыңгыз агайдын жеке трагедиясы менен тыгыз байланышта карап жүрүшөт. Туура. Бул шартка жараша болсо керек, автор романын атайы өмүрүнүн акыры менен байланыштырып жазса керек. Мага айтканына караганда 2006-жылдан бери согуштан кийинки кыргыз айылынын турмушу, сүйүүнүн философиясы тууралуу чыгармачылыкта толгонуп жүргөн. Бул биринчиден, экинчиден, тоолордун бузулушуна каршы жөнүндө оюмдан отуз жылдай мурун болгон экен. Иниси Ильгиз менен келини Розетта геолог болгондон кийин, тоолордун кен-байлыктарын изилдеп, чалгындап, карталарга белгилеп түшүрүп жүрүшкөндө мындай дептир: «Силер белгилеген карта менен Москвадан адистер келип, тоолорубузду жардырып, бузуп, элдин жашоо турмушуна кыйын болот, белгилебей эле койгулачы?!». «Чыңгыз Төрөкулович,

бул биздин мамлекеттик ишибиз да,» – деп жооп бериптир келини. «Ошентсе да Таластагы Манас чокудагы кендерди белгилебей эле койгулачы» – деп сураныштыр. Угуп отурган карындашы Роза эже «Биз советтик адам болсок, кантип советтик мамлекеттик ишке каршы болобуз»-деп ичинен таң калыптыр. Көрсө, Чыңгыз агай ошондо эле тоолордун бузулушун, кулашын туура көргөн эмес турбайбы! Жазуучунун жан дүйнөсүндө экологиялык маселе небактан эле бышып жетилген, жаратылыштын кыйроосун руханий кыйроо, психологиянын бузулушу, коомдук деградация менен дал келтирип жатпайбы. Анан ушулар мыйзамченемдүү түрдө Чыңгыз агайдын Жан дүйнөсү менен, жеке өлүм трагедиясы менен биригип кетпедиби! Манас чокусун бузбоо, казбоо жөнүндөгү пикири көрөгөчтүк эмей эмне. Манас тоосунан алтын издеп, «Манастагы» терс каармандарды Ала-Тоого койгонузбуз эле кыянатчылык эмеспи! Ооба, Алп руханий Тоо кулады.

– **Рахмат маегинизге.**

Маектешкен Сапалкан АРИПОВ,

«Аалам», 26-ноябрь 2009.

ЧЫГЫМДЫ ӨКМӨТ КӨТӨРГӨН ЖОК

Жакында илим-билим жаатында, өзгөчө эне тилибизге байланышкан чоң окуя болду. «Кыргыз-тилинин сөздүгү» 1000 нускада жарык көрүп, кечээ анын бет ачары Кыргыз улуттук илимдер Академиясында болуп өттү. Бул сөздүккө 50 миңден ашык сөз камтылган. Китептин салмагы 4 килограмм. Айта кечтү нерсе, кыргыз тилинин сөздүгүн чыгаруу (1984-жылы I тому чыгып, экинчиси түп орду менен жок болуп кеткен сөздүктү эске албаганда) кырк жылдан бери колго алынбай келген. Шылтоосу – баягы эле кендирди кескен каражат маселеси. «Өйдө тартса өгүзү өлүп, ылдый тартса арабасы сынып» өлбөстүн күнүн кечирип келаткан өкмөт бул китепти чыгаруу маселесин, ийне менен кудук казып келе жатышкан илимпоздордун жеке иши катары санап, аларга көңүл да бөлгөн эмес. Акыры бул эмгекти, президентке түздөн-түз караштуу болуп келген Мамлекеттик тил комиссиясын карап отурбай, Улуттук илимдер Академиясынын илимпоздору өз демилгелери менен чет элдик басмаканадан келишимдин негизинде басып чыгарышты. Биз бул ишти колдоп, китептин түзүүчүлөрүнүн бири жана эмгектин баш редактору белгилүү окмуштуу А.Акматалиев менен маектештик.

– *Абдылдажан агай, көп жылдардан бери жарык көрбөй келаткан «Кыргыз тилинин сөздүгү» акыры китеп болуп жарык көрүптүр. Чынында бул китептин элибизге мааниси абдан зор эмес-*

пи. Алгач, китептин мынча кечигип чыгышынын себебине токтолсоңуз?

– «Кыргыз тилинин сөздүгүнүн» биринчиси 1969-жылы чыккан. Бирок, ал китептеги «А» дан «Я»га чейинки сөздөр болгону 24 700 сөздү түзгөн. Экинчиси, 1984-жылы чыккан. Ал китепке «А»дан «К»га чейинки эле сөздөр топтолуп, бардыгы болуп 18 миң сөз болгон. Бирок, биринчиден, ал эмгектерге төл сөздөрүбүз менен катар ошол кездеги идеологияга байланыштуу көбүнчө эл аралык сөздөр, терминдер камтылган. Бирок, кыргыздын психологиясына ылайык: тамак-аш, зергерчилик, саяпкерчилик, мергенчилик, саймачылык, үрп-адаттарына, каада-салттарына, динине байланышкан сөздөр кирбей калган. Экинчиден, кыргыздын залкарлары: Калыгулдун, Арстанбектин, Молдо Кылыч, Молдо Нияздардын ж.б. акыл-насаат сөздөрү мисалга алынган эмес. Кыскасы, ал эмгектер саясатташтырылган десек болот. Ошондой болсо да, ал сөздүктөр өз убагында ролу чоң болуп, коомго өз милдетин өтөгөн. Бирок, андан бери көп жыл өттү, заманга жараша жана кайра куруу мезгилинен бери адамдардын психологиясында революция болду. Аны менен кошо көп сөздөр жаңыланды, тилибизге жаңы терминдер кирди, көп сөздөр эскирди.

1984-жылы сөздүктөрдүн кол жазмасы кандайдыр бир белгисиз себептер менен жоголуп кеткен. Бирок, бул ишке кимдер жол ачып, кимдер кийлигишкенин жакшы билбегендиктен улам, ал жөнүндө кеңири айта албайм. Эске сала кетчү нерсе, башкалар ойлошу мүмкүн, ошол жоголгон сөздүк табылып, ошону чыгарып жатышат деп. Баса белгилеп айтайын, бул сөздүк таптакыр башка жаңы сөздүк. Бул сөздүк азыркы доордун талабына ылайыкталган, көп талаштуу сөздөрдүн (М: диалекти-

калык ж.б.) маанисин элге жеткиликтүү кылып ачып бергенге аракет кылдык. Кыскасы, бүт тармак боюнча сөздөр кирди.

– Айтсаңыз, 1984-жылы жоголуп кеткен сөздүк, канча сөздөн турган сөздүк эле? Жоголгон сөздүк жөнүндө сиз «билбейм» дегениңиз менен, башкалар ал окуя кандай болгону тууралуу ачык эле айтып жатышпайбы?

– Мен аны билбейм, ал жоголгон сөздүктү такыр көргөн эмесмин. Башкалар айтса, айтып жаткандыр, алар айтсын. Себеби, алар өздөрү ошол окуяга аралашып жүрүшкөн да. Бирок, ал жоголгон сөздүктөр бүгүнкү күндө табылса деле, аны чыгаруу таптакыр талапка ылайык келбейт. Себеби, жогору да айткандай маани-маңызы башка болуп калды.

– Эми китептин даярдалышы, кеткен каражаты жана элге таратуу, жайылтуу маселесинен кеп козгосоңуз?

– Бул сөздүктү сегиз адам алты-жети айдын тегерегинде топтоп даярдады. Ал эми кеткен чыгымдын өкмөт көтөргөн жок. Китептин чыгымын биздин жерде өз ишмердүүлүгүн жүргүзүшкөн чет элдик «Евразия-пресс» басмаканасы келишимдин негизинде көтөрдү.

– Бул китептин сатыктагы негизги баасы канча сом болот?

– Ал жагын биз айта албайбыз. Азыр чечиле элек. Баасын басмакананын жетекчилери кеткен чыгымды жаба тургандай кылып, өздөрү кеңешип коюшат. Болжол менен бул өтө көлөмдүү китеп болуп жаткандыгына байланыштуу 2500, 3000 сомго чейин болушу мүмкүн.

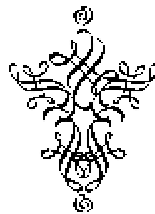
– Бирок, бул китепти андай акчага илим-билимге кызыккан элита чөйрөсүндөгү адамдар эле

албаса, көпчүлүктүн алып окууга чамасы чак келбей калаары белгилүү да. Бул жагын да ойлонуштуруп, нускасын көбөйтүп, дагы бастырып чыгаруу үчүн өкмөттөн колдоо сурадыңыздарбы?

– Буга чейин өкмөткө сунуштоо болгон эмес. Ал маселени буйруса, өкмөткө эми сунуштайбыз. Бул китептен жок дегенде 40–50 миң нуска чыкса жакшы болоор эле. Азырынча, эң башкысы, кырк жылдан бери чыкпай келаткан мындай баалуу сөздүктүн сатыкта турган баасы кымбат болсо дагы, арзан болсо дагы, айтор, чыгып калганы өзү бир чоң окуя болду.

Маектешкен Айбек ШАМШЫКЕЕВ,

«Форум», 29-январь 2010.

ЭГЕРДЕ КЕРЕК БОЛСО КӨТӨРӨЙҮН, ЭНЕКЕ ЖОНУМА АРТЧЫ ЭЛДИН ЖҮГҮН

– Кыргыз илимдер академиясы бай тарыхы, бараандуу карааны бар куттуу мекеме. Бирок, бүгүнкү рынок шартына ыкчам аралашпай, окчундап тургандай таасир калтырат. Же андай эмеспи?

– Академия – билимдин храмы деп жүрөбүз. Бул тегин сөз эмес. Биздин академия улуу муундардын өмүр-жашы, көз майы, карандай мээнети менен түптөлгөн, улуттун илимий потенциалын даңазалаган ыйык жай. Ооба, заман талабына ылайык өзгөрүүгө, реформага барууга муктаж. Бирок, реформа десе эле, айрымдар айкырып жаткандай, академияны бөлүп жарып, жогорку окуу жайларынын колтугуна дароо киргизе салууга болбойт. Бул жети өлчөп, бир кесүүчү маселе. Ага жогорку окуу жайларынын материалдык-техникалык базасы даярбы, илимдин өзү даярбы, карап көрүү керек. Адаттагыдай батышынбы, башкасынбы сокур туурабай, алардын жасаганын ойлонуп-толгонбой эле өзүбүзгө көчүрө салбай, абайлап иш кылган оң. Айталы, батыштагыдай алгач ЖОЖдордун илимий техникалык базасын чындап алып, андан кийин техникалык, табигый, экономикалык илимдерди өндүрүш менен айкалыштыра турмушка киргизсе неге болбосун. Ал эми улуттук мааниси бар тил, адабият, тарых, философия өндүү гуманитар-

дык багыттагы илимдер мамлекеттин камкордугунда болуш керек.

Мен бул куттуу жайдын босогосун 1979-жылы аттаган экемин. Анын ичинен 17 жыл директор болдум. Ушул аралыктын ичинде биздин институт беш жолу реформалык өзгөрүүлөргө туш болду. Албетте, дурусу да болду, бурушу да болду. Айтайын дегеним, кайсы тармак болбосун реформа баарыдан мурда ишти илгерилетип, өндүрүштү өргө сүйрөсө, анда иштеген кызматкерлерди материалдык, моралдык жактан колдоого өбөлгө түзсө жыйынтыгын берет эмеспи. Болбосо, кызматкерлерди кыскарта салганды реформа десек терең жаңылышабыз. Ачык айтканда, биздин кызматкерлердин айлыгы өтө аз. Бирок, кабагым-кашым дебей, илимге өмүрүн арнап иштеп жатканына ыракматтан башка эмне айта аласың.

– **Учурда «Манасыбызды» кытайга алдырып жибермей болдук деп кызыл чеке болуп жатабыз. Эгер сиздерде катылып жаткан канчалаган варианттарын эбак эле чыгарып койсок, мынчалык болбойт беле деп да ойлойсуң.**

– Айтканыңардын жөнү бар. Бирок, биз деле колду куушуруп качан каражат болот деп отуруп алган жерибиз жок. «Манас» али ачылып бүтпөгөн казына. Мен бул ишке тээ эгемендүүлүк эшигибизди аттаганы эле киришкем. Эң биринчи Сагымбай, Саякбайдын вариантында «Манас» эпосунун академиялык басылышын чыгарбайлыбы деген сунушумду Самар Мусаев, Айнек Жайнакова, Эсеналы Абдылдаев, Райкул Сарыпбеков өндүү белгилүү манастануучулар колдоп кетишти. Совет мезгилинде «Манас» басмадан чыгып жатканы менен баягы идеологиялык дүрбүгө илинген жактары окурмандарга жетпей келген. Бизде «Манастын»

Сагымбайдан 1920-жылдары жазылып алынган 183 миң сап варианты сакталып турат. Арасында «Манасты» кийинки окуяларга да аралаштырып жиберген жагдайлары бар. Албетте, бул жерден Сагымбайды түшүнсө болот. Манас менен жашаган киши, Манасын реалдуу турмуштан бөлүп карай албаган. Ошондой жактарын алып салганда деле Сагымбайдын варианты 170–175 миң сапты түзөт. Советтик доордо анын 57 миң сабы гана басылыптыр. Демек, үчтөн бири гана басылган. Ошону менен Сагымбайдын алты томдук, Саякбайдын үч томдук академиялык басылмасын жарыкка чыгардык. Сагымбайдын дагы үч томдугу калды. Өкүнүчтүүсү, каражат жоктугунан калганы чыкпай турат. Көпчүлүгүбүз «Манастап» ураан чакырып, Кытайга тарттырып жибердик деп бакырганыбыз менен чындап келгенде манаска күйбөйт деле экенбиз. Азыр бизде Сагымбай, Саякбай баштап Шапак, Тоголок Молдо, Багыш, Молдобасан, Мамбет, Шаабай ж.б. алптардан жазылып алынган 85 варианты сакталып турат. Башкача айтканда, «Манас» эпосунун 1 млн дон ашык саптары бар. Аларды чыгаралы деген бирөө жок. Өкмөттөн каражат каралбайт. Кудайга шүгүр, эл ичинен чыкпай койбойт экен, жаңы ачылган «Хан-Төңири» басмасы (жетекчиси Айнагүл Алымжанова) ишин Сагымбайдын «Манасын» толук басуу менен баштайлы деп жатат. Салмагы 7 килдик (1800 бет) чоң китеп болот. Майдалаганда көзгө анчалык толумдуу болбой калат экен. Муну Жусуп Мамайдын вариантынан улам айтып жатам. «Манастын» Манастай эле болгону жакшы да. Ошондой эле Саякбайдын 84 миң саптык «Манасы» да ушундай эле көлөмдө басылып чыкмакчы. Аны «Турар» басмасы чыгаралы деп жатат. Өздөрүнүн каражатына. Мунун

баарын коомдук башталышта, кыйкырып-өкүрбөй эле ар намыстуулук менен жасап жатабыз. Мен бул институттун жетекчиси катары өкмөтүбүз каражат бөлө албай өп-чап болуп жаткандан кийин, Манастын атын алып жүргөн паркка аэропортко көп эле кайрылдым. Үч жолу көлөмдүү макала жаздым. Алар Манасты жамынганы менен жарытып маанисин түшүнбөйт окшойт, ак-көк дегенге жарашкан жок. Ошондой эле «бир сомдон чогултуп бергилечи» деп жалпы кыргызга кайрылсам деле майнап чыккан эмес. Анан жогорку басмалар «Манасты» басып чыгаралы деп турушса, сүйүнгөндөн апкаарып да калат экенсин.

– **«Манас» деп жүрүп кенже эпосторубузду «кейитип» албайбызбы?**

– Биздин кенже эпосторубуз «Манаска» салыштырмалуу эле «кенже» аталып жүрөт. Болбосо, алардын ар бири көлөмү, маани-мазмуну боюнча бир улуттун мактангычына татыган чыгармалар. Ааламдагы ай чапчыган эпостордон ашса ашаар, асты кем эмес. Бирок, буга чейин кенже эпосторубузду академиялык басылмасы чыкпай келген. Биздин фольклордук топтун демилгеси менен «Эл адабияты» сериясынан деген аталышта кенже эпостордун 30 томдугун чыгардык. Мисалга, Саякбайдын айтуусунда союз кезинде чыккан «Эр Төштүк» эпосун алалык. Анын толукталган академиялык басылышын карап көрсөңүздөр, мурункусуна караганда эки эсеге көлөмдүүлүк кылат. Ошондой эле, «Курманбектин» бир нече варианттары бар экенин билесиздер. Калыктыкы чыкса калгандарыныкы чыкпай калган дегендей. Биз колдогу кенже эпостордун бардык вариантын бастырып чыгардык. Бул жарык көргөн китептер биздин мактангычыбыз, маданиятка кошкон салымыбыз болуп

калды деп айтсам аша чапсамын. Мындан тышкары, биздин институт тарабынан «Залкар акындар» деген аталышта байыркы Кет Бука, айтылуу Асанкайгы, легендарлуу Токтогул ырчылар баш, кийинки Калмырза, Чонду, Айттикелер төш болгон 7 томдук сериясын чыгардык. Муну көргөн казак туугандар суктанып, өздөрүнүн «Эл адабиятын» жүз томдук кылып чыгарабыз деп жатышат, акындарын дагы чыгарууга киришти. Бирок, аларга өкмөтү олчойгон каражат бөлүп берип, колдон-буттан алып колдоп жатпайбы. А биз каражатты эки жактан издеп таптык да. Спонсорлор жардам берди, жазылуу жүргүздүк дегендей. Ушунун баарын эле илимий иштерге катар алып жүрүп отурдук.

– **Жакында эле жаңы сөздүк чыгарып жакшы иш кылдыңыздар окшойт?**

– Тарыхка кайрылсак, 1969-жылы «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү» (24 миң сөз), 1984-жылы «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүнүн» 1 томдугу жарык көргөн экен. Ар бир мезгилдин өзүнүн талабы бар. Бүгүнкү күндө көп нерселер өзгөрдү. Улуттук лексикада жаңы сөздөр пайда болду. Семантикалык жаңы мазмун, түшүнүктөр кошулду. Ушуларды эске алуу менен бир жыл көшөрө иштеп отуруп, жаңыртылган «Кыргыз тилинин сөздүгүн» чыгардык. Буга 50 миңден ашык сөз киргизилди. Калыгул, Арстанбектен тартып, кечээ-бүгүнкү кыргыз акын-жазуучуларынын чыгармаларынан, ошондой эле дүйнөлүк классикалык адабияттын үлгүлөрүнөн алынган мисалдар менен толукталды. Мындан тышкары, улуттук психологияны, менталитетти чагылдырган, элдик ырым-жырымга, улуттук оюндарга байланыштуу мурда кирбей калган сөздөрдү коштук. Кыскартып айтканда, «Кыргыз тилинин сөздүгү» – кыргыз лексикография тарыхындагы

өзүнчө бир этаптык баскыч, жаңы муундагы сөздүк болуп калды десем жаңылышпайм.

– **Окурмандарга акын катары да жакшы таанымалсыз. Айрыкча Айтматов жөнүндө сонку жазган ырларыңыз жөнүндө эмне айтаар элениз?**

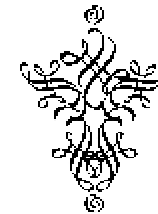
– Бу турмушун түшкүрдө кубанган, көңүл чөккөн же бирдемеден улам толкунданган учурлар да болот эмеспи. Ыр ошондой учурларда жазылат экен. Бир мисал келтирейин, Чыңгыз Айтматов өткөндөн кийин Түркия ал кишини эскерүү боюнча эл аралык конференция өткөздү. Ошого чакырылып барып калдым. Конференциянын жүрүшүндө 50 дөн ашык түрк акыны Айтматовго арналган ырларын окушту. Ушу мага аябай таасир берип, катуу толкундандым. Кайра кайтканда самолеттон эле жаза баштадым. Кашайганда кагазым жок экен, гезит-журналдардын бетине, салфеткага чиймелейм. «Айтматов бар, аалам толук көрүнчү» деген ырым ошентип жаралган. Андан соң Бакуга, Алматыга бардым. Ал жактардан Чыңгыз агабызды канчалык урматташаарын көрүп көңүлүм серпилди эле, натыйжада, «Аалам атын Айтматовго беришти», «Сиз өмүрдөн деги кетпей койсоңуз» деген кийинки ырларым жазылды. Баш аягы Айтматовго арналган 6 ырым жазылды. Ар биринин себеби бар. Башка темадагы ырларым деле ошондой жагдайда жаралды окшойт. Ыр ушундай күтүүсүз келет эмеспи. Алгачкы ырымды мектептен баштасам керек эле. 7-класста окуп жүргөндө «эгерде керек болсо көтөрөйүн, энеке жонума артчы элдин жүгүн» деп жазыптырмын. Бала кезде көп эле ыр жазылды. Бирок, ушул саптарым эмнегедир эсимден чыкпай келет. Ыр сабымда айтылгандай, элдин жүгүн аркалаганга өзүм да аракет кылып келем. Академияга келген акыркы 17 жылдын

аралыгында бир да жолу эс алууга чыкпапмын. Бир сөз менен айтканда эмгек менин эс алуум болуп калгандай.

P.S. Маектешим менен жаңы эле коштошуп чыга береримде дагы бир «олчойгон» китепти көтөрүп, институттун кызматкерлери келип калды. Китеп орус тилинде «Творческие портреты мастеров профессионального искусства Кыргызстана» деп аталат экен. Калкка керектүү китептерди «жөжөдөй» эле басып чыгарып жаткан буларга таңгалып да, суктанып да турдум.

Маектешкен Темирбек АЛЫМБЕКОВ,

«Агым», 12-февраль 2010.

«МАНАС», АЙТМАТОВ АР БИРИБИЗГЕ ЖАКЫН БОЛСО...

– Сиз жетектеген институт жыйырма жылдан бери коомчулукка жакшы пикир туудуруп, коомчулуктун көңүлүн буруп келе жатат. Быйылкы пландарыңызда ошондой жалпы калайык-калкка керектүү эмгектер барбы?

– Албетте, бар! Биз жылыга илимий иштерибизди пландаштырганда теориялык жана практикалык деп экиге бөлүп, анан аларды басмадан чыгаруу жагын терең ойлонуштурабыз. Өзүнөр билесинер, кол жазмаларды коомчулукка жеткирүү үчүн басмадан чыгарууга көптөн бери мамлекет тарабынан бир тыйын да бөлүнбөйт. Ошондуктан, эмгектерди даярдагандан да демөөрчү издеп, барбаган жерибиз калбайт. Быйыл, кудай буюрса, өзүбүз сыймыктанып жүргөн, бирок кыргыздарга – өзүбүзгө жетпей келген Кашкарлык Махмуддун «Түрк сөздөрүнүн жыйнагын» азыркы кыргыз тилине которуп, ага байланыштуу тилдик, адабияттык, философиялык, этнографиялык, коом таануучулук ж.б. илимий-теориялык маселелерин колго алып жатабыз. Биз байыркы мурасыбызды толук бойдон кайтарып алсак, элибизге жеткирсек деген ниетте турабыз. Эгер илимий максатыбыз иш жүзүнө ашып калса – биздин түрк тилдүү элдин окумуштууларына сыймыктануу менен кабарлап, алар менен или-

мий маселелерди теңтайлаша чечүүгө, талашууга батына алабыз. Муну айтып жатканымдын себеби – Кашкарлык Махмуддун «Сөздүгүндө» кыргыз деп жазылып турат, анда өзбек да, казак да жок. Ал эми алар небак эле өз тилдеринде бир эмес, бир нече жолу чыгарып, өздөрүнүкү кылып энчилеп алышкан. Бул, албетте, биздин бүгүнкү күнгө чейин «Сөздүккө» кайдыгер кароодон келип чыгып отурат.

– Сиз жеке илимий ишинизден тышкары, коомчулук үчүн көп иштерди аткарып келе жатасыз?!. «Манас», «Залкар акындар», «Эл адабияты», «Кыргыз адабиятынын тарыхы»... деги 100дөн ашуун чоң-чоң эмгектерге жетекчилик кылдыңыз. Сизди көрө албагандар, ишке тоскоол болгондор барбы?

– Иш кылбай келгендер иш жасап жаткандарды көрө албашы мыйзамченемдүү көрүнүш. Бул мүнөздүү көрүнүш, көңүл буруп карап көрсөн, кичинекей мекемеден Өкмөткө чейинки масштабды кучагына алып, ийгиликке, алдыга умтулгандарга, жаңы идеяларды ишке ашырууга тоскоолдук кылып жатышканы ырас. Алыс кетпей эле өзүбүздүн кесибибизге тиешелүү бир мисалды тарта кетейин. 30–40 жылдан бери чаң басып жаткан материалдар жаңы көз караш менен каралып, эски идеологиялык саясатташтыруулардан арылтып, такталып, ондолуп, түзөтүлүп, кошумчаланып чыга элек болчу. Аларды окурмандарга жеткирүүдө жөн гана административдик жетекчилик кылбастан, кесиптештердин колдоосу менен колго алып, филолог катары түздөн-түз илимий негизде катышууга туура келген эле – айрым кесиптештеримдин ар кандай балээсине калгандай болдум. Анан суроо туулат экен: Биринчиден, эмне үчүн мага чейин ал маселелер дың болуп жатканда колго алышкан эмес?!

Экинчиден, эмне үчүн андай кыйын болушса, азыр кайрадан колго алышып, ишти улап кетишпейт?! Азыркы учурда өзүм жасабасам башкалар да жасабасын деген, оозу менен орок оргон, ичи тар, кара өзгөй, кызганчаак, кара ниет пенделер көбөйүп кетти. Мен ушуга капамын.

– **Сиз менен Айтматов жөнүндө сүйлөшпөй калсак маектин «тузу» кем болуп калчудай?!**

– Айтматовдон ажырап, Айтматовсуз жашаганыбызга 10-июнда 731 күн болот. Ушул мезгил ичинде мамлекетибизде саясий өзгөрүү да болуп кетти. Коомубуз башка нукта өнүгөт го деп ишеним артып турабыз. Ушундай татаал, кыйын сыноодо турганда, албетте, «Манас» менен Айтматов кыргыз элинин жан дүйнөсүнүн тазаланышынын түпкү булагы, руханий азыгы болуп, Ааламды аралай турган эки канаты сымал кызмат кылышына камкордук көрүшүбүз керек. «Манас» менен Айтматов – бири-биринен ажырагыс руханий бийиктиктер турганда ар-намыстуу, адилеттүү, адамгерчиликтүү, мамлекет үчүн жоопкерчиликтүү болуунун үлгүсүн алыстан издөөнүн зарылчылыгы жок. Азыркы тескери иштердин бардыгын капитализмге, базар экономикасына шылтап коюп, эки жүздүү, абийирсиз, алдамчы, амбициячыл болуп бара жатабыз. «Манас» менен Айтматовду ооздун учу менен айта бербей, конкреттүү, системалуу, комплекстүү иш-чараларды мамлекеттик деңгээлде, мамлекеттин көзөмөлү жана камкордугу менен зарыл, кечиктирилгис маселелерди иштеп чыгуу маселеси турат.

– **Азыркы бийлик эмне кылуусу керек?**

– Айтматовдун жаркын элесине жарашыктуу эч нерсе жасаган жокпуз. Эми азыркы өкмөткө бир топ маселелер менен кайрылдык, чечилип калаар.

«Өлгөндөр баркталмайынча, тирүүлөр даңкталбайт» деп элибиз эң туура айткан эмеспи! Өкмөт атайы декрет кабыл алышы керек. Декретте мен 2008-жылы декабрь айында сунуш кылган 16 маселе да кабыл алынса деген өтүнүчүм бар, алар өз мезгилинде «Кыргыз Туусу», «Ачык саясат», «Адабий Ала-Тоо» газеталарына жарык көргөн эле.

– **Учурда Сиз эмне менен алек болуп жатасыз?**

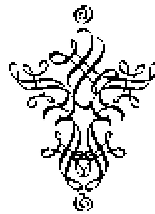
– Убакыт жетишпейт, а институттун иштери өтө көп. Тигил маселени, бул маселени чечүү керек. Каражат болсо жок. Чарчайсың, тажайсың дегендей. Маанайың пас болот дегендей. Өзүңдүн жеке ишине убакыт калбай калат. Ошондой болсо да көңүлүн түшкөн маселени карайсың. Быйылкы жарым жылда «Кыргыз адабияты: Тарых жана мезгил» (939 бет) аттуу илимий жыйнагымды, «Рух дүйнөнүн асманында алп жатат» ырлар жыйнагымды басмадан чыгардым. Мындан тышкары манастануучулар менен бирге Сагымбай Орозбаковдун, Саякбай Каралаевдин вариантындагы «Манасын» даярдоонун жана чыгаруунун камылгасында жүрдүм. Ал эми институттун кызматкерлеринин ондон ашуун эмгектерин чыгарууга каражат издеп жардам бердим.

– **«Манас» дедиңиз, Манасты кантип элге жеткиребиз?**

– Биз жакында «Хан Теңири» басмасы менен бирдикте 1840 беттик «Манасты» чыгардык, жогоруда айткандай Сагымбайдыкын. Дароо суроо туулат эмне үчүн мынчалык көлөмдө деп. Кийинки мезгилде ЮНЕСКОго Кытай тарабынан киргизилүүгө сунуш кылгандан бери элдин аң-сезими дүргүй түштү. Ал гана эмес, өз мезгилинде Чыңгыз агай окубаса да, Жусуп Мамайдын 1000ден ашуун беттен турган «Манас», «Семетей», «Сейтек» ж.б. бөлүмдөрүн көрүп таң кала түшкөн, аме-

рикалык журналисттерге көрсөткөн. Ал эми Сагымбайдын эле «Манасы» 1840 бет болуп жатпайбы?! А Саякбайдыкын алсак, 6000ден ашуун бетти түзбөйбү?! Эң биринчиден, форматы, көлөмү менен окурмандын көңүлүн бурдук, атына жараша Манаска ушундай көлөмдөгү китеп жарашып турат. Мындан кийинки кадамыбыз «Турар» басмасынан Саякбай Каралаевдин «Манасы» чыгат, кудай бурса! Андан кийин окурмандардын кызыгуусу менен өз алдынча көркөм сүрөттөр менен «Манастын балалык чагы», «Манастын үйлөнүшү», «Манастын баатырлыгы» ж.б. темалар алдында серияларды жарыялап, бала бакчадан, мектептен тартып, чоңдорго чейин чыгара берсе болот. «Манаска» жакшы мамиле кылгандардын жолу ачылат, ал эми «Манаска» тескери, кайдыгер карагандар пейилдеринен табат.

*Маектешкен Г. Мамасалы кызы,
«Жаңы Ордо», 28-май 2010.*

«АЙТМАТОВДУН СЕКСЕН ЖЫЛДЫГЫНА КЫРГЫЗДАРДАН МУРДА БАШКА ӨЛКӨЛӨР КӨНҮЛ БУРУШКАН»

– Абдылдажан агай, Айтматов менен өтө жакын мамиледе болуп жүрдүңүз. Анын Бакиев бийлиги менен болгон мамилеси кандай эле?

– Чыңгыз агабыз, чындыгында жаңы бийлик менен келише алган жок. Муну Бакиевдин бийлиги да, өзү да сезип турду. 2005-жылкы март окуясынан кийин баарыбыз эйфорияга батып, жаңы бийлик келди деп кубанып турганда, Кыргызстанга эс алуусун өткөргөнү Айтматов келип калды. Бул – президенттик шайлоонун алды болучу. Бакиев менен Кулов тандем түзүп, шайлоого аттанышкан эле. Бирок, бийликтен Айтматовду «келдинби» деген киши болгон жок. Ошондон уламбы экөөбүз сүйлөшүп отурганда, ары-бери басканда мейли чай үстүндө болсун, көп ойлонуп, көңүлү жок болуп жүрдү.

Ошондой күндөрдүн биринде Маданият министри Султан Раев бизди эки-үч жолу чакырып, «жакында президент маданият өкүлдөрүн кабыл алат. 10 чакты адам болуп киресинер, маданияттын көйгөйлөрүн айтып, кеңешесинер. Жыйындын акырында Чыңгыз агай жыйынтыктоочу сөз сүйлөйт» деп, маданият кызматкерлерин чогултуп баштады. Президентке кире турган адамдардын арасында Тургунбай Садыков, Жамал Сейдакматова, Улан Сарбагышев, Мар

Байжиев, мен жана башкалар бар эле. Бирок, президент менен жолугуша турган күн улам эле ары жыла берип, жолукпай жаттык.

– **Анан ошентип кабыл алынган жоксуздарбы?**

– Бир күнү мен Чыңгыз агайга айттым: «Чыңгыз ага. Эмне үчүн сизди биз менен бирге кабыл алат. Сиздин статусуңуз башка, сизди бизге кошпой, өзүнчө атайын кабыл алышсын» деп. Чыңгыз агай менден «кантип» деп сурады. «Сиздин бул жерде жүргөнүңүздү баары эле билип жатышат. (Ошол кезде Президенттик аппаратта иштеп жаткан Шамшыбек Өтөбаев агай менен байланышып, ден соолугун, акыбалын сурап жаткан болчу). Мага уруксат берсеңиз, премьер-министрге чалып, кабарлайын» деп калдым. Агай макул дегенден кийин Куловдун кабылдамасына телефон чалып: «Азыр Кыргызстанда Чыңгыз Төрөкулович жүрөт. Эки-үч күндөн кийин Москвага кетиши мүмкүн. Эгер байланышабыз, сүйлөшөбүз десе, чыгышсын» деп агайдын телефондорун таштап койдум. Ошол учурда, Чыңгыз агай, чындыгында эле Москвага кеткени жаткан. Анткени, орус тилдүү жазуучулардын чыгармалары боюнча калыстар тобунун төрагасы, ошондой эле, Антон Чеховдун адабий фондунун төрагасы болуп шайланган болучу. Бир-эки күндөн кийин агайга телефон чалып, Кулов кабыл алды. Экөөсү бир жарым саат сүйлөшүптүр. Бул Курманбек Бакиевдин жаңы президент болуп шайланып, ант берээринин алды болчу. Кулов «ант» берүү аземине катышыңыз деп суранган экен, кийин ошого катышты. Бирок, жалпы иш-чараларда эле жолугуп калып жатканы болбосо, президент Айтматовду атайын кабыл алган жок.

– **Айтматовдун элчиликтен чакыртып алуу демилгеси ким тараптан коюлду эле? Же Айтматов өзү кетейин дедиби?**

– 2005-жылдын жай мезгилдеринен тарта эле гезиттерде «Айтматов элчиликтен кетет экен» деген сөздөр чыгып калып жатты. Ал кезде агай чыгармачылыгы менен кызуу иштеп, «Тоолор кулаганда» китебин жазып жаткан. 2007-жылы мага Маданият министри Султан Раев чалып калды. «Тышкы иштер министри Эднан Карабаев бир сунуш айтып жатат. Ошону сиз Чыңгыз Төрөкуловичке айтып көрбөйсүзбү. Агайды Түрк тилдүү өлкөлөрдүн маданият министрлеринин биргелешкен органынын жетекчилигине сунуштап жатышат. Айлыгы, шарты аябагандай жакшы экен. Чыгармачылыкка да ыңгайлуу» деп калды. «Эмне үчүн өзүнөр айтпайсыңар» десем. «Биз айтсак, кандай кабыл алат, туура болобу, болбой калабы деп чочулап турабыз. Сиз Чыңгыз Төрөкулович менен жакын эмессизби» деп калды. Анан мен кечинде элчиликке телефон чалдым. Жанымда кытайлык кыргыз Макелек Өмүрбай бар эле. Үчөөбүз бир топко чейин сүйлөштүк телефон аркылуу. Акырында өкмөттүн сунушун айттым. Чыңгыз ага «ойлонуп көрөйүн, бирок мага өздөрү чыгышсын» деди. Кайра эле Раевге чалып, «агайга айттым, бир сыйра маалымат берилди, бирок өзүнөр да байланышкыла» дедим.

Бирок, мына күтөбүз жок, ана күтөбүз жок, убакыт созулуп кетти.

– **Бу сапар да бийлик унчукпай калдыбы?**

– Бир күнү Раевге чалып айттым: «Эмне болду? Мен орто жолдо агайга уят болуп жатам. Агай өзү да азыр бул жакта жүрөт, сүйлөшпөйсүнөрбү» десем. «Октябрь айында президент Түркияга атайын иш сапары менен барат. Ошондо өзү менен кошо ала кетет» деп жооп берди. Бир күнү эле президент Түркияга кетти деп жаңылыктардан угуп кал-

дым, агайга барсам үйүндө отурат. «Эмне болду? Сизди ала кетишкен жокпу?» – десем, «жок» дейт. Ошентип, эмне болгону белгисиз, ал иш ошону менен калып кетти. Кыскасы ушул сыяктуу көп окуялар болду.

– **Айтматовдун сексен жылдыгына мамлекеттен кандай көңүл бурулду?**

– 2008-жыл кирип, агайдын туулган күнү жакындап келатты. Бирок, эч кандай иш-чара, юбилей жөнүндө мамлекет тараптан сөз болгон жок. 2008-жылы 9-январда «Вечерний Бишкектин» биринчи саны чыкты. Мен ошол гезитке маек берип, быйылкы жылды «Айтматовдун жылы» деп жарыялаш керек деп айттым. Аны Жазуучулар союзу, Маданият министрлиги да колдошту. Андан көп өтпөй эле, февраль айында Азербайжандын президенти Илхам Алиев Чыңгыз агайды атайын чакырып, биринчи номурлуу «Достук» ордени менен сыйлап, чоң сый көрсөттү. Ошол замат эле, Чыңгыз аганы Казакстандын президенти чакырып, агай Бакудан шыр Астанага учуп кетти. Казакстандын президенти Нурсултан Назарбаев агайды абдан жакшы тосуп алып, чыгармаларынын орус тилиндеги сегиз томдугун басып, таратууга тапшырма берди. «БТА» банкынын кеңешчиси кылып дайындап, Алма-Атадан үй белек кылды. Ошентип, агайдын сексен жылдыгына биринчи башка өлкөлөрдөн көңүл бурулду. Ошондон кийин гана биздикилер «Айтматов жылы» деп жарыялашкан.

Маектешкен Заирбек БАКТЫБАЕВ,

«Алиби», 11-июль 2010.

«МАНАС» – ЭГЕМЕНДҮҮЛҮКТҮН СИМВОЛУ»

– **Жакында республикабыздын басмаканаларынан «Манас» эпосунун варианттары жарык көргөн экен. Сөзүбүздү ушул туурасында баштасак?**

– «Манас» эпосунун Сагымбай Орозбаковдун жана Саякбай Каралаевдин варианттарында «Хан Теңири» жана «Турар» басмаларында жарык көрүшү коомчулук үчүн зор мааниси бар деп эсептейм. «Манас», «Манас» – деп ооз көптүрүп айтканыбыз менен «Манас» эпосун өзүбүзгө, кыргыз элине жеткире албай келбедикпи?! Мына, мындан он беш жыл мурун «Манастын» 1000 жылдыгын өткөрөбүз деп миллиондогон акчаларды ай-талаага чачып, бир жарытылуу, тарыхка кала турган иш жасай албадык го?! Ошондон бери он беш жыл өтүптүр, «Манас» деп ураан чакырган мамлекетибиз да «Манаска» кайдыгер карап, каражат берүүгө жараган жок. Башкалар сыяктуу эле биз да эптеп-септеп демөөрчүлөрдүн артынан түшүп, эмгектерибизди жарыялап келе жатабыз. «Манасты» изилдөө үчүн, манастануучуларды тарбиялоо үчүн камкордук керек. Анан кантип азыркыдай беш-алты илимий кызматкерлер менен «Манастын» жүгүн толук көтөрүүгө болсун. Дагы жакшы маркум агайыбыз Самар Мусаев менен эжебиз Айнек Жайнакова баштаган ж.б. күжүрмөн кызматкерлердин эмгектеринин негизинде «Манас» эпосунун кыскартыл-

баган тексттери түзүлүп чыкты. Бул тексттерди басмадан чыгарууну А. Алымжанова менен Т. Мураталиев колго алгандыгы кубандырат. Алар мамлекет жасабаган иштерди жасашты. «Манас» эпосубузду кытайлыктар тартып алды» деп турган учурда, өз убагында окурмандардын колдоруна тийди. С. Орозбаков менен С. Каралаевдин варианттарына кытайлык кыргыздын атактуу манасчысы Жусуп Мамайдын варианты көркөмдүгү жагынан да, мазмуну жагынан да тең келе албайт. Көпчүлүктөр көлөмүн көрүп алып эле баа берип жатышат. Эми минтип Сагымбайдыкы 1830 бетте, 170 000 саптан көп, Саякбайдыкы 1000 бетте, 80 000 сапта биринчи жолу негизинен толук окурмандарга сунуш кылынды. Окурмандарга түшүнүктүү болуш үчүн атап кетейин, С. Каралаевде «Манас» 84 541 сап, «Семетей» 316 697 сапты, «Сейтек» 108 000 сапты, бардыгы 500 000 б.а. жарым миллион сапты түзөт. «Манас» дешсе окурмандар жогорудагы китептерди окуп, тарыхыбызды, каада-салтыбызды, үрп-адатыбызды, улуттук мүнөзүбүздү жана өзгөчөлүгүбүздү билишсин.

– **С. Орозбаковдун вариантынын өзгөчөлүгү эмнеде?**

– Негизинен деп айтканыбыздын себеби, мисалы, С.Орозбаковдун вариантында тексттердин ичинде «Манас» айтып отурганда өзүнүн арманын, 20-жылдардагы айрым окуяларды, тарыхый адамдардын ысмын айткан жерлер бар. «Ленин кошогу» ошолордун бири. Кагазга түшүргөндө «Манас» эпосунун тексттери менен аралашып кеткен, тексттер үзгүлтүксүз жазылып олтургандыктан, «Манас» эпосуна улай эле жазыла берген. Мына ушундай эпостон тышкары тексттердин айрымдарын кыскартууга туура келди.

Ал эми Сагымбай Орозбаковдун вариантынын бир өзгөчөлүгү Манас баатырдын Меккеге ажылыкка барышы эмеспи. Бул окуя башка манасчыларда жолукпайт, ошондуктан традициялуу, туруктуу сюжеттик окуядан манасчы четтеп өзүнүн фантазиясынан жараткандыктан улам мындай тексттер азыр өзүнчө даярдалып жаткан академиялык басылыштага тиркеме катары берилип жатат. Бул, албетте, илим дүйнөсү үчүн керек. Академиялык басылыштагы таптакыр кыскартуу, ондоо, түзөтүү болбойт. Ошондуктан академиялык басылыштагы С.Орозбаковдун «Манасынын» 7, 8, 9 томдорун, С.Каралаевдин «Семетейин», «Сейтегин» чыгаруу башкы максатыбыз. Ал үчүн дагы эле болсо демөөрчү издеп жатабыз, ар-намыстуу жигиттерибиз табылат го деген ишенимдемин.

– **Сиздин «Манаска» кызыгууңуз качан башталды эле жана эмне түрткү болду эле?**

– «Манаска» кайрылып калганымдын себеби бала кезде Манасты окуп, таасирленип жан дүйнөбүздө эрдиктерге шыктануучулук болгону чын. Кийин адабият жана искусство институтунун директору болуп иштеген биринчи эле күндөрү Ч. Айтматовдун «Манас» эпосунун 1000 жылдыгын өткөрүү жөнүндөгү идеясын улап, академиянын жалпы чогулушунда 1992-жылы сүйлөй коём деп, академиянын жана мамлекеттин президенттеринен «таяк» жегени аз калгам. Ал жөнүндө ошол мезгилдердеги басма сөздөргө чыккан маектеримде эле токтолгон. Ошол жылдары «Манас» эпосунун академиялык басылмаларын даярдоонуу институтта пландаштырган элек. Кызматкерлер академиялык басылманын үстүндө күн-түн иштешти, анын үстүнө мындай иш практикалык жактан биринчи болуп жаткандыктан, дароо иштин багытына түшүү бир топ түйшүктү

жараткан болчу. Биринчи-экинчи томдор жарык көрдү. Редколлегияга Ч. Айтматовдун ысмын киргизбей коюшту. Кантип мурдагы башкы редактор Айтматовду жөн эле редколлегияга киргизбей койгондоруна таң калдым. Кийинки томдор чыгаарда институттун директору Окумуштуулар кеңешинин төрагасы, академиялык басылмалардын башкы редактордун орун басары катары маселени Окумуштуулар кеңешине кайрадан коюп, Ч. Айтматовдун ысмын жазып койдум. «Манастын» кийинки томдорунда Ч. Айтматовдун ысмы бадырайып жазылып турду. Бирок, мындай менин демилгем 1994-жылы 30-декабрда каражатты үнөмдөө деген формиривка менен Адабият жана искусство институтунун жоюлушуна себепкер болгон. Бирок, «ак ийилип, сынбайт» дегендей бир жыл бою ошо мезгилдеги бийлик менен күрөшүп жатып – «Манастаануу жана көркөм маданияттын улуттук борбору» деп түзүүгө жетишкенбиз.

– **Сиздин изилдөө ишиниздин тематикасынын башка нукка бурулуп калышы эмнеге байланыштуу?**

– «Манаска» күйүп-бышып жүргөнүмдү Чыңгыз агай жактырчу. Ошондон уламбы «Манас» эпосунун 1000 жылдыгы өтүп жаткан салтанаттуу кечедө сүйлөгөн сөзүндө манаस्ताануучулар С. Мусаев, Р.Кыдырбаева, Э.Абдылдаев, К.Кырбашев, А. Жайнакова, Р. Сарыпбековдун ысымдары менен катар менин аты-жөнүмдү да атаганда бир аз чочуп кеткен жайым бар. Көрсө Чыңгыз агай мага алдын ала «аванс» катары айтып, жоопкерчиликти жана милдетти тагып койгон турбайбы?! Ошондон баштап Манасты пропагандалоо жана ага тиешелүү монографияларды, варианттардын тексттерин чыгарууга киришип кеттим. Азыр ойлосо, Чыңгыз агай

менин адабияттагы багытымды океан сыяктуу чалкып жаткан «Манаска», түгөнгүс фольклорго, оозунда шекери бар акындар чыгармачылыгына бурган экен. «Эл адабиятынын» 30 томдугу, «Залкар акындардын» 7 томдугу, «Залкар комузчулардын» 125 күүсү ж.б. жыйынтыкты көрсөтүп турат. Чыңгыз агай бүгүн арабызда жок, бирок анын «Манаска» жасаган мамилесин улантуу менин эле эмес, жалпы кыргыз атуулдарынын милдети деп эсептейм. Чыгармачылык тагдыр буйруп ошондон улам Чыңгыз агайдын озуйпасын аткарып, анын ордуна 30 жылдан кийин улуу манасчылар С. Орозбаков менен С. Каралаевдин толук варианттарынын чыгышына башкы редактор катары кызмат кылышым мыйзамченемдүү болсо керек. Бул менин он беш жылдык «Манас» эпосуна болгон эмгегимдин жыйынтыгы болмокчу. С. Орозбаков менен С. Каралаевдин варианттарындагы жаңы чыккан «Манас» – Эгемендүүлүктүн символу. Эгемендүүлүк болбосо бул манасчылардын варианттары советтик идеологиянын рамкасында камалып кала бермек экен. Бирок, биз «Манасты» Эгемендүүлүктүн символу катары урматтай да, ардактай алдыкпы?! «Манаска» камкордук кылдыкпы?! Эгемендүүлүккө жеткенден бери «Манас» деп тамагыбыз айрылганча кыйкырганыбыз менен «Манастын» кадыр-баркына жете алган жокпуз! Мына, көптөн күткөн референдум да өттү. Референдумдан кийин Убактылуу Өкмөттүн маданият жагындагы эң башкы иш-аракети «Манас» аркылуу элди, жерди бириктирүү болушу керек. Менин конкреттүү сунушум мындай, эгерде түшүнсөк, дагы «Манаска» кайдыгер карабасак Сагымбай Орозбаков менен Саякбай Каралаевдин варианттарындагы «Манас» эпосу биринчи жолу тарыхта ондоосуз, түзөтүүсүз чыкты, бул

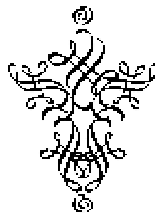
кыргыз элинин маданий майрамы, руханий салтанаты болушу керек. «Манастын» 1000 жылдыгында да эпостун тексттерин толук чыгарып мактана, сыймыктана алган эмеспиз! «Манас» бизге дагы бир шанс мүмкүндүк берип жатат, биримдүү, ынтымактуу жашоого чакырып жатат.

Биз ушуну терең ойлошубуз керек. «Манастын» бүгүнкү күндө кандай тиешеси бар, «Манасты» көтөрүү артта калуучулук деп да айтып жаткандарды кездештирүүгө болот. Манастын духу, руху элибиздин жүрөгүндө орноп, аң-сезимибизди, арнамыстуулукту ойготконуна мисал катары Эгемендүүлүк мезгилинен кийинки эле өлкөбүздөгү саясий өзгөрүүлөрдү алсак жетиштүү болот. «Манас» турганда кыргыз эли түбөлүктүү да, Эгемендүү да болот.

Маскешкен Чынайым КУТМАНАЛИЕВА,

«Асман kg», 8-июль 2010.

Редакциядан: Биздин активдүү окурманыбыз Абдылдажан Акматалиевди Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын академиги болуп шайланышы менен куттуктайбыз. Ишине дагы-дагы ийгиликтерди, бекем ден соолук каалайбыз.

«ЭРКИНДИККЕ ЖЕТҮҮ ОҢОЙ, АНЫ КАРМАП КАЛУУ КЫЙЫН...»

– 7-апрель өлкөбүзгө чыныгы эркиндик алып келди. Баарыбыз жетине албай кубанып турабыз. Өткөн жылдардын митингисинде күн-түн жүрдүңөр эле. Бут кийиминдин жыртылып кеткени да эсимде. Деги 7-апрелде карааныңарды көрө албадык го?!

– Биз 2006, 2007-жылдардагы митингдердин катышуучуларыбыз. Анан кантип, бул 7-апрелдеги окуяга катышпай коёлу. Элдин адилетсиз бийликтен жадап, эркиндикти самап, күтүп келгенин 7-апрелдеги тарыхый окуя даана көрсөтүп койду. Бул күнү түшкө маал ишибизден чыгып, мен, Мукасов, Исмаилов Сокулуктун жаштары менен Ак үйгө чейин бардык. Балдардын революциялык духу бизди да шыктандырды, жан дүйнөбүз аларды көрүп кубанды, келечекке үмүт бар экендигине ишендик. Жаш жигиттердин деми менен Ак үйгө жетип барсак, ал жактан тарсылдактар угулуп, ок жаай баштады. Ошондо балдардын акыйкаттык, адилеттик, чындык үчүн баштарын сайып койгон эрдигине, баатырдыгына, кайраттуулугуна, өжөрлүгүн баа бердик. Бизге болсо «байкелер аягына чейин туралы, кетпегиле, бирге бололу» деп жатышты. Эки-үч жолу сүрүлүп барып токтодук... Жениш оңой-олтоң келген жок, жада калса Баткендеги террористтерден да мындай көп кан аккан эмес болчу. Арман, кайгы, капа жан дүйнөбүздү бүлүнтүп, кан

менен ый аралаш болуп турса да, Чыңгыз Айтматов «Саманчынын жолу» повестинде Женишти сүрөттөгөндөй Женишти биз ат чабыштан озуп келе жаткан атты тосуп алгандай, сүрөп кеттик. Антпеске айлабыз да жок болчу.

Эртеси күнү Мукасов экөөбүз Ак үй тарапка эрте бардык. Ак үйдүн айланасы кан, түтүн жыттанат. Менин көз алдыма сүрөттөн көрүп жүргөн экинчи дүйнөлүк согуштагы Сталинград келе түштү. Ысык-Көлдөн, Нарындан келген шакирттерибизге жолуктук, алар болсо шаардыктарга таарынып, «Биз адилет жашоо, келечек үчүн күрөшүп, жаныбызды аябай келсек, шаардыктар шаарды моминтип талкалап кетишти, морадерлукту жасашты, аларга караганда биз маданияттуу экенбиз. Ачка болгону-бузга карабай Женишти колдон чыгарып жибербейли деп ак үй аянтынан кеткен жокпуз» – деп жатышты. Чындыгында эле революцияны жаштар, анын ичинде айылдардан келишкен карапайым жаштар жасашты. Акыйкат, адилет, чындык үчүн күрөшкөн баатырларга таазим этебиз!

– **Ошондой эле деп ойлогом да! Женишибизди сактап калсак деген ниет жалпы баарыбызда болду. Сен да менчилеп түйшөлүп чыксаң керек.**

– 8-апрель өтө коогалуу болду, анткени провакациялар уюштурулуп жатты. «Эмне кылуу керек?!» деген суроо ар бирибиздин көңүлүбүздө турду. Кечинде белгилүү журналист Каныбек Абдыкадыровго жолугуп калып (манастаануучу Самар Мусаевдин үйүндө, ал киши ошол күнү дүйнөдөн өтүп кеткен эле) революциянын ийгилиги жана кемчиликтери жөнүндө пикир алыша кеттик. Чоң портфель бөлүштүрүү жүрүп жатат деген сыяктуу чын-төгүнү аралаш сөз желдей тарап, кыжырданууларды да пайда кылды. Мындай учурда улуттук трагедия

болду деп теле-радиодон, басма сөздөрдөн аза күтүүнү жарыялап, туулар түшүрүлүшү керек, ошондо эл тынчый түшмөк. Ушул оюбузду Убактылуу өкмөткө билдирип коюу үчүн шаардын коменданты Турат Мадылбековго телефон чалып билдирдик, ал оюбузду кубаттады. Ал эми Каныбек Абдыкадыров теле көрсөтүүдөн улуттук аза күтүү жарыяланат деп айтканы кетти.

Мурат Мукасов экөөбүз кийинки күндөрү да аянтка барып жүрдүк, куран окуттук, бирок бийлик күсөп тынчый албаган айрым жаштарды, балдарды көрүп, жан дүйнөбүз муздай түштү. Алар эптеп эле чыр чыгарууну көздөп, 300–400дөй бала Убактылуу өкмөт отурган жерди басып алалы деп барышты. Эки жаат болуп уруша да кетишти, эптеп убактылуу өкмөт жетекчилеринин бири чыксын деп Эмил Каптагаевге телефон чалдым, дежур болуп турган балдардан суранып, Өмүрбек Текебаевди издедим. Текебаев чыгып он он беш минут сүйлөп жаштарды тынчытты. Мукасов экөөбүз аянтка келсек туубуз түшүрүлгөн бойдон жерге тийип турат, ар кимиси келип анын чекесинен айрып, повязка кылып жатышыптыр, балким провакация кылып өрттөп жиберишсе дүйнөгө шерменде болмокпуз. Дароо Турат Мадылбековго телефон чалып, элдик күзөттөн киши жиберүүсүн, аза күтүүдө түшүрүлгөн тууну кайра көтөрүүнү унутуп калышканын кабарладым. Жигиттерден убактылуу күзөт коюп, кирип-чыгууга тыюу салынган лентаны тактырып койдук. Жаштардын лидерлери Чыңгыз менен Дайырга тууну кайтарып турууну өтүнүп, ушул эле оюбузду эң жакын мекеме маданият агенттигинин директору Рыскелди Момбековго кирип айттык.

Революциянын курмандыктары аң-сезимибизди, жан дүйнөбүздү, абийрибизди таразалоого чакырат. Эркиндикке жетүү оңой, аны кармап калуу кыйын...

– **Революция бир күн менен бүтпөй тургандыгын тарых тастыктап келет. Азыр Түштүктө болуп жаткан кайгылуу окуялар келечегибизге тоскоол болууда.**

– 2010-жылдагы Ош, Жалал-Абад окуялары баарыбызды кабатыр кылып турат. Улутуна, динине, жашына карабай тынчтыкты орнотууну жалпы эл көксөөдө. Бирок, өзбек-кыргыз элинин ортосуна от жагып, эски бийлик дагы эле болсо өзүнүн эки жүздүүлүгүн, арсыздыгын көрсөтүп жатат. Ушунчалык адамдын өлүмү боло тургандан кийин ниети таза эместерди 7-апрелден кийин эле кармап салса болмок экен. Кан төкпөйбүз, гумандуу болобуз деп отуруп, «жоо аяган жаралуу» дегендей «боор ооруса боорго тээп» бийликти ала алышпаса да өздөрү айткандай, өз элин «канга боёп» жатышат. Бул кайгылуу окуяларга маашырланып, рахаттанып сырттан карап тургандар карапайым, эптеп күн көргөн адамдардын өмүрлөрү менен ойношууда. «Бирөөлөргө өлүм тилегенче, өзүнө өмүр тиле» деген жакшы макал бар. Адамдын өмүрү түк эчтекеге турбай калганы – коомубузду манкуртчулук басып баратканын далилдейт.

– **Мындан жыйырма жыл мурун Ош окуясына Чыңгыз Айтматов да күбө болбодо беле?!**

– Ооба, 1990-жылдагы кайгылуу Ош окуяларынын тынчышына Чыңгыз Айтматовдун зор салымы бар. Ал мезгилде Чыңгыз агай СССРдин Президенти Михаил Горбачевдун кеңешчиси эле. Дароо атайын самолёт менен Москвадан Ташкентке учуп, Өзбекстандын мамлекеттик жетекчилери

менен сүйлөшүп, белгилүү жазуучулар Адыл Якубов менен Пиримкул Кадыровду Ошко ала келип, атышууларга карабай, өмүрүн тобокелге салып, уйку көрбөй, согуштун отун өчүрүп калган. Өзбектерге да, кыргыздарга да түшүндүрүп, сабырдуулукка чакырып, өзүнүн кадыр-баркын, аброюн салган, «Биз Ош жергесинде эзелтен бери жашап келген журтпуз. Каны да, тили да бирге түрк атанын балдарыбыз. Азыр кыргыз, өзбектин арасы душмандашуу коркунучунун абалында. Кан төгүлүп, кишилер майып болууда.

Эртеңки күнүбүздү ойлонолу, бала, чака, небелерибиздин убал-сообун ойлонолу. Булардын келечеги эмне болот? Акыл токтотуп сабыр күтөлү.

Мен силерге кайрылам, өзбек да, кыргыз да мен үчүн бирдей өз элим. Кеч боло электе бир-биринерге кол сунгула, маселелерди акыл менен чечкиле. Күч – акылда! Зордук эч убакта элге жакшылык алып келе албайт.» – деп кайрылган. Азыр да бул сөз актуалдуу. Чыңгыз Айтматовдун бул бейпилдикти сактоо эмгегин коомчулук да, мамлекет да жогору баалаган. Ошол мезгилде Кыргызстан Компартиясынын XIX съезди өтүп жаткан, Чыңгыз агайга ыраазылык билдирилген.

Кийин аскер адамдары айтып жатпайбы, Чыңгыз Айтматовдун өмүрүнөн коркуп БТР менен танканын үстүнө чыгып сүйлөгөнгө урксат жок десек да болбой күнүнө үч-төрт жолу сүйлөп жатты деп. Чыңгыз агайдын ошондогу атуулдук эрдигин, көп адамдардын өмүрүн сактап калгандыгын унутуп калып, айрым ээн ооздор «Айтматов болбосо өзбектердин сазайын бермекпиз» дешип, ооздоруна эмне келсе ошону оттогонун да көрдүк.

Эл тынчып калганда агай Бишкекке келди. Биз аэропорттон тосуп алдык. Аябай чарчап, жүдөп,

чачы өсүп кетиптир. Көнүлү чөгүнкү. Баргандар эмне дээрибизди билбейбиз, сөз баштоо өтө оор болду. Ошондо агай «Аманчылык эле болсунчу» деп койду. Пендебиз да, кийин Чыңгыз агайга асылуулар болуп турду. Ошондо Чыңгыз агай «Правда» газетасына жарыялаган «Көчкү үстүндөгү каргалар чуусу» деген макаласында аларга жооп берип келип мындай деген эле: «Ким кезенген эки тараптын ортосуна түшүп, арачы болгусу келсе, эки тарапка тең душман көрүнөт. Ортомчунун оор үлүшү ушунда».

– **Айтматов касиеттүү адам эмес беле, сени беринен жанына алып жүрбөсө керек?!**

– Мен башкалардай болуп, «Чыке», «аке», «ага» деп кайрылчу эмесмин. Ар дайым «Чыңгыз агай» деп кайрылчумун. «Өзүмө ишенгендей ишенем» деп айтаар эле. Кат жазганда да ушул сүйлөмдү баса көрсөтчү. Бул мен үчүн өтө жооптуу – менин Чыңгыз агай менен болгон турмуштук, адамдык байланышымдын кредосу болуп калган. Баарын мага ишеним менен тапшырчу. Бир мисал. Агайдын уулу Эльдар үйлөнүп жатканда мени чакырып, үйлөнүү үлпөт тоюна кете турган каражаттардын бардыгын менин көзөмөлүмдө болуусун өтүнгөн. Ошондо ойлоп койгом, «эмне үчүн туугандарына, инилерине тапшырбайт» деп. Көрсө, ортобузда ишеним турган экен. Мен дайыма агайдын тапшырмасын өз убагында, так, өзү канааттангандай аткарчумун. Бир жолу мындай окуя болуп калды. Чыңгыз агайдын 60 жылдык мааракеси Шекерде өткөндөн кийин таластыктар чоң, кооз боз үйдү белек кылышты. Боз үйдү алып келип тигип жатканда ырымдап кан чыгарып коёлу деп калышты. Кой байланып турат. Жумуш аякталып калганда агайды чакырып, «малга бата кылалы» деп кал-

дык. Агай жаныбызга келгенде койду кармап турган бала коё берсе болобу, мына анан кармап албай жүрөбүз, бир маалда кой дубалдын жылчыгынан өтүп кетти. Балдар артынан чуркады, бир саат издешти, кайда житип кеткени билинбейт, таппай калдык. Агайга айтсак, «буюрбаган турбайбы, тим койгула» деп койду. Дегеле Чыңгыз агайдын мал-жанга, жада калса айбандарга жасаган мамилеси башкача эмес беле! Ошол күндөрдү сагынып келем.

– **Чыңгыз Айтматов 1974-жылы Илимдер академиясынын академиги болуп шайланган экен. Ошондон бери – 36 жылдан бери адабият адистигинен орун берилбептир. Айтматов дүйнөдөн кайткандан кийин агайыңдын ордуна өзүң атаандаштык жол менен шайланыпсың, наамың куттуу болсун. Анын үстүнө Айтматов баш редактор болуп чыгарган Сагымбай Орозбаков менен Саякбай Каралаевдин вариантындагы «Манастарды» килейтип чыгарып, руханий жактан да канааттанып, агайыңдын традициясын улап турган чагың экен...**

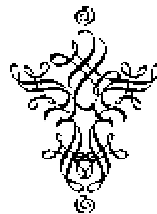
– Өзүң айткандай, улуу манасчылардын варианттары алгач жолу Чыңгыз агайдын жоопкерчилиги менен чыккандыгына отуз жылдай болуп калды. Бирок ал мезгилде – советтик-партиялык идеологиянын чоң көзөмөлүндө турганда «Манастын» тексттеринин, өзгөчө Сагымбайдын тексттери Айтматовдун аброюна, кадыр-баркына таянып чыгышы, окурмандардын колуна жетиши руханий чоң эрдик эле. Ал үчүн Айтматовго күнөө койгондор да табылбадыбы. Ошентсе да, Сагымбайдын «Манасы» толук чыга элек болчу. Чыңгыз агайдын «Манаска» жасаган ишин улантып, Сагымбайдыкын «Хан-Тенири», Саякбайдыкын «Турар» басмаканаларынан чыгардык. Басмаканалардын генералдык директорлору Айнагүл Алымжановага,

Тилек Мураталиевге чоң ыраазычылык билдирем. «Манастын» жоопкерчилиги мага отуз жылдан кийин артылып отурганына жана аны абийирим менен аткарганыма өзүң айткандай кубанып турам. Эки залкар манасчынын китептери Чыңгыз Айтматовдун баш сөздөрү менен ачылды, ал эми мен соңку сөздөрүн жаздым. Ошондуктан, бул Чыңгыз агайдын жаркын элесине дагы бир жолу таазим кылганым деп эсептейм. Ошону менен бирге Чыңгыз Айтматовдун ордуна академик болуп шайланышым да көп нерселерге милдеттендирет. Наам алып эле чиренип жатып калыш эмес, мен академиктик жолго маңдай тер агызып, эмгек менен тайгак кечүү, тар жолдо чыгып келдим. Бул наам да мага насип болгонуна ыраазымын.

Чыңгыз агай менен менин тагдырымдын өмүр жолдо бир чекиттен кезигиши жана турмушта сапарлаш болгонубуз капысынан, кокусунан эмес, мыйзамченемдүүлүк деп эсептейм. Мен Чыңгыз агайдын жасабай кеткен идеяларын, ойлорун колдон келишинче аткарууну жашпоомдун максаты деп билем. «Манас», Айтматов – менин руханий паспортум.

Маектешкен Баратбай АРАКЕЕВ,

«Форум», 22-июнь 2010.

АЙТМАТОВДУН АТЫ ЧОҢ ЖООПКЕРЧИЛИКТИ АРТАТ

– Адабият таануу илиминин азыркы абалы жана өнүгүү багыттары кандай болуп жаткандыгына токтолсоңуз?

– Бүгүнкү күндө Кыргыз мамлекетинин алдында келечекке карай өнүгүүнүн өздүк стратегиялык багыттарын аныктоо сыяктуу татаал маселе курч коюлуп турган учур. Бул маанилүү маселеге карата коомдун бардык тармактары өз үндөрүн кошууда, маселени чечүүнүн ар түрдүү жолдорун жана концепцияларын сунушташууда. Илим менен техниканын заманы болгон доордун стратегиялык багыттарын аныктоодо, албетте, илимий коомчулук алдыңкы активдүү позицияда болуусу зарыл.

Кандай гана заман, кандай гана коом болбосун гармониялуу өнүгүүсү үчүн материалдык керектөөлөрдү камсыз кылуу багытындагы аракеттер, жетишкендиктер, илимий изилдөөлөр менен катар коомчулуктун руханий керектөөлөрү, маданий деңгээли тууралуу кам көрүү да көңүл борборунан четте калбоосу керек. Ансыз, орустун даанышман жазуучусу Л.Н. Толстой айткандай, руханий маданияты төмөн коомдо адам мүмкүнчүлүктөрүн арттырган ар кандай ачылыштардын адамзат келечегин үчүн пайдасы менен катар зыяндуу болуу коркунучу да бар.

Коомдук илимдердин катарында адабият таануу илими коомдун руханий-маданий деңгээлин өстүрүүгө, калыптандырууга таасир этүүчү, руханий керектөөлөрдү камсыз кылууга өз салымын кошуучу негизги илимий тармактардын бири болуп эсептелет. Ал элибиздин көркөм сөз мурастарын жана акын, жазуучуларыбыздын чыгармаларын изилдөө, талдоо, баалоо, түшүндүрүү, пропагандалоо аркылуу улуттун өзүн өзү таануусуна, ата-бабалардан калган нарктуу адеп-ахлактын салт-санаалардын, осуяттардын сакталышына, заманбап өнүктүрүлүшүнө, нравалык-этикалык, эстетикалык баалуулуктардын такталышына, жаштарды мекенчилдик, атуулдук активдүүлүккө тарбиялоо сыяктуу өрнөктүү иштерге да өз көмөгүн тийгизет.

Кыргыз адабият таануу илими бүгүнкү күндө улуттук көркөм сөз өнөрүнүн өнүгүш эволюциясына байланыштуу келип чыккан ички спецификалык талаптарга жана сырткы коомдук-саясий өзгөрүүлөргө жараша талаптарга ылайык өз милдеттерин жүзөгө ашырууга аракеттенип келүүдө. Коомдук-саясий системанын өзгөрүшү жана өз алдынча мамлекеттик эгемендүүлүккө жетишүү буга чейин саясатташтырылып, партиялуулук, таптуулук принцибинен талданып, бааланып келген оозеки жана жазма профессионалдык көркөм сөз чыгармаларын нукура адабий-эстетикалык баалоочулук чен өлчөм менен кайрадан карап баалоону адабият таануу илимибиздин алдындагы башкы маселе катары күн тартибине койду. Көйүлгөн бул иш чаранын жүзөгө ашырылгандыгынын бир далили катары «Кыргыз адабиятынын тарыхынын» 7 томдугун көрсөтүүгө болот.

Ошол эле саясатка байланыштуу себептерден улам Көп жазмалар фондусундагы көптөгөн ма-

териалдар жарык көрбөй же көптөгөн ондоп-түзөтүүлөр, кыскартуулар менен жарыяланган болсо, ал материалдар эч кандай кыскартуусуз, болгон варианттары менен «Эл адабияты» деген сериянын алдында 30 том болуп жарык көрдү. «Залкар акындар» сериясы 10 китеп болду. Бул китептер, 10 томдук да, 7 томдук да, 30 томдук да спонсорлук колдоолордун жардамы менен басмадан чыгарылды.

Адабият тарыхына жана теориясына байланыштуу бышып жетилген бир топ проблемалар – жанр, стиль, образдар системасы, фольклор менен жазма адабияттын байланышы, адабий таасир, көрүнүктүү жазуучулардын чыгармачылык өзүнчөлүктүүлүгү боюнча илимий изилдөөлөр жазылды. Албетте, муну менен адабият таануу илиминин бардык проблемалары чечилген деп айтууга болбойт. Мезгилдин өкүм талабына, айрым бир маселелердин толук айкында ла электигине байланыштуу горизонталдык мүнөздө же үстүрт жүргүзүлгөн изилдөөлөрдү жекелештирип, ар бир проблемаларды өз-өзүнчө алып, вертикалдык планда тереңдетип, иликтөө зарылдыгы бар. Маселен, Ч. Айтматовдун чыгармачылыгын изилдөөнү алып карай турган болсок, анын прозасындагы эпикалуулукту өзүнчө, драматизмди өзүнчө, лирикалуулукту өзүнчө, трагедиялуулукту өзүнчө алып, алардын теориялык негиздерин өтө кылдаттык менен караштырып, дүйнөлүк адабияттагы параллель көрүнүштөр менен салыштырып, зарылдыгына жараша философия, социология, психология, ж.б. илим тармактары менен биримдикте кароо сыяктуу толуп жаткан маселелер бар.

– Илим системасын модернизациялоо проблемалары, ошондой эле илим, билим берүү, өндүрүштү интеграциялоо маселесичи...

– Соңку мезгилдерде саясий системалык зор өзгөрүүлөргө учураган КМШ өлкөлөрүндө, өзгөчө Орусия мамлекетинде илим, билим берүү жана өндүрүштү интеграциялоо, модернизациялоо, илимдин натыйжалуулугун арттыруучу инновациялык жолдор жөнүндө көп талкуулар болуп, көптөгөн мамлекеттик расмий чечимдер кабыл алынды.

Илимди интеграциялоо, модернизациялоого болгон мындай кызыгуучулук мамиле жөн жерден чыгып отурган жок. Ал мезгил, коом талабына байланыштуу төмөнкү негизги факторлор менен түшүндүрүлөт:

– биринчиден, коомдук-саясий системанын өзгөрүшү, аны менен катар илимий изилдөөчүлүк иштерге мамлекеттик заказ, концепция жана каржылоолордун мүнөзүнүн өзгөрүшү;

– экинчиден, маалыматтык-коммуникативдик технологиялар прогрессинин өтө тез темп менен өнүгүшү жана ушуга байланыштуу экономикалык, саясий, маданий глобализация;

– үчүнчүдөн, адам менен жаратылыш мамилелерине жаңыча түшүнүк. Мурда «адам – табият кожоюну» түшүнүгү ар кандай илимий изилдөөлөрдүн борбордук негизин түзүп, чектелүү коом жана адам кызыкчылыгы жетектөөчү роль ойноп келген болсо, ХХ кылымдын экинчи жарымынан тарта өзгөчө курчуй баштаган экологиялык проблемалар жаңырган кылымдын илимпоздорунун алдына изилдөө парадигмаларын (үлгүлөрүн) өзгөртүп, адамды жаратылыштын бир бөлүгү катары карап, пендечилик өзүмчүлдүктөн алыстоо зарылдыгын күн тартибине койду.

Мына ушундай жаңылануу зарылдыгын жараткан түйүндүү факторлордун негизинде илимдин бардык тармагы – табигый, так илимдерде да,

педагогикалык-усулдук жана коомдук илимдерде сезилээрлик бурулуштар, жаңыланууга умтулуулар жүрүүдө.

Ооба, илим, билим берүү, өндүрүш – бирин-бири толуктап, өз ара интеграциялык байланышта болуусу зарыл. Илим кадр даярдап жаткан билим берүү системасын, ЖОЖдорду заманбап илимий адабияттар, илим тармагындагы жаңы ачылыштар, жаңы усулдук ыкмалар тууралуу маалыматтар менен толукталган окуу китептери менен камсыз болушуна түздөн-түз катышуусу зарыл. Адабият таануу багытында соңку он жыл аралыгында бул багытта бир топ иштер жасалгандыгын белгилеп кетүүгө болот.

– Адабият таануу илиминин приоритеттүү багыттары жана изилдөөлөрдүн натыйжалуулугун жогорулатуу жолдору кандай?

– «Манас» эпосу жана Ч. Айтматовдун чыгармачылыгы – булар кыргыздын көркөм сөз өнөрүндөгү эки бийик чоку. Дүйнөлүк адабият, фольклордун бийиктигинен туруп караганда деле алардын салтанаттуу жана сүрдүү бийиктиги өз деңгээлинен төмөндөбөйт. Алар качан да болсо улуттук фольклористика жана адабияттаануу илимибиздин приоритеттүү темаларынан болуп кала берет. Бул эки улуттук сыймыгыбызды дүйнөлүк коомчулукка дагы кеңири таанытуу жайылтуу багытында үзгүлтүксүз комплекстүү изилдөөлөр жүргүзүлүп турушу зарыл.

Муну менен катары жаңы муундун адабий-эстетикалык талаптарына ылайык оозеки жана жазма адабияттын үлгүлөрү да изилдене бермекчи.

Илимдин натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн төмөнкүдөй иш-чаралар колго алынуусу зарыл:

а) кадрларды даярдоо маселеси. Илимге таланттуу жаштарды тартуу жана кармап калуу үчүн алардын айлыгын жогорулатуу, максаттуу грант, стипендияларды уюштуруу зарыл;

б) илимий булактарды, сейрек кездешүүчү кол жазмаларды заманбап техникалык, электрондук үлгүгө өткөрүү маселеси;

в) илимий изилдөөлөрдүн практикалык маанисине көңүл бөлүү, жазылган илимий иштерди жалпы коомчулукка жеткирүү үчүн басмадан чыгаруу иштерине каражат бөлүү;

г) өрнөктүү илимий жетишкендиктерди өздөштүрүү, тажрыйба алмашуу үчүн илимий командировка, стажировкаларга атайын каражат бөлүү.

Кыскасы, илимге көңүл, камкордук мамлекеттик деңгээлде бурулуп, негизги каржылоону мамлекет өз мойнуна алганда талап да, жоопкерчилик да болот.

– **Адабият таануу илимин өнүктүрүүгө байланыштуу келечек пландарды кандай деп ойлойсуз?**

Жалпысынан, төмөндөгүдөй багыттагы иштер жүрүш керек го деп ойлойм:

– улуттук жазма адабияттын проблемаларын маданий мурас, этнография, тарых, философия, педагогика, психология, коом таануу маселелери менен тыгыз карым-катнашта комплекстүү изилдөө иштерин жүргүзүү;

– улуттук көркөм сөз эстетикасынын спецификалык өзүнчөлүктүүлүгүн көңүлдүн борборунда тутуу менен адабият теориясы, искусство таануу багытында ата мекендик жана чет өлкөлүк изилдөөлөрдөгү жаңылыктарды өздөштүрүү, таянуу менен адабият теориясын жазуу;

– Айтматов таануу багытындагы илимий иштерди улантуу, чыгармачылык бул феноменге дүй-

нөлүк адабияттын, маданияттын масштабынан баа берүүгө аракеттенүү, «Айтматов энциклопедиясын» чыгарууну колго алуу.

– Сиз **Чыңгыз Айтматов атындагы Тил жана адабият институтун эки жылдан бери жетектеп келе жатасыз. Тил илими багытында да жетекчи катары жооп беришиңиз керек да.**

– Туура айтасыз, тил илиминин жоопкерчилиги менде болгондугунан улам эки жылдан бери «Кыргыз тилинин сөздүгүн», «Азыркы кыргыз тили» деген фундаменталдуу эмгектерди жетектеп, чыгарууга жетиштим. Бүгүнкү күндө «Махмуд Кашгаринин «Түрк тилдеринин сөз жыйнагы» – «Дивани лугат-ит түрк» жана кыргыз тили, адабияты, маданияты» деген комплекстүү илимий проектини жетектеп жатам. Махмуд Кашгаринин жыйнагы азыркы кыргыз тилинин өзөгүн түзөт. Бирок, ушул мезгилдерге чейин кыргыз окурмандарына жеткирүүгө илимий журтчулук аракет кылган эмес. Мындан үч-төрт жыл мурун Алма-Атага барып, Махмуд Кашгаринин сөздүгүнүн казакча котормосун көрүп, биздин тилчилердин эмдигиче сөздүктү колго алып иштешпегенине таң калдым. «Түрк тилдеринин сөз жыйнагы» түрк, өзбек, уйгур, кытай, азербайжан, түркмөн, татар тилдерине которулуп жарыяланган.

Илимий проекттин негизги максаты – биринчиден, «Түрк тилдеринин сөз жыйнагын» азыркы кыргыз тилинде чыгаруу, экинчиден, азыркы кыргыз тилиндеги он кылым аралыгында пайда болгон тыбыштык жана грамматикалык кубулуштардын өнүгүп-өзгөрүүлөрүнө баам таштап изилдөө жүргүзүү, үчүнчүдөн, фольклор, акындар чыгармачылыгы менен байланышын анализдөө, төртүнчүдөн, жашоо,

турмуш маданиятыбызды үйрөнүү, бешинчиден, педагогикалык, таалим-тарбиялык мааниси. Бул проект Ч. Айтматов атындагы институттун илимий жүзү болмокчу, Айтматовдун ысмын алып жүргөндөн кийин менде да, коллективде да жоопкерчилик зор. Айтматовдун аты чоң жоопкерчиликти артат. Ушул проект боюнча алгачкы жыйынтык чыга баштады. Тактап айтканда, «Махмуд Кашгаринин сөздүгүндөгү макал-лакаптар» деген китепче жарык көрдү. Карап көрсөң, сөздүктөгү макал-лакаптар азыркы учурда жашоо-турмушубузда кеңири жана активдүү колдонулат. Мисалы, «эмгек талаада калбайт», «эринчээкке булуттун көлөкөсү жүк», «итти каппайт, атты теппейт тебе», «көк чөп күйбөйт, элчи өлбөйт», «зулум эшиктен кирсе, мыйзам түндүктөн чыгат», «көздүү бермет жолдо калбайт», «кыш коногу от» жана башкалар. Котормонун биринчи тому жакында жарык көрмөкчү.

– Ал эми дагы бир мурасыбыз Жусуп Баласагындын «Куттуу билими» Сиздердин көз жаздымыңыздарда калган жокпу?

– Жусуп Баласагындын чыгармасынын илимий мүнөздөмөсү З.Мусабаева менен Э.Кожанын котормосу менен жарык көргөн. Ал эми академиялык басылмасы Сагалы Сыдыков тарабынан даярдалган эле. Азыр кол жазманы системага салып, басмага даярдасакпы деген ойдобуз. Эгерде бул максатыбыз ишке ашса – Институт коомчулук алдында негизги милдетин толук аткарган деп эсептесе болот. Анткени, өзүңүз калыс болуңуз, Сагымбай Орозбаковдун, Саякбай Каралаевдин «Манасы», Махмуд Кашгаринин «Сөздүгү», Жусуп Баласагындын «Куттуу билими», коллективдин «Кыргыз тилинин сөздүгү», «Азыркы кыргыз тили», «Кыр-

гыз адабиятынын тарыхы» (7 томдук), «Эл адабияты» (30 томдук), «Залкар акындар» (10 томдук) ж.б. эмгектердин жаралышы эле илимий бийиктикти көрсөтүп турат. Мындай эмгектер керек болсо совет мезгилинде дагы колго алынган эмес. Ошондуктан, биз илимий эмгектерибиз менен кыргыз коомчулугунда гана эмес, коңшу өлкөлөргө да сыймыктана алабыз.

*Маектешкен А. Арзыбай кызы,
«Кызыл Туусу», 20-июль 2010.*

АДАМЗАТТЫН УЛУУ, АСЫЛ ИДЕЯСЫ – «МАНАСТА», АЙТМАТОВДО

Абдылдажан агай экөөбүз «Манас» китептеринин бетачарынан кийин жолугуп калдык да, мен дароо суроо узаттым.

– Бул китептерди ким даярдады, ким басып чыгарды?

– Зулпукар, сен менен өткөндөгү бир маектешүүдө «Манас» эпосунун тексттери каражат жогунан толук чыкпай жатат деп кейип-кепчигеним эсиндеби. Ошол жан дүйнөдөгү бир арман минтип эми орундалып, Сагымбай Орозбаков менен Саякбай Каралаевдин варианттарындагы «Манас» окурмандардын колуна тийип отурат. Бул иштин басмага чейинки жүзөгө ашыргандардын ичинде белгилүү манастануучулар Самар Мусаев менен Айнек Жайнакова жана мен бармын, ал эми басманын каражатын көтөргөндөр Айнагүл Алымжанова менен Тилек Мураталиев. Сагымбайдын варианты 1000 нускада, Саякбайдыкы 2000 нускада жарык көрдү. Президентибиз Р.Отунбаева дал ушул «Манас» эпосунун китебин Казакстандын Президенти Нурсултан Назарбаевдин 70 жылдык мааракесине барып тартуу кылганы эле «Манастын» маданий мааниси зор экендигин күбөлөп турбайбы! Роза Исаковна Астанадан келээри менен эле «Манастын» китептеринин бетачарын республикалык масштабда өткөрүү демилгесин көтөрүп, анан өзү ага каты-

шып, мазмундуу сөз сүйлөгөнү – «Манаска» кара-та мамлекеттик денгээлде жаңыча мамиле кылуунун үлгүсүн көрсөтүп жатпайбы! Мындай жылуу мамиле бизди толкундатып койду, себеби «Манастын» 1000 жылдыгынан бери, башкача айтканда, он беш жыл бою «Манаска» мамлекет кайдыгер карап келген болчу. Президенттин сөзү иши менен төп келсе деген тилектемин.

– Азыркы учурда Сиздин оюңузча «Манастын» жашоо-турмушубуздагы баалуулугу эмнеде?

– Бекеринен дүйнөлүк жазуучу Чыңгыз Төрөкулович Айтматов «Манас» – кыргыз рухунун туу чокусу» деп атап, аны чалкып жаткан океанга салыштырбаса керек. «Манас» кечээки да, бүгүнкү да, эртеңки да жашоо-турмушубузга түздөн-түз катыштыгы бар экендигин, «Манастын» улуу сабагы кыргыз эли үчүн түбөлүктүүлүгүн баса белгилегим келет. Эң башкы маселе – бул элдин биримдиги, ынтымактуулугу. «Манас» эпосундагы бул Улуу, асыл идея адамзаттын кайсы доору, кайсы коому болбосун актуалдуу жана түбөлүктүү. «Манас» эпосунун жалпы адамзаттык философиясы дал ушунда ачык-айкын көрүнүп жатпайбы! Демек, мамлекеттин экономикасы, маданияты гүлдөшү үчүн элдин бүтүндүгү, биримдиги керек. Биз азыр мезгилдин зор сыноосунда турабыз. 7-апрель, андан кийинки Ош, Жалал-Абад окуялары бизди көп нерсеге милдеттендирет. Тагыраак айтканда, элдин, улуттун биримдик ынтымагына шек келтирүү, зыянын тийгизүү атуулдук наамды булгоого барабар.

«Манастагы» саптар улуттук аң-сезимди, ар-намыстуулукту ойготуп, ар бир инсандын жан дүйнөсүндө орун алыш керек деп ойлойм. Эгерде ушул идеяны ар бирибиз көңүлүбүзгө тутуп, аны ишке ашырууну атуулдук парзыбыз деп түшүнсөк, Мам-

лекеттүүлүгүбүздүн бүтүндүгүн, туруктуулугун, келечегин камсыз кыла алабыз.

Улуттар менен элдердин достугу, коңшулаш жана алыскы өлкөлөр менен байланышы жана тынчтыкта жашоосу, бири-бирин урматтоосу, сыйлоосу, бир максатты көздөшүүсү, Кыргызстанды социалдык-маданий, экономикалык жактан гүлдөтүү идеясын ишке ашырууга аракеттенүүсү Манастын урпактарынын гана эмес, жалпы кыргызстандыктардын ыйык парзы, милдети деп эсептейм. Бирок, кыргыз улутуна, элине башка улуттардын, элдин үстөмдүк кылышына жол бербейбиз. Манастын урпактары эркиндикти сүйгөн, бирөөгө үстөмдүк кылбаган, меймандос, кечиримдүү, айкөл, адамгерчиликтүү, абийирдүү, момун, боорукерлик сыяктуу Манас бабабыз аздектеп келген асыл касиеттерге ээ.

Атуулдук ариет ар-намыстан жаралат. Ар-намыс, атуулдук ариет идеялары биз 7-апрелден кийин жаңыдан куралы деп жаткан демократиялык курулуштун жүрүшүндө жалпы калайык-калктын, журттун активдүүлүгүн жогорулатуунун фактору болуп саналат.

– **«Манасты» окуп олтурганда адамдын жан дүйнөсү окуяларга аралашып кетет эмеспи!**

– «Манас» эпосун укканда ыйлаганыңыз барбы?» деген суроого Чыңгыз агайыбыз «Манасты» укканда ыйлабаган кыргыз болбойт» деп жооп берген эле. Мен да «Манасты» окуп жатып ыйлаганым эсимде. Ал гана эмес өткөндө эле Ашым Жакыпбековдун «Теңири Манас» романынын «Чоң казат» окуясын окуп жатканда көзүмө жаш алганмын. Бул эпостун өтө ыйыктыгын, асылдыгын, улуулугун, касиеттүүлүгүн билдирет. Ооба, совет учурунда «Манас» эпосуна жакшы эле көңүл бөлүнгөндөй болду. Улуу манасчылардан эпостун

тексттери жазылып алынды. Бүгүнкү күнгө чейин басмадан чыкпай, окурмандарга жетпей турат. Совет мезгилинде «Манастагы» салттык жөрөлгөлөр, үрп-адаттар идеологияга туура келбегендиктен, эскини самоо, улутчулдук, диндик жана башка реакциячыл көз караштар катары кыскартылып, ондолуп тыюу салынып калган. «Манас» эпосунун 1000 жылдыгын майрамдоо учурунда да негизги көңүл «Манаска» бурулбастан, миллиондогон каражаттар «кумга синген суудай» жок болуп, талаага чачылган. Жогорудагылардын кесепетинен жана кайдыгер мамиледен улам «Манас» эпосунун тексттери толук чыкпай келгендигин моюнга алышыбыз керек. Анан кантип кийинки муун «Манасты» окуп, тарбия ала алат?! Анан кантип, Чыңгыз Айтматов айткандай, «Манасты» угуп кайгырып да, кубанып да ыйлай алат?!

Мына, Зулпукар, сен өзүң манастануучу болуп кызыгып жүрөсүң. Сени эч ким «Манасты» изилде деп мажбурлаган жок. А сендей «Манаска» кызыккан жаштар аз болуп жаткандыгы тынчсыздандырып жатпайбы! Бүгүнкү күндө манастануучуларды тарбиялап чыгаруу окумуштууларга гана байланыштуу эмес, мамлекеттик камкордук керек. Керек болсо Жогорку окуу жайларынын филология, тарых, философия, география ж.б. факультеттеринде жаштарды «Манастануучу» адистигине тарбиялап чыгаруу керек. Алар барып, мектептерде жаш жеткинчектерди тарбиялайт, илимий мекемелерде изилдөөлөрдү жүргүзүшөт. Болбосо, манастанууда чыныгы адистер азайып, ал эми популист окумуштуу сөрөйлөр көбөйүп баратканын көрүп жатпайбызбы! Алардын «изилдөөлөрү» «Манасты» таптакыр башка жакка сүйрөп, окурмандардын башын маң кылууда. Адис манастануучулардын эмгек ай-

лыктарын көбөйтүп, үй-шарттарына көмөк көрсөтүү керек. Ошондо «Манаска» кызыгуу жана ага берилүү чоң болот.

Бүгүнкү күндө «Манас» боюнча жогорку окуу жайлары жана мектептер үчүн атайын окуу китеби жок. «Манас» энциклопедиясынын эки томдугун кайрадан толуктап басып чыгаруу керек. Бул энциклопедиянын адабий, маданий, илимий баасын алигиче түшүнбөй келе жатабыз. Ушул эле энциклопедияны негиз кылып алып мектептерде жана жогорку окуу жайларында окутсак, анан ар бир кыргыз баласы окуп чыкса, аны башка тилдерге которсок, «Манас» боюнча түшүнүгүбүз тереңдей түшөт эле. «Манас» энциклопедиясы – кыргыздын илимий руханий байлыгы. Келечекте «Манас» эпосунун Тоголок Молдонун, Молдобасандын, Шапактын, Акматтын, Мамбеттин, Дункананын, Кабанын, Шабанын ж.б. варианттары басмага даярдалып, жарык көрүшү керек, азыркы техниканын «тилине» салынышы керек, негизги чет тилдерге которуу да зарыл.

– Сиздердин жамаатыңыздарда «Манас» боюнча иштеген окумуштуулардын көбү...

– Жакында «Манас», «Семетей» китептеринин бетачары болгондон кийин институтта иштеп, көзү өтүп кеткен манастануучуларды эскердик. Булар залкар окумуштуулар – Самар Мусаев, Кеңеш Кырбашев, Эсенаалы Абдылдаев, Райкул Сарыпбеков. Агайлардын кажыбас эмгектери – биз үчүн үлгү, өрнөк. Алардын монографиялары, макалалары манастануу илиминин калыптанышы жана өнүгүшү үчүн зор роль ойногон. Балким, манастануунун гүлдөө мезгили агайлар иштеп жүргөн мезгилге туш келет деп айтсам ашыкча болбос. Алар «Манаска» байланыштуу бардык иштерди жасашты: манасчы-

лардын өз ооздоруна эпостун үчилтигин жаздырып алышты, тексттерин басмага даярдашты, теориялык эмгектерди жаратышты, чет элдерге пропаганда кылышты ж.б. Ар бири бир институт жасай турган иштерди аткарышты. Мамлекеттик сыйлыктын лауреаттары, илимге жана маданиятка эмгек сиңирген ишмер болушту. Бирок, менин оюмча, алар дагы «Манас» орденине татыктуу болушчу. «Манас» орденин «Манастын» 1000 жылдыгында, Президенттик шайлоодон, Тоо жылынан кийин кимдер гана алган жок! «Манасты» окубаган, «Манасты» сүйбөгөн, «Манас» жөнүндө бир ооз сөз сүйлөбөгөн же жазбагандар алышканда күйбөгөн жерибиз күл болот экен. Эсимде, 1000 жылдык маракеден кийин «Манас-1000» эстелик медалды да айлам кеткенде, Президенттик аппаратта иштеген К.Кененбаева аркылуу Ак үйдүн подвалынан алып, институттун Окумуштуулар Кеңешинде С.Мусаевге, К.Кырбашевге, Э.Абдылдаевге, Р.Сарыпбековго тапшырганмын. Агайлардын элеси биздин жүрөгүбүздө ар дайым сактала бермекчи.

– Өзбекстан менен Айтматовдун байланышы дагы кандай эле?! Сиздин өткөндөгү газетабызга чыккан макалаңыздан кийин окурмандар кызыгып жатышат.

– Өзбек калкынын залкар адамдары Абдулла Каххар, Асхад Мухтар Чыңгыз Айтматов Лениндик сыйлыкка татыктуу болгондо эң биринчилерден болуп телеграмма жиберип куттукташкан эле. Өзбек акын-жазуучулары менен чыгармачылык байланыш өтө тереңдеп кеткен. Хамза атындагы өзбек мамлекеттик театрында «Кызыл жоолук жалжалымды» көрүүгө бир эле сезондо 15 миң адам келген. Айтматов А.Каххардын «Королу чымчык» повестинде «жеке адамдардын мүнөздөрү таа-

сирдүү чагылдырылгандыгын» белгилесе, А.Якубовдун «Улугбектин казынасы» романынын «көркөмдүк жагынан прозанын үлгүсү», «өзүмдүн түрк элинин өкүлү болгондугума сыймыктанам» деп баа берет. Ал эми Чыгыш поэзиясынын көрүнүктүү өкүлү Зульфиянын тоо булагындай тунук поэзиясы менен сыймыктанат. «Еш ленинчи» газетасына Чыңгыз агайдын 1976-жылы, 17-апрелде «Өзбек жаштарына аталык салам» деп кайрылышы эле өзбек окурмандары менен тыгыз байланышын көрсөтөт. «Правда» газетасына минтип жазган: «Өзбекстан пахта чанактары – ... бул өзбек элинин улуттук даанышмандыгы, анын таланты жана мээнеткечтиги». Айтматовдун өзбек жазуучулары Өлмөс Өмүрбековго, Өткүр Хашимовго, Учкун Назаровго, Тимур Пулатовго тийгизген таасири жана камкордугу зор болгон. Бул маселени бир макала менен айтып бүтүү мүмкүн эмес.

– Сиз дайыма «Манас» менен Айтматовду ажырагыс бирдикте карап келесиз.

– Мен үчүн «Манас» менен Айтматов бир түшүнүк. «Манассыз» Айтматовду, Айтматовсуз «Манасты» элестетүү мүмкүн эмес, булар кыргыз элинин руханий эки канаты. Биз ушул эки канат менен дүйнөнүн төрт бурчуна учуп жүрөбүз. Чет элдиктердин кызыкканы, суктанганы, толкунданганы – Адамзаттын Улуу, Асыл идеялары «Манас» менен Айтматовдо камтылып тургандыгында. Айтматовдун чыгармаларынын түпкү булагы – «Манас». Аны дайрага айландырып, 170 тилге жеткирген Чыңгыз ага. Ошондуктан, булар кыргыз элинин гана эмес, дүйнөлүк маданий кенч болуп, адамзат турганда кылымдан кылымга жашап, тура берет.

*Маектешкен Зулпукар САПАНОВ,
«Алиби», 27-июль 2010.*

АЙТМАТОВ ТААРЫНЫЧЫН ИЧИНЕ САКТАДЫ, АНЫ КИМГЕ АЙТАТ ЭЛЕ...

– Абдылдажан агай, Чыңгыз аганын жанында көп жүрдүңүз. Балким ошондо турмуш-тиричилигине байланыштуу маселелерди да байкап, бушайман болсоңуз керек...

– Чыңгыз агайга мамлекеттик камкордукту Президенттер, Премьер-министрлер, спикерлер көрүшү керек болчу. Калмыкиянын Президенти Кирсан Илюмжанов атактуу жазуучу Давид Кугульдиновго бардык шарттарды түзүп бергенин басма сөздөрдөн окуп калганым бар, ал турсун Чыңгыз агай өзү да кеп салып калаар эле. Чыңгыз агайга жада калса транспорт бөлүнүп берилбегендиктен, ар бир таанышынан «тигил жакка, бул жакка жеткирип коёсунбу?» деп сурап калчу эле. Алма-Атага чейин узаткан күндөр болгон, а казак агаиндардан ГАИнин коштоосу менен үлкөн жетекчилер тосуп алаар эле. Ошондо мамлекеттин улуу жазуучуга кайдыгер болгонуна аябай капа болчумун, Чыңгыз агайды үйрөнчүк мага окшогон айдоочулар да машинада ташып жүрүшчү. Менин жигулиме түшкөндө ар дайым ойлоор элем – Чыңгыз агайдан сүрдөп, тердеп «бир кырсыкка учуратып албасам экен» – деп. Светофордун жашылы күйүп турса, машиналар аз болсо жеңилдеп калаар элем. 60–70 көрсөткүчтөгү ылдамдык менен айдаганыма агай

ыраазы болбогондой башын чайкап, «100–120 менен айдабайсыңбы» деп калчу. Чет жерде жакшы жолдо, жакшы машинада көнүп калса керек. Мага агайдын ар кимдин ар кандай машинасына түшө бергени жакчу эмес, кырсык болуп калышы мүмкүн эле да. Ооба, Чыңгыз агай жөнөкөй болчу, бирок агайды жөнөкөй деп эле шалдыраган машиналарда алып жүргөндөрүбүз да туура эмес. Бир күнү Чыңгыз агай ишине телефон чалып Кино үйүнө тез келишимди өтүнүп калды. Эптеп бир таксини кармап барсам, агай эшикте күтүп туруптур. «Азыр бир жакка барып бирөөгө куран окутуп келели, машинаны коё бербей» деп калды. Мен уялып кеттим. Чакырган жерге барганда күтүп тургандарга «Замир, Смалытбек, ушунунар туурабы, агайдын машинасы жок экенин билесинер, өзүңөр жакшы машина таап алып кетпейсинерби?» деп ачуум менен бир тийгем. Агайдын кулагы чалып калды окшойт, мени акырын тыйып койду. Анын үстүнө Кыргызстан компартиясынын мурунку биринчи секретарлары мамлекеттик камкордукка алынып, резиденциядан үй-шарт берилип, тамак-ашы беленделип, акыркы маркадагы татынакай транспорту алдыларында турса, эмне үчүн дүйнөлүк атагы бар, коомдук ишмерге андай мамиле кыла албаганыбызга жан дүйнөмдө келише албадым. Ушул маселени көтөрүп, кат жазып ошол мезгилдеги Жогорку Кеңешке кайрылдым. Менин катыма оозеки түрдө гана «коомдук ишмерге мамлекет тараптан, бюджеттен эч нерсе каралбайт» деген жооп узатышты. Кайра мага «Айтматовго эмне жетишпейт?! Акчаларды эмне кылат?!» деген суроолорду жаадырышаар эле. Мына ушундай. Ал эми фонтан оңдогонго, мааракелерге, салтанаттарга миллиондогон каражаттар кетсе, депутаттарга үйлөр салын-

са, жаңы маркадагы машиналар алынса, бир чиновникке эки-үч машина, эки-үч жардамчы кызмат кылып турса ага мүмкүндүк, шарт бар да, Чыңгыз агайга келгенде жок болуп калганы кызык. Көрсө, анын коомдук ишмердиги тоскоол, жолтоо болуп жаткан тура! Ооба, Чыңгыз агайдын өзүнүн каражаты өзүнө жетмек. Ага баарынан да моралдык колдоо зарыл болчу. Көздүн карегиндей сакташыбыз керек эле. Ар бир минуттук, ар бир сааттык өмүрүнө жоопкерчилик менен карап, камкордук жасоо милдетибиз болчу. А биз, тескерисинче, айкөл жүрөгүн аябадык, жан дүйнөсүнө бүлүк салдык. Эмне деген ушак-айындарды басма сөздөргө жазып, «атың чыкпаса жер өрттө» кылдык. Айтматовду адилетсиз сындап жатканда мамлекеттин жетекчилери кайра кубанып, кол чаап турду. «Койгула, антпегиле, уят болот, бир адамды таза кармайлы» деп трибунадан айтканга да жарашкан жок. «Айтматов бийлик талашат, Айтматов төңкөрүш деп айтып салды» – дешип, тескери, каршы материалдарды өздөрү уюштурушту. Айтматовдун кадыр-баркын кетирүүгө, моралдык жактан сындырууга аябай аракеттеништи. Жада калса, күнүнө түшүп жүргөн бассейнге киргизбей коюшу, кышында үйүндөгү жылуулуктарды, светтерди өчүрүп салышы ж.б. эмне дегенди түшүндүрөт. Айтматов кимге барып даттанмак эле?! Баарын ичине сактады. Чындыгын айтып коюш керек, Аманбек Карыпкулов президенттин администрациясына жетекчи болуп келген убакта гана өкмөттүк гараждан керек учурда гана машинаны чакырып алууга укугу болгон. Бирок, ал деле көп узаган эмес.

Дайыма ойлончумун, Өкмөт Чыңгыз агайдын жанына кинооператор, дарыгерлерди эмне үчүн бекитип койбойт деп. Дарыгер ар дайым саламатты-

гын карап турмак. Өзгөчө жүрөгү ооруган жылдары бүткүл дүйнөдөгү окурмандар тынчсызданып, айыгып кетишин тилебеди беле! Ошондо академик Мирсаид Миррахимов үйүнө келип-кетип жүргөнүн байкадым эле. Системалуу түрдө дарыгерлерди кароосунда болгон жок. Сахарга карата дары-дармекти да издеп калаар эле. Доктордун жанында дайыма жүргөнүнүн зарылдыгы бар болчу.

Кинооператор-журналист болсо жергебизде жана чет мамлекеттерде болуучу жолугушууларды, күндөлүк турмушун тартып турса кандай эстелик-архив болмок эле. «Айтматов» деген Гернштейн, Велинский менен Орозалиев тарабынан мындан отуз-кырк жылы мурун тартылган болгону документалдуу эки фильм бар. Биз ошону көрсөтүп мактанып келебиз. Бул уят. Эмнебизге мактанабыз?! Айтматовдун жыйырма жылдан берки, башкача айтканда, 60 жылдык мааракесинен бери бир да документалдуу тасма жок, ошол аралык кыргыз искусствосунун, маданиятынын актай барагы болуп калды. Аны эч ким, эч качан толтура албайт. Бул биз үчүн чоң арман. Эми эмне кылуу керек?! Менин оюмча, азыр алдыбызда кечиктирилгис бир чоң милдет турат. Чыңгыз агайдын Кыргызстандан тышкары жерлерде жүргөндүгү жөнүндө көп материалдар телестудияларында, мамлекеттик архивдеринде бар. Мына ушуларды бүгүндөн баштап алардан көчүрмөлөрүн алууга аракет кылышыбыз керек. Бул – мамлекеттин иши.

Айтматовдун көзүнүн тирүүсүндө эле Казак Республикасынын Президенти Н.А.Назарбаев көңүл буруп, атайын кабыл алып, Алма-Ата шаарынан чыгармачылык шарт түзүп берген, сегиз томдук чыгармалар жыйнагын орус жана казак тилдеринде чыгарууну дайындаган. А бизде эмне болду?! Көзү

тирүүсүндө чыгармалар жыйнагын чыгарганга каражат таппай, окурмандардын жазылуусу менен басмадан чыкканы эле баарын түшүндүрүп турбайбы?! Албетте, Чыңгыз агайдын үйү, машинасы бар болгон, бирок бул мамлекеттик камкордуктун зарылдыгы жок дегенди билдирбейт эмеспи!.. А бүгүн деле Чыңгыз агайдын Рухуна мамлекет камкордук кыла элеги ырас.

– **Кийинки мезгилде Айтматовдун чыгармалары боюнча тартылган кинотасмалардын бетачарлары байма-бай болууда, Сиздин пикириңиз кандай?**

– Айтматовдун чыгармачылыгына кийинки кезде жоопкерчилик менен мамиле кылынбай келе жаткандыгы да жан кейитет. Өзгөчө, буга мисал катары «Мосфильм» менен «Казахфильмдердин» тарткан кинотасмаларын айтсак болот. «Казахфильм» жараткан «Гүлсарат» тасмасы жөнүндө терс пикиримди башка бир маекте билдирген элем. Жакында «Ала-Тоо» кинотеатрында москвалык режиссёр «Чыңгызхандын ак булуту» деген тасманын бетачарын жасады. Биздин кино ишмерлер, киносынчылар кандай кабыл алды билбейм, биз жөпжөнөкөй көрөрмандар аябай нааразы болдук. Айтматовдук идея таптакыр жок. Болгону Чыңгызхандын башында айланчыктап жүргөн Ак булут эле жакшы тартылыптыр. Каармандардын аттары жүргөн менен сюжети теңирден тескери болуп калган. Айтматовду окубаган адам, билбеген адам Айтматовду көп жазуучулардын бири катары кабыл алышаарына күмөн санабайм, бул Айтматовдун ысымына көө жапкандык, шек келтирүү деп эсептейм. Таланттуу режиссёр Айтматовдун идеясын улап, тереңдетип кетет. Мисалы Болот Шамшиевдин «Ак кемеси», Геннадий Базаровдун «Саманчынын жолу». А москвалык режиссёр, опе-

раторлор бөлүнгөн чоң каражатты жабуу үчүн эптеп эле кино тартылды деген отчёт бергендей болуп калыптыр. Эгерде кинону көрсөңүз, картинадагы пейзаждык сүрөттөөдө машиналардын жүргөн жолдору жатат. Чыңгызхандын мезгилинде качан эле машиналар болгон эле. Электр столбалары линиялары менен турат. Чыңгызхандын учурунда свет болду беле?! Чыңгызхан светтин жарыгында жүрдү беле?! Боз үйдүн жанында казан асылып турат, а казандын астында чөп өсүп турат. Очокто чөп болобу, күл болобу?! Тасмага кыргыздын белгилүү артисттери тартылыптыр, ошолор эмне үчүн ушундай тескери жөнөкөй көрүнүштөрдү айтып коюшпайт. Каармандардын ысмын которуп койсо анын Айтматовдун чыгармасына тиешеси бар экени эч кимдин оюна да келбейт. А Айтматовду окугандары болсо киного тартылуудан баш тартышмак эле, режиссёр, сценарист, операторлор менен талаш – тартышка түшмөк. Биздин кино жаатындагылар бул кинотасманын кемчиликтерин көрүп турушса да көз жумуп койгондоруна таң калам. Бул кинону жараксыз катары өндүрүштөн алып таштоо керек жана Айтматовдун романынын негизинде тартылган фильм катары окурмандарга көрсөтүүгө толук каршымын. Экинчиси, Чыңгыз агай жөнүндө документалдуу кино экен, «Россия» кинотеатрында июль айында бетачары болду. Документалдуу тасма болгондуктан, Чыңгыз агайдын өмүрүнүн акыркы жылдарындагы кадрларды көрөм го деген ой менен баргам. Бирок мында да көңүлүм кайт болуп, жан дүйнөм муздап калды. Көрсө, алар Чыңгыз агайдын Ысык-Көлдөгү «Белек» пансионатына кызыгып келгендер экен, ошол жерге имарат куруу жөнүндөгү проектти талкуулоого алышыптыр. Чыңгыз агайдын ошол учурдагы гана кад-

ры документалдуу болбосо, калганынын баары биз көрүп жүргөн эски, көнүмүш материалдардын монтажи экен. Кинонун убактысын чоюу үчүн «Жамийла», «Кызыл алма», «Саманчынын жолу», «Маңкурт», «Бороондуу бекет», «Ак кеме» ж.б. көркөм тасмалардан пайдаланылыптыр. Чыгармачылык изденүү таптакыр жок. Эгерде биз ушундай деңгээли төмөн, идеясы жок, бурмаланган, эстетикалык табиятка туура келбеген кинотасмаларды мактай берсек – Айтматовдун кадыр-баркын түшүрүп алабыз. Тескерисинче, бөгөт, жолтоо болушубуз керек, мен ушуга кино искусствосунда жүргөндөрдү чакыраар элем.

– **Айтматовдун өзүнө кинотасмалар боюнча ойпикириңизди бөлүшкөн учур болду беле?!**

– Мен Чыңгыз агай тирүү кезинде эле агайга чыгармаларынын экрандаштыруудагы айрым кемчиликтер жөнүндө оюмду ортого салып, жада калса басма сөз беттеринде түрктөр тарткан «Кызыл жоолук, жалжалым», «Ак кеме», «Фудзиямадагы кадыр түн», «Жоргонун жүрүшү» («Гүлсарат», Урусевский), «Кайрылып куштар келгиче» («Бетмебет») кинотасмалары боюнча пикиримди билдирип келгем. Анткени, китеп окуу ар адамдын убактысына, шартына, көңүлүнө ж.б. байланыштуу болот жана чыгарманы окуп жатканда ар бир окурман жан дүйнөсүндө өз алдынча кабыл алат. А кинодо болсо бир жарым – эки сааттын ичинде бир эле көрүүдө беш жүз – алты жүз киши көрөт, кабылдайт. Кино адабиятты адамга тез жеткирет. Ошондуктан, ал чыгарманын идеясын, мазмунун бурмалабай, так, ачык-айкын жеткирүү керек. Эсимде, Чыңгыз агайга «Фудзиямадагы кадыр түн» кинотасмасы менен чыгарманын ажырымы, дал келишпестүүлүгү тууралуу онго жакын принци-

пиалдуу көз карашымды билдирген макаламды алып барып берген элем. Негизинен агай менин оюма кошулган жана «сценарийге менин фамилиямды кошпогула деп каршы болсом, кошуп коюшуптур» деп жооп узаткан. Кино сынчы болбосом да, үч-төрт көркөм жана документалдуу тасмаларга кеңешчи болуп, алардын өндүрүштүк-чыгармачылык изденүүлөрүнө аралашып калган жагдайым бар. Өткөндө телевизордон «Мосфильм» бир кино көрсөттү, карышкырлар, алардын бөлтүрүктөрүн уурдагандар, андан жапа чеккендер жөнүндө Айтматовдун таасири көрүнүп турат, жакшы деп айтаар элем. Айтматовдун «Кыяматындагы» Акбаранын эле окуясы. Садырбаевдин тасмасы «Акбаранын көз жашына» окшошуп кетет.

Эгерде бизде күчтүү киносынчылар болсо – ошол кино жаратуучуларды жарга такап, «Айтматовдун чыгармасынын негизинде тартылган» деп жаздырып койсо эң туура болоор эле.

– **Ата-Бейитке барып турасызбы, акыркы жолу качан бардыңыз эле?!**

– Айына жок дегенде бир жолу барам. Агай менен жан дүйнөмдө сүйлөшөм. Көлдөн келээрим менен бардым. Ата-Бейит сумсайып турат. Гүлдөр да соолуп, чөптөр саргайып... Бул жолу да өткөн-кеткендерди эстеп көпкө чейин турдум. Айтматовду жылдыз дейбиз?! Кандай жылдыз, кайсы жылдыз?! Анан бир ой келди: Айтматов – Чолпон жылдызы деп экөөнү бирге атасак, барабар жазсак, эмне болот?! Айтматов-Чолпон жылдызы... куп жарашып тургандай. Асманды карайм – Чолпон жылдыздардын баарынан мурун чыгып турат, анан баарынан кеч батат. Жер шарын айланат. Урматтуу окурмандар, Сиздерге кайрылам, биз окурмандар Чолпон жылдызга Айтматовдун ысымын кошолучу. Ооба,

«Айтматов Чолпон жылдызыбыз» деген эпитетти жөн эле колдонбой, чынында астрономиялык аталыш катары реалдуу ыйгарсак эмне болот?! Ата-Бейиттен келе жатсам, кулагыма агайдын конур, жагымдуу үнү жаңырат: «... Мен болгону үйүрүндө учуп бараткан канаттуу кушмун. Мен каркырамын. Караңгы түндө жылдыздарды көздөй учуп баратып өз оюмду ойлой берем. Кудайга жана адамдарга айттып ыйлай берем. О, адамдар, Жерге этият болгула, ийининер жеңилдесин! Силерди, адамдар, кырсыктардан, жалбырттап өчпөй тутанган өрттөрдөн, тыйылбаган кандуу уруштардан, кайрадан оңолуп ордуна келбеген жаман иштерден сактасын...»

Маектешкен Кунболот МОМОКОНОВ,

«Алиби», 23, 27-август 2010.

«МАНАС» САЯСАТТЫН КӨЛӨКӨСҮНДӨ КАЛБАШЫ КЕРЕК?

Кийинки кездерде «Манас» эпосунун текстерин жаш манасчылардан эмне үчүн Улуттук илимдер академиясы жазып албайт деген суроолор пайда болуп жатат?

– Түшүндүрүп кетейин, совет учурунда манасчылардын жазып алуу үчүн атайын каражат, техника жана транспорт бөлүнүп, манасчыга гонорар чегерилип, чыгармачылык шарттар түзүлүп берилген. Ошонун негизинде азыр «Манас» үчилтигинин 80ге жакын варианты окумуштуулар тарабынан жазылып, институттун кол жазмалар фондусунда сакталып турат. Мисалы, С. Орозбаковдун «Манас» варианты 1922–1926-жылдар жазылган, көлөмү 180378 сап ыр. С. Каралаевдин «Манас» варианты 1935–1937-жылдар жазылган, көлөмү 84513 сап ыр. Ш. Ырысмендиевдин «Манасы» 1935–1938-жылдар жазылган, көлөмү 24588 сап ыр. Тоголок Молдо өзү жазып өткөргөн, көлөмү 53045 сап ыр. Б. Сазановдун «Манасы» 1938–1940-жылдар жазылган, көлөмү 41147 сап ыр. М. Мусулманкуловдун «Манасы» 1944–1945-жылдары жазылган, көлөмү 57718 сап ыр.

Бүгүнкү манасчылардан жазып алуу үчүн 1991-жылдан б.а. Союз кулагандан бери каражат, техника барбы, бөлүнөбү деген суроо берген эч ким

жок. Жардам кылайын деген Өкмөт да, демөөрчүлөр да, коомчулук да жок. Ал эми «Манасты» популисттик менен өздөрүнүн жеке кызыкчылыгына, пайдасына, атын чыгарууга аракет кылгандар көбөйүп кеткени тынчсыздандырат. Мен таң калып келем, «Манас» эпосунун өзүнө каражаттар табылбайт да, «Манастын» тегерегиндеги шоуларга асмандан түшкөндөй акчалар жаап турат. Түшүнбөйм.

Сиздердин институтта «Манас» боюнча элүүдөй кызматкер иштейт деп укпадык беле? Азыркы манастануучумун дегендерге көз карашыңыз кандай?

Андай болсо гана. «Манас» бөлүмүндө болгону беш-алты киши иштейт. Бөлүмдө бир дагы компьютер жок, айлыктары 4000 сом. Бир кызматкерди да алуу мүмкүн эмес, ага кошумча каражат бөлүнүп, штаттык орун ачылышы керек. Манастануучу Самар Мусаев бар кезде өзүнүн иштеген иштери, тажрыйбасы менен эле бир институттун ишин аткарып жүргөндөй болчу. Жүргөн-турганы, сүйлөгөнү, караганы бизге моралдык күч берип турчу. Азыр Самар агай бизге жетишпей турат. Манастануу илиминин акыркы могоканы эле. Бул бийиктикке жетүү үчүн ал өмүрүнүн алтымыш жылын сарптаган. Бүгүнкү жаштар мындай бийиктикке качан жете алат?! Чыдай алышабы?! Ким билет?!...

Манасчылардын чыгармачылыгына кызыккандар материалдарды кайдан тапса болот?

– «Кыргыз адабиятынын тарыхы» китебинин 2-томунда жыйырмадан ашуун манасчылардын чыгармачылык портреттери берилген. Том, дагы атайын, «Манастануу жана манасчылар» деп аталат. Манастануу илиминин калыптанышына жана өнүгүшүнө абдан көңүл бөлүнгөн. Манас илиминин ар түрдүү проблемаларына Б. Юнусалиев, З. Бекте-

нов, К. Карасаев, К. Рахматуллин, Т. Байжиев, С. Мусаев, Р. Кыдырбаева, К. Кырбашев, Э. Абдылдеу, А. Жайнакова, Р. Сарыпбеков, сыяктуу окумуштууларыбыз кайрылышкан. Булардын эмгектери Союз мезгилинде жарык көргөн. Ал эмгектерди азыр китепканалардан да табуу кыйын. Ошондуктан, мамлекеттик колдоонун негизинде «Манастын» үчилтиги боюнча фундаменталдуу эмгектерди кайрадан көп нускалар менен чыгаруу зарыл. Манасчылар менен манастануучуларды пропагандалоо максатында республикалык, областтык, райондук масштабдарда фестивалдарды, конференцияларды, симпозиумдарды өткөрүү, көргөзмө уюштуруу, басма сөз беттеринде атайын беттерди ачуу, радио-теле уктурууларды, көргөзүүлөрдү системалуу берүү керек. Мектептерде сочинение, Жогорку окуу жайларында курстук, дипломдук иштер жазылып, КВН сыяктуу оюн-шооктор кенири уюштурулса жакшы болоор эле.

Манастануу илиминин жемиштүү баскычы – 1970–2000-жылдар. Окумуштуулардын ири плеядасы калыптанды. Бирок азыр чоң проблеманын үстүндөбүз. Кадр маселеси түйшөлтөт. Чыныгы жаш манастануучуларды тарбиялоонун жолун табуу керек. Материалдык жана моралдык жактан колдоо зарыл. Үй шартына да кол кабыш жагын ойлоо керек. «Манастануучумун» деген айрым бир популисттер «Манасты» илимий принциптин негизинде изилдебестен, үзүп-чолуп алып, илимге каршы жыйынтыктарды чыгарып жатышат.

Мен айткан китепте манасчылар Келдибек, Балык, Тыныбек, Чоюке, Шапак, Сагымбай, Багыш, Молдобасан, Дункана, Акмат, Саякбай, Мамбет ж.б. жөнүндө эң кенири материалдар бар. Манас-

чылык өнөрдүн негизги үч баскычы дайыма элдин көз алдында болуп келген.

Биринчиси – үйрөнчүк учур. Мында манасчылыктын сырын түшүнүп, эпостун сюжети менен таанышып, устатынан жаттап үйрөнгөнүн айтат.

Экинчиси – чала манасчылык учур. Бул топко эпостун мазмунун кенири өздөштүрүп, айрым эпизоддордо өз кошумчаларын кошуп айткандар кирет.

Үчүнчүсү – манасчылык өнөрдүн эң жогорку жеткен чеги – чоң манасчы болуу. Биз жогоруда атаган манасчылар чыныгы манасчылык деңгээлге өсүп чыгышкан. Илимде манасчылык негизинен ушундай классификацияланат. Бүгүнкү манасчыларды дал ушул принциптин алкагында бөлүштүрүп, электесек, ким кандай экендиги чыга келет. Мурун илим – билим менен иши жок ата-бабаларыбыз манасчылык өнөргө жооптуу карашып, ар кимдин ордун аныктап койгон. А азыр болсо биз бардыгын тең эле манасчылар деп бир топ менен чоң деңгээлге чыгарып коюп жатабыз. Бул туура эмес. Фольклордо текстологиялык изилдөө деген бар, бир да манасчынын тексттерин башка манасчыга кенири салыштырып чыга элекпиз. Жада калса Жусуп Мамай деп бирде көкөлөтүп, бирде сындап келе жатканыбыз менен текстологиялык териштирүү боло элек, жазгыч манасчынын өзгөчөлүгү терең көрсөтүлө элек. «Манастагы» туруктуу сюжеттик негизги окуялар төмөнкүлөр: Манастын төрөлүшү жана балалык чагы, алптык эрдиктери, Манастын Каныкейге үйлөнүшү, «Көкөтөйдүн ашы», Чоң Казат, Манастын өлүмү. Азыркы жаштар «Манасты» толук айтышабы?! Ким кандай эпизоддорду айтат?! Бул сыяктуу суроолорго жооп табуу кыйын.

– Манастын урпактары тууралуу сөздөр айтылбай келет? Эмне үчүн?

Туура айтасың, «Манас» эпосунун көлөкөсүндө «Семетей», «Сейтек» эпостору калып, көпчүлүк учурда алар айтылбай келет. Биз үчилтикти бирге карасак жакшы болоор эле, бирок, «Манас» деген «Манас» болуп жатпайбы!

«Семетейди» айткандарды (Дыйканбай, Жаңыбай, Жакшылык, Сейдене ж.б.) семетейчилер деп бекеринен айткан эмес. «Семетей» да чет элдик окумуштууларды кызыктырып келген. Бекеринен Чокан Валиханов «Семетей» буруттардын (кыргыздардын) «Одиссеясы» деген жыйынтыкка келбесе керек. Эң уникалдуу көрүнүш – Кенжекарадан жазылган «Семетейдин» үзүндүсү фоно жазууга кыл кыяк менен жазылып калган. 1925-жылы Тыныбектин «Семетейи» Москвадан жарык көргөнү эле бул эпостун маанилүүлүгүн билдирип турат. Сагымбай Орозбаков «Семетейди» менин пирим – деп эсептеген. Эпостогу «Каныкейдин Тайторуну чапканы», «Каныкейдин жомогу», «Айчүрөктүн окуялары» сыяктуу сюжеттик эпизоддор угармандардын эстетикалык талабын канааттандырып келген. Саякбай Каралаевдин айтуусунда «Семетей» 316000 саптан көп. Мындай көлөмдө болушунун бир себеби – «Манастагы» айрым окуяларды «Семетейде» Саякбай Каралаев кайрадан кыскача эскертип отурганында. «Манастагы» баатырларды сыпаттаган айкөл, шер, кабылан, көк жал, арстан деген эпитеттер «Семетейде» кеңири кездешет.

«Сейтек» – «Манас» трилогиясынын жыйынтыктоочу бөлүгү эмеспи. Бул эпостун материалдарын С. Каралаевдин, М. Чокморовдун, Ж. Сарыковдун жана Ы. Абдрахмановдун варианттары түзөт. «Сейтек» эпосу Тоголок Молдодо 2.230 сап

ыр, Шапакта 11.600 сап ыр, Ы. Абдрахмановдо – 7.840 сап ыр, Багышта – 5.580 сап ыр, Мамбетте – 23.340 сап ыр, Саякбайда – 108.000 сап ыр, Жакшылыкта – 27.000 сап ыр. Бирок, окурмандарга «Сейтектин» варианттары да «Манас», «Семетей» эпосторунун варианттары сыяктуу жете элек. Кыргызстандык кыргыздарда эле Манастын урпактары катары Кенен, Алымсарык, Кулансарыктар жөнүндө айтылып келген. Бирок, алардын көркөмдүгү солгун жана варианттарында композициялык туруктуулук жок болгондуктан жана эпикалык жүктү көтөрбөгөндүктөн алар эл ичинде кабыл алынбаган, ошондуктан «Манас» трилогиясынын генеологиялык циклициясынын корутундусу «Сейтек» болуп саналат.

– Сагымбайдын тексттерин реакциячыл деп эсептеп жүрүшпөйбү?

– Сагымбайдын текстинде ислам дини кеңири берилген. Сагымбайды панисламист, пантюркист деген туура эмес. Ошондон улам 50-жылдарда «Манас» эпосуна каршы чабуул башталып отурбайбы! Сагымбай чоң манасчы катары ислам динин эпоско киргизбей кое албайт болчу. Себеби кылымдар бою синип калган кыргыз элинин аң-сезиминен жана өзүнүн жеке ишенүүсүнөн исламды алып таштабайт эле. Ошондуктан, Манастын Мекеге барып сыйынып келиши өндүү материалдардын текстке кириши законченемдүү көрүнүш болчу. Ал эми бул варианттагы Манастын Түндүк менен Батышка жоортулунун орун алышы эпизоддордун да өзгөчөлүк катары кароого болот. Алсак, Радлов жазып алган вариантта орустардын ак падышасы менен Манастын достук мамилеси сүрөттөлөт эмеспи! Албетте, мындай окуялар эпостун негизги туруктуу тексти катары кабыл алынбайт. Ошондой

эле Сагымбайдын үй-бүлөлүк оор шартына жараша кайгы-капасы, арыз-муну текстке кирип кеткени да манасчынын эпосту айтып жатканда көңүлү бир жерде эместигинен кабар берет. Жардам беребиз деп, убада кылышкандар манасчыга жардам жасашпагандан улам алардын аты-жөнү да айтылып кеткен. Манасчыдан «Манасты» жазуунун ошол мезгилдеги шартын көз алдыга элестетип көрчү. Калем сапты сыя челекке улам малып, ак баракка жазып отурганды. 180.378 сап ыр. Мына ошол кол жазма болгону бир эле нуска, болгондо да араб арибинде жазылган, шурудай тизилген, азыр биздин институттун кол жазмалар бөлүмүндө сакталып турат. Совет бийлигинин алгачкы жылдары оор шарттарга карабай «Манасты» жаздырып алууга ар-намыс, каражат жетсе, а бүгүнкү илим-техника өнүккөн заманда «Манасты» жаздырып алууга кайдыгер болуп отурабыз. Мындайда кумга сиңген суудай болгон миллиондогон каражаттарды ойлоп, биз «Манаска» кандай камкордук, эмне кылдык деп, жооп таба албай, бушайманбыз. Жок дегенде кол жазмаларды ирээтке келтирип, компьютерге салып, дисктерге түшүрүп сактоого каражат табылбаганы абдан өкүндүрөт. Бул бир кишинин жеке иши эмес го, мамлекеттик жоопкерчилик керек деп айтып келе жатам. «Манас» боюнча небак эле маанилүү даярдалган декретке эмдигиче эмне үчүн кол коюлбай, жарыкка чыкпай жатканына түшүнбөйм. «Манас» саясаттын көлөкөсүндө калбашы керек.

*Маектешкен Ч. КУТМАНАЛИЕВА,
«Слово Кыргызстан», 16-сентябрь 2010.*

АЙТМАТОВ ЖАШООНУ ЭМГЕК ДЕП ТҮШҮНГӨН...

– Абдылдажан агай, Чыңгыз Айтматовдун бийлик менен болгон мамилеси көпчүлүк окурмандар үчүн кызыгуу туудуруп келет, ушул жагдайдан кеп салып берсеңиз?

– Чыңгыз агай өлкө башчыларынын ичинен Сталиндин режими менен келише албаганын өмүр баянынан да, чыгармачылыгынан да жакшы билебиз. Атасы Төрөкул ак ниет коммунист, мамлекеттик ишмер болгондугуна карабай 1937-жылы атылып кетпедиби! «Атасы үчүн баласы, баласы үчүн атасы жооп бербейт» деген социализмдеги акыйкаттуу лозунг оозеки түрүндө гана жашап, а чынында репрессияланган үй-бүлөнүн запкысын анын бардык мүчөлөрү көрүшпөдүбү! Чыңгыз агай жалаң бешке айыл чарба институтун аяктаса да, аны атасынын айынан аспирантурага албай коюшкан эмеспи! Бирок, бул тоскоолдук, жолтоолук тескерисинче, Чыңгыз агайга чындап келсе Бакыт-Таалай тартуулады чыңады, бүлөдү десек болот. Дүйнөлүк адабиятка чоң жол ачты, улуу жазуучуга айлантты. Бийлик жана инсан маселеси жазуучунун чыгармаларындагы негизги темалардан болуп калды. «Кылым карытаар бир күн», «Кассандра тамгасы» чыгармаларында Сталиндин сүрдүү, айбаттуу, куу, айлакер элеси көркөм чагылдырылды. Автордун бүткүл дүйнөлүк пролетариаттын жол башчысын

карата терс көз карашы окурмандарга ачык эле байкалды.

Ал эми Хрущевдун, Брежневдин, Андроповдун, Горбачевдин заманында Чыңгыз агайдын коомдук да, адабий да жылдызы жанып турду. Бардык сыйлыктарга өз эмгеги, таланты менен жетип, адабияттын маршалы болду. «Казак Мухтар Ауэзов менен француз Луи Арагон эле жөн жерден эле көтөрүп коюшкан» деген суу кечпеген айындарды тык токтотту. Ар бир чыгармасы классикага айланып, СССРдин бүт аймагына миллиондогон нуска менен таралып турду. Чет мамлекеттер суктанып басып турду. Чыңгыз агай бийликтен тартынып калбай, «Гүлсарат», «Ак кеме», «Кылым карытаар бир күн» чыгармаларында социалисттик реализмдин рамкасына сыйбаган идеяларды жазды.

Республикалык масштабдан алганда Усубалиев, Масалиев, Акаев, Бакиев менен мамилелери ар кандай болду. Бирде жакын, бирде калыс, бирде алыс...

– **Тунгуч Президентибиз Аскар Акаев макалаларында жана маектеринде Чыңгыз Айтматовду терең сыйлаарын билдирип келет. Сиздин кошумчаңыз барбы?**

– Аскар Акаевди Чыңгыз агай окумуштуу, адамгерчиликтүү, кичи пейил адам катары Президент болгуча эле сыйлап келген. Тунгуч Президентибиз шайлангандан баштап 2005-жылкы 24-марттагы окуяга чейин, менимче, жакшы эле мамиледе болгон. «Чыңгыз Айтматов Аскар Акаевдин Президент болуп калуусуна кандай тиешеси бар» деген суроо окурмандардын бүйрүн кызытып келет. Аскар Акаев Президент болуп турганда бардыгы эле «мен президенттикке көрсөткөм» деп чыга келишкен. Ал эми 2005-жылдан кийин теске-

рисинче, жоопкерчиликтен качышып, Чыңгыз Айтматовду «Аскар Акаевди алып келди» дешип кайра күнөөлөп келгендери эсибизде. Кыргызстан демократиялык кыймылдын лидерлери жана ошол кездеги Жогорку Кеңештин 114 депутаты А.Масалиевге оппозиция түзүп, жаңы президенттин кандидатурасын издеп, ал гана эмес Чыңгыз агайга Москвага телефон чалышып, «Чыңгыз Төрөкулович президент болуп бериниз» деп кайрылышканда, Чыңгыз агай «Мен чарбага жокмун, жашым да келип калды, менден жашыраагын, мисалы, Аскар Акаевдин кандидатурасын карап көргүлө, жаш, окумуштуу, СССР Жогорку Советтин депутаты, академиянын президенти» деп айткан экен. Бул ойдун тактыгын Казат Акматов «Окуялар, адамдар» деген китебинде 1998-жылы эле минтип жазып койгон: «Мына Аскар Акаев бар. Азыр Москвада жүрөт. Көрсөткүлө Акаевди. Мыкты, жарай турган жигит» – деп айтыптыр Чыңгыз ага. Ошондогу телефондогу сүйлөшүүгө Төлөмүш Океев, Мар Байжиев да күбө болуптур. Сессияда Аскар Акаевдин кандидатурасын 114 депутаттын колдоосу менен Имам Садыкжан Камалов айтып чыккан. Ошондон кийин гана Аскар Акаевди конокто москвалык академик Самарскийдин үйүнөн Ильгиз Айтматов, Абдыганы Эркебаев, Жаныбек Шаршеналиев телефон аркылуу таап отурушпайбы. Аскар Акаев Президенттикке шайланганда бардыгы эле кошоматтанып, Жеништин авторлору болуп чыга келишпеди беле! Ошондо эң биринчи сунуш кылган Чыңгыз агай четте сүрүлүп калган. Аны Аскар Акаев чынында билбесе деле керек. Чыңгыз агай да маани бербесе керек. Кийин Москвадан экөө жолукканда куттуктаганда Чыңгыз агай башкалардай болуп «мен сени президенттикке көр-

сөткөн элем» деп мактанат беле?! Ага Чыңгыз агайдын улуу дүйнөсү жол бермек эмес. 2005-жылы Аскар Акаев Москвага кеткенден кийин Чыңгыз агайга журналисттер тийишип кайрылышканда «андай болсо Казакстандын Президенттигине Нурсултан Назарбаевди да мен көрсөткөм» деп агынан жарылбады беле! Аскар Акаевдин Чыңгыз агайдын 70, 75 жылдыктарын эң жогорку деңгээлде өткөргөнүн коомчулук жакшы эле билет. Бул иш-чараларга өзүм да түздөн-түз катыштым, азыр да көз алдымда турат. Өткөндө ошондогу уникалдуу кинокадрларды издеттирсем, эч жерде жок болуп чыкты. Айтматовдун 70, 75 жылдыгындагы кино-тасмалар кайда, эмне үчүн жок кылынды, өчүрүлдү?! Кинокадрларды кырка беребизби?! Аскар Акаев Чыңгыз агайды официалдуу куттуктаганы мамлекеттин атынан эмеспи! Тарыхыбызды, басып өткөн жолубузду кырка берсек, тарыхыбыз 2200 жылдан эмес, кайсы президент качан келсе – мурдагыларды чийип, сызып, улам жаңы мезгилден башталып турганы маңкүртчулук эмеспи! Өткөндө 2008-жылы Ата-Бейитке барып, музейге кирсем, Аскар Акаевдин, Чыңгыз Айтматовдун, Апас Жумагуловдун, Медеткан Шеримкуловдун, Түгөлбай Сыдыкбековдун Ата-Бейитке 1937-жылы репрессияланган улуу адамдарыбызды коюу аземиндеги, 1991-жылдагы тарыхый окуяны чагылдырган сүрөттү бийликтин өкүлдөрү келип алдырып салышып, К. Бакиевдин сүрөтүн кошоматтанып коюп коюшуптур. Бул тарыхты бурмалоо. Курманбек Бакиев деле «менин сүрөтүмдү койгула» дебесе керек.

Чыңгыз агай менен Аскар Акаевдин ортосунда мамиле дайыма ыпысык болуп турду десек аша чапкандык болоор эле. Өзгөчө, 1995-жылы экин-

чи жолу президенттикке шайлоо учурунда аларды карама-каршы коюуга аракет кылышкан пенделер да болгон. Аны жашырганда эмне?! «Аятолла Айтматов» деген макала да чыкканы эсимде. «Айтматов президент болсо Акматалиев госсекретарь, Жакшылыков спикер болот» деп чалма ыргытышкан. Бирок, Чыңгыз агай да, Аскар Акаев да таза, бийик, терең, жогорку интеллигент катары майда-чүйдөгө көңүл бурушкан эмес.

Айтматов 2005-жылкы 24-марттагы окуяны кандай кабыл алгандыгын көпчүлүк билбей калгандай. Албетте, коомубуздагы ошол мезгилдеги кемчиликтерге, проблемаларга токтолуп келип, революция эмес, төңкөрүш катары эсептеген. Жан дүйнөсүндө болгон окуяны кабыл алган эмес, дайыма кабатыр болуп келген. «Экстренный переворот» деген макаласында минтип жатпайбы: «Но будущее будет зависеть от того, насколько данный переворот дает позитивные результаты. Пока что выплеснулось на торговые улицы повальное мародерство... да, произошел своеобразный государственный переворот...» Орус философу Николай Бердяев «Каждый успешный переворот называют революцией, а каждый неудачный – мятежом» дебеди беле!

– **Курманбек Бакиевдин мезгили Чыңгыз Айтматовго моралдык жактан оор болду окшойт?**

– Экинчи Президент Курманбек Бакиев Чыңгыз агай менен жакшы мамиле түзө албады. Түзө албагандын бир себеби – ал киши башынан өндүрүшчүл болгондугу, руханий дүйнөгө анча маани бербегендиги болду. Алар официалдуу жыйындарда, иш-чараларда бир-эки жолугушканы, кеңешип эки-үч кинокадрга түшкөнү жана 80 жылдыгына карата он беш мүнөт кабыл алганы болбосо, чер

жазышып, маектешишкен эмес. А чынында эмне ни сүйлөшүшмөк эле?! Чыңгыз агайга иштен мурун моралдык колдоо керек эле. Иштебесе эле өзүн бош адамдай көрөөрүн байкап калгам. Эсимде, чай ичип отуруп, «агай башкалардай болуп пенсия оформить этип койбойсузбу», – деп калсам, таң калыштуу көз караш менен карап, «мен али иштей турган алым бар» – деп койгон. Агай пенсияга чыккысы келбеген. Пенсионер десе алдан тайган кишини түшүнчү. Жашоону эмгек деп түшүнгөн, Чыңгыз агай эмгекти тандап алган. Ар бир мүнөттү текке кетирчү эмес. Коомдук, мамлекеттик иштер, жолугушуулар, чыгармачылык... Эмгексиз жашоосу токтоп калчудай сезчү өзүн. Тынымсыз өмүр айлампасында жүргөндү каалоочу. Чарчоону билбечү, эс алуунун өзү чыгармачылык болчу.

Чыңгыз агай элчиликтен кетпей, ордунда иштеп калаарын президенттин өз оозунан уккан. Ошондуктан, үй ичин жыйнаштырбай, кандай болсо дал ошондой калышын үй-бүлөсүнөн суранган. Ишке мурдагыдай маанай менен киришип, жаңы пландарды түзүп жатканда артынан тымызын түрдө жаңы элчи жиберилип отурбайбы! Аны да Чыңгыз агай биздин Тышкы иштер министрлиги тарабынан эмес, Бельгиянын Тышкы иштер министрлигинен билип отурбайбы! Мындай калпычылыкты, алдамчылыкты Чыңгыз агай жан дүйнөсүнө көтөрө албаган. Анын үстүнө мындай калпыс иш болгондон кийин Чыңгыз агайды ыраазычылык билдирип, салт боюнча элчиликтен жакшылап узатып коюшса болмок. Чыңгыз агайды Казакстандын Бельгиядагы элчилигинде башка өлкөлөрдүн элчилери узатышкан экен. Бул факт.

Эсимде, Чыңгыз агай бир жолу менден Президент жөнүндө капысынан сурап калды: «кандай

киши» деп. «Өндүрүшчүл, практик» дешет. Бирок билбейм, Сиздин атыңызды бир чогулушта таппай калып, «жанагы «Биринчи мугалимди жазган» дегени жакпай калды» дедим. Агай унчуккан жок.

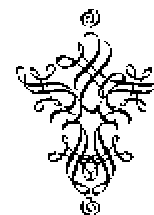
– **Жаңы бийликтен эмне күтсө болот, Чыңгыз Айтматовду түшүнө алышаар бекен?**

– Бийлик Айтматов үчүн эмес, Айтматов бийлик үчүн керек болуп келген. Биз ушул түшүнүктү Чыңгыз агайдын өмүрү өткөнчө түшүнө албадык.

Роза Исаковна Отунбаеванын Чыңгыз агайды урматтоосу, сыйлоосу бүгүн эле башталып отурган жок. Тээ советтик мезгилдин 80-жылдарында эле үй-бүлөлүк карым-катнашта болуп келишкен. Роза Исаковнаны агайдын үйүнөн көп эле көрдүм, Роза Исаковна оппозицияда жүргөндө, өзгөчө Чыңгыз агай дүйнөдөн кайткандан кийин бийликтин агайга жасаган кайдыгерлигин бир нече жолу баса белгилеп, элдин алдында жалындап, чындыкты айтып чыгып сүйлөгөнү – ички дүйнөсүнүн тазалыгын билдирип турат. Роза Отунбаеванын президенттик башкаруусу учурунда Чыңгыз агайдын жаркын элеси түбөлүк калат деген терең ишенимдемин.

Маектешкен Кунболот МОМОКОНОВ,

«Алиби», 12-октябрь 2010.

«МАНАСТЫ» ЧЕТ ЭЛДИКТЕР ГАНА ИЗИЛДЕП КАЛАБЫ ДЕП КОРКОМ

– Конституциянын талкууга коюлган долбоорундагы артыкчылык-кемчиликти байкай алдыңызбы?

– Конституциябызды окуп жатабыз. Эң башкысы – системаны өзгөртүү керек, бийлик элге кызмат кылуусу керек. Бул жагынан алганда Конституциянын 2-беренесинде «мамлекет... бүткүл коомго кызмат кылат» деп эң туура белгиленген. Ошону менен бирге «бир да жеке адам бийликти ээлеп алууга укуксуз» – деп баса көрсөтүлгөн.

28-беренедө айтылгандай, ар ким ой жүгүртүү, сөз жана басма сөз эркиндигине ээ болушу демократиянын кайра калыбына келишинен кабар берет. Теле-радио, басма сөздөр коомдук болгону жакшы, бирок анын механизмдин толук иштеп чыгуу талап кылынат. Антпесе, бир ууч топ, өз кызыкчылыгы үчүн уюшуп алып, коомдук пикир жаратып коюшу мүмкүн.

Ошону менен бирге 47, 48-беренелерде илимге, кыргыз тилине, адабиятына, маданиятына, көркөм өнөрүнө абдан атайы көңүл бөлүнүп, алардын өнүгүшү үчүн мамлекеттик камкордук көрүшүнүн жана зарыл шарттарды түзүшүнүн орун алышы кубандырат.

Конституциянын жаңылыгы – бир эле адамдын эки жолку мөөнөткө Президент болуп шайлануу-

суна тыюу салынышы, беш жылга гана шайлоо жана президенттен кол тийбестикти алып салышы. Ошентсе да, президенттин укуктары кеңейтилген күчү кадимкидей. Өзгөчө кырдаалды «айрым жерлерде алдын-ала жарыялабай туруп киргизет» дегени өтө кооптуу. Ал эми жоопкерчиликтери, милдеттери так көрсөтүлүп жазылбай калган. Президент кыргыз мамлекетинин символу катары калып, тышкы саясат менен алектенүүсү керек, ички кадр маселесине кийлигишүүсүнө дагы чек коюу зарыл.

Конституциядагы эң башкы маселенин бири – бул кыргыз тили. Мамлекеттик тилди жөн эле конституцияга жазып койгондон пайда чыкпайт, анын иштөө механизми ачык көрсөтүлүшү керек. Президент да, премьер-министр да, спикер да өзүнүн негизги милдеттеринин бири – мамлекеттик тилдин өсүп-өнүгүшүнө, жайылышына камкордук кылып, зарыл шарттарды түзүп, үлгүлүү болушу керек. Конституциянын айрым беренелери кыргыз тилинде чоркок, түшүнүксүз жазылган. Алсак, 8-беренедө «Кыргыз Республикасында саясий көп түрдүүлүк таанылат» деп жазылса, 14-беренедө «Ар бир адам ажырагыс жашоо укугуна ээ» деген мааниси түшүнүксүз сүйлөм жүрөт.

Ошону менен бирге «Кыргыз Республикасынын азыркы чек арасындагы бүт аймагы кол тийгис жана бүлүнгүс» дегенде 3-беренедө «азыркы» деген сөз ашыкча. Анда биз Каркыра сыяктуу жерлерибизди кайра кайрып ала албай калабызбы?!

– Абдылдажан агай, Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларын иликтеп жүргөн адамсыз. Эмне үчүн Чыңгыз аганын ашы мамлекеттик денгээлде өткөн жок? Буга ким күнөөлүү?

– Чыңгыз Айтматовдун дүйнөдөн кайтышына мына жакында эки жыл болот. Мурдагы өкмөт

Айтматовдун арбагына да кайдыгер карап, эч нерсе жасабаганын эл жакшы билет. Мен өз убагында бир топ маектерди бердим, ошондой эле макала да жаздым: Эмне үчүн Чыңгыз агай Татарстанда, андан кийин Германияда ооруп жатканда бийлик атайы кабар алган жок? Эмне үчүн акыркы сапарга узатканда аза күтүүнүн төрагасы Президент болгон жок? Эмне үчүн КМШнын президенттерине официалдуу кабар берилип чакырылган жок? Эмне үчүн жок дегенде келүү ниетин билдирген түрк тилдүү мамлекеттердин башчылары келе алган жок? Эмне үчүн ашы кенири өтүлгөн жок? Эмне үчүн 80 жылдык мааракеси жакшы уюштурулган жок, эмне үчүн президенттин, өкмөттүн, спикердин катышуусу менен өткөн жок?

Меймандар да суроо салат кадала,
Неге кетти Президент да шашыла.
Кана премьер, кана спикер, шаар мэри, –
Үйлөрүндө жаткан беле жашына?!

Эмне үчүн эмдигиче эстелик коюлган жок? Эмне үчүн китептери мамлекеттик каражат менен чыккан жок? Эмне үчүн?! Эмне үчүн?! Бир саптарды да жаздым. Бул эмне үчүндөргө жооп издеп «Аш өтүлөт арбак ыраазы болгондой», «Рух дүйнөнүн асманьында алп жатат», «Суук тийбесин тосуп тураар Ала-Тоом», «Бушайманмын жамгыр жааса, кар басса» деген өңдүү көлөмдүү ырларымда кийинки мезгилдерде Айтматов тирүү кезинде да, дүйнөдөн кайткандан кийин арбагы да барк билбес бийликтин, түшүнбөөчүлүктүн чоң кысымында болгонун чагылдырып келдим. Ата-Бейит болсо томсоруп турат. Убактылуу өкмөт элдин рухун, аңсезимин, ар-намысын көтөрөбүз дешсе, «Манас» эпосу менен Чыңгыз Айтматовдон баштап, улут-

тук руханий символдорубузду кайра жандандырып, дүйнөнүн суктанышына жетишибиз керек. Ошондуктан Убактылуу өкмөткө бул маселелерге кайдыгер карабай, тез аранын ичинде иш-чараларды иштеп чыгууну сунуш кылам жана алар колдойт деген ойдомун. «Манас» эпосу жана Чыңгыз Айтматов боюнча маданий декреттерди кабыл алса – улуттук сыймыктарыбызга жогорку деңгээлде көңүл бурулгандай болуп, улуттук идеологиябызды түптөөдө жакшы негиздердин бири болуп берет беле деп ойлойм. Саясий-экономикалык чечимдерди абайласа, этияттаса, шартка жараша караса болот, ал эми маданий-адабий, руханий-нравалык, этикалык чечимдерди күтүп туруунун зарылдыгы жок, тескерисинче, күн өткөн сайын жан дүйнөбүз жакырланып, бөксөрүп жатат. Маданият, адабият, илим убакытты, саясатты карап отурбайт.

– **Биздин теңдеши жок «Манас» эпосу буз бар. Ага көз арткан мамлекеттер да жок эмес. Убактылуу өкмөт «Манас» эпосун коргоо, сактоо жана өнүктүрүү» деген аталышта декрет кабыл алса туура болчудай. Буга сиздин пикириңиз кандай?**

– «Манас» эпосу боюнча закон кабыл алынбай калганы чын. Жогорку Кеңештин комитетинде каралып токтоп калды. Азыркы убактылуу Өкмөт ошол законду «Манас» эпосун коргоо, сактоо жана өнүктүрүү» деген аталышта декрет аркылуу кабыл алса туура болчудай. Бул законду ишке ашырууга түздөн-түз тиешеси бар мекеме – биздин Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту. Эпосту жазып, сактап, жарыялап, изилдеп, анын түбөлүк жашоосун камсыз кылып келе жатат. Кол жазмалар бөлүмүндө 80ге жакын «Манас» үчилтигинин варианттары бар. Менин жеке пикиримче, «Манас» эпосуна тиешелүү иш алып барышкан или-

мий кызматкерлердин айлыгын жок дегенде 50% га жогорулатуу керек. Антпесе, бүгүнкү күндө жаштарды «Манасты» изилдөө иштерине кызыктыруу, тартуу кыйын. Башкаларга караганда эпостун материалдары менен таанышып чыгуунун өзү эле бир топ убакытты талап кылат. Жаш илимпоздорду бир чети материалдык жактан кызыктырып тартсак, экинчиден, тиричилик көйгөйлөрү жеңилдесе, алардын илимий иштеринин сапаты жакшырып, манастануучулардын саны өсүп, улуттук символубуздун изилдөө келечеги боло түшөт. Антпесек, «Манасты» кыргыздар эмес, жалаң чет элдиктер изилдеп калабы деп корком, бушайман болсом. Илимий жактан алганда да «Манас» эпосунун руханий борбору Кыргызстан болуп турушу керек.

Бүгүн Сагымбай Орозбаков менен Саякбай Каралаевдин варианттарынын академиялык басылмасы даяр болгону менен каражат жогунан он жылдан бери коомчулукка жетпей отурат. Бул маселе, албетте, мамлекеттик деңгээлде жакынкы күндөрдө чечилиши зарыл. Ал эми С.Орозбаковдун негизги текстин «Хан-Тенири» басмасы окурмандарга жеткирсе, С.Каралаевдин текстин «Турар» басмасы май айында жарыкка чыгарат.

– **Чыңгыз Айтматов өз ажалы менен эле каза болдубу?**

– Агайдын жашап жүргөнүн көрө албагандар болду. Чыңгыз агайдын өз ажалынан өлгөнүнө ишенбей кетем. Ошондон уламбы «Сиздин өлүм табышмактуу, жашыруун», «Сиздин өлүм керек беле бирөөгө», «Бир күн ичи кеткениңиз жок болуп, Шектендирет көп нерсени сүйлөөгө» деген сыяктуу саптар Жан дүйнөмдө бекеринен жазылбаса керек.

– **Айтматов Айтматовдой баркталбай калгандай?**

– Ооба, ырларымда саясий лириканын боёктору да бар. Айтматов Айтматовдой баркталбай калбадыбы?! Тирүүсүндө колунан келбей, көлөкөсүндөй ээрчип алышкандар арбагынан өч алгысы келишти. Ошондо тартынбай эле «Ата-Бейит ичиркенип үн катпайт, Кекерсинген бийликтүүлөр жүз бакпайт, Кыянаттык Айтматовго кылгандар, Көрөсүнөр, эртели-кеч жер таптайт», «Бюрократ, курсак менен ойлогон, Жамандар бар маңкурт өңдүү кеңкелес» деген сыяктуу саптардан турган ырларымды өз убагында 2008–2009-жылдары эле басма сөз беттерине жарыялаган болчумун.

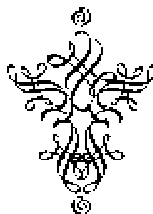
– Мен Чыңгыз агайдын жаркын элеси ар бир кыргыз баласынын көкүрөгүндө болсо, түштөрүнө кирсе деп ойлойм. Ошондо абийирибиз тазара түшөт, акыйкатка, адилетке умтулабыз. «Күн нурундай чачыратып мээримди, Ар адамдын түштөрүнө кирсеңиз» деп да жазгам.

– Айтматовдун жанында жүрүү – урмат-сыймык менен бирге, бул – чоң жоопкерчилик. Турмушунда, ишин да, айлана-чөйрөн да, жан дүйнөндө да тазалык, ак ниеттүүлүк, абийирдүүлүк, адамкерчилик, акыйкаттык сыяктуу сапаттарга негизделип турушу керек. Ошондо гана Улуу, алп Айтматов менен бир сапарга жол тартсаң болот. Күн – айга, ай – жылга айланып жүрүп, арадан жыйырма сегиз жыл өтүп, «мен өзүмө ишенгендей өзүнө ишенемин» деген сөзгө татыктуу болгом. Ал гана эмес, өз колу менен чет элден жазган каты сакталып турат.

«Айтматовду жактайсың» деп, бир топ эле көрүнөө да, жашыруун да тоскоол, жолтоо кылгандар да, кысымдар да болду. Айтматовду жаштар сыйлыгы менен чектеп коюуга болбойт, эл аралык

сыйлык уюштуруу керек, борбор шаарыбызга, Ата-Бейитке эстелик коюу, Чүй проспектисин Айтматовдун проспектиси же Эркиндик бульварын Айтматов бульвары деп атоо керек, шаарыбыздын Биринчи май районун Айтматов району деп атоо керек, Айтматов энциклопедиясын даярдоо, чыгаруу керек, Айтматовдун айкелин дүйнөнүн ар кай мамлекеттеринде турушуна камкордук көрүү керек, ашын мамлекеттик деңгээлде өткөрүү керек деген конкреттүү көп сунуштарым суу кечпей калды. Жогорудагыдай сунуштарды үстөккө-босток айтып турсам мени кантип жакшы көрүшсүн.

*Маектешкен П. РЫСМАНБЕТОВА,
«Асман kg» 20-май, 2010-жыл.*

АЙТМАТОВДУН РУХАНИЙ ПАСПОРТУ «МАНАС» ЭЛЕ

Кыргыз калкы нечен кылымдык тарыхты карытып, айтылуу «Манас» баштаган элдик оозеки чыгармачылыктын эң сонун үлгүлөрүн жаратып, аларды кийинки муунга мурас катары калтырып келишпедиби. Алтын кенчтер мурас катары адамдардын аң-сезиминде гана жашап кала бербестен, кыргыз маданиятынын, адабиятынын пайда болушунун жана калыптанышынын негизги булагы болуп саналган.

«Манас» эпосу Чыңгыз Айтматовдун жан дүйнөсүнө балалык мезгилде эле синген. Жазуучунун чоң энеси Айымкан, чоң эжеси Карагыз жомоктор, элдик ырлар, уламыштар, макал-лакаптар, дастандардын өзүнчө бир кенчи боло турган. Чоң энелерин ээрчип жайлоодо тоо-тоолоп жүрөт, айыл-ападагы тамашаларды сонуркап көрөт, элдин үрп-адатын, үй-бүлөлүк салтын билип, ар бир кыргыз баласы сыяктуу ариб тааный электе «Манас» баштаган эң асыл мурастарды угуп, таалим алып, көркөм дүйнөнүн укмуштуудай сыйкырдуу касиетине аралашат. Таластан «Биринчи ирет манасчынын үнүн уктум» дейт жазуучу. Чолпонбай, Дүйшөнкул сыяктуу баатырлардын эрдигин өз элин, жерин жоо-душмандардан коргогон Манаска салыштырып, ыйык тутуп, өздөрүн да баатырлардай сезишип, бири-бирине ант беришкен балалык күндөр көп эле болгон. «Манас-

тын» духу менен турмуштагы кыйынчылыктарды, азап-тозокторду көтөрүп, жеңишке умтулуп келишкен.

Жазуучунун чыгармачылыгынын башатына жол ачкан көркөм булактар жөнүндө кеп козгогондо да «Манас» эпосу алгачкылардан болуп айтылат. 1952-жылы «Манас» тууралуу илимий негизде кара сөз түрүндө проспектини орус тилинде жазат. Ошондо жазуучу кыргыз элинин дүйнөлүк маанидеги эң залкар мурасты – «Манас» жаратканына дагы бир жолу ынанат. Балалык мезгилде кулакка синген жагымдуу саптардын дүйнөсүнө өзү кыял чаргытат. Бул Айтматовдун «Манаска» илимий чыгармачылык жаатында кайрылган алгачкы кадамы эле.

Айтматов менен «Манастын», башкача айтканда, дүйнөлүк элдин эки залкар көркөм дүйнөсүнүн байланышын негизинен эки багытта кароого болот: биринчи, «Манас» эпосуна Ч.Айтматовдун чыгармачылыгында кайрылышы; экинчи, Ч.Айтматовдун «Манас» эпосун пропагандалашы.

Алгач айтып коюучу кеп Ч.Айтматов ар бир чыгармасында эле «Манаска» кайрыла бербейт. «Манас» анын көркөм дүйнөсүндө да ар дайым жашап, чыгармачылык шык, эргүү берип турат, ал бүтүндөй жазуучунун чыгармачылыгы менен өзөктөш, тамырлаш. Белгилүү сынчы К.Асаналиевдин сөзү менен айтканда, «эпос жазуучунун көркөм акыл-эсинде кандайдыр бир айрым үзүндүлөрү, же кээ бир белгилери менен эмес, баарынан мурда синкреттик искусствонун улуу туундусу катары өзүнчө бир бүткөн система түрүндө жашайт».

Айтматов өзү да эпос жөнүндө дайыма ой-толгоодо болоорун, элдик акылмандыктын көп кат-

марлуу, көп кырдуу чыгармасын чыгармачылыгында жөн эле пайдаланбастан, өздөштүрүлгөн түрүндө пайдаланаарын бир нече жолу баса белгилеген эле. Ошентип, анын «Манас» эпосуна айрым бир учурда гана көркөм зарылдыктан кайрылып келгендигин чыгармачылыгы шарттайт. Бул кайрылуу чыгарманын тематикасына, идеялык-эстетикалык маанисине, көркөм образдар системасына, философиялык, адеп-ахлактык проблемасына байланыштуу болот. Ч.Айтматов алгач «Жамийла» повестинде эпостун башкы каарманынын атын гана атайт: «Кең талаа, колдо! Касиеттүү тууган жер, колдо! Манас, колдо!» Бирок, жазуучу Манастын атын атоо менен терең ойду камтып жатат. Согуш мезгилинде Манастын образы элдин, журттун патриоттук сезимин түшүрбөө үчүн, кайраттуулукка, эрктүүлүккө, жеңишке үндөө үчүн чоң роль ойноп келгендигин жазуучу анын маанисинин чычыргасын коротпой таамай көрсөтө алган.

«Ак кеме» повестиндеги Энесай легендасынын мазмунунун түбү да «Манас» эпосуна барып такалат. Кыргыздардын «Манаста» Алтайда ак калпактуу Ала-Тоого, «Ак кемеде» Энесай боюна көгүлтүр Ысык-Көлгө көчүп келиши элдин башынан өткөргөн тарыхый жалпылыкты билдирет. Айтматов өзүнүн идеясын тереңдетип окурмандарга жеткирүүдө «Манас» эпосуна таянат.

Жазуучунун «Кайрылып куштар келгиче» аттуу аңгемесинде (чыгарма толук жарык көрө элек) Сеңирбай баласы Элемандын түшүн «Манас» жомогу аркылуу жоруйт. Көк өгүздү минип адашып жүргөндө баласына жолуккан ак боз атчан көк ала сакал карыяны Бакай, же Кошой, а балким Манастын өзүдүр дейт.

«Эрте жаздагы турналар» повестинде баатыр Манастын образы «Ак-Сай десанттары» менен кошо чыга келет. Тыналиев согуш учурундагы фронттогу жана тылдагы оор абалды, Ак-Сай дыңын багындыруу керектиги жөнүндө айтып жатканда өспүрүмдөрдүн көз алдында башкарма эмес, Манастын өзү тургансыды. Ал эми өздөрүн анын чоролору катары сезишти. Мына ушундай духта тарбияланышкан балдар наадандык, адилетсиздик менен күрөшүүгө түздөн-түз чыгышты.

«Кылым карытаар бир күн» романындагы маңкурттун образы да «Манас» эпосунан чыгып отурбайбы!

«Баланы кармап алалык,
Башына шири салалык.
Үйгө алып барып кыйнайлык,
Алты зубун калмактын,
Аяк-башын жыйнайлык».

Албетте, эпосто айтылган бул саптардан улам Ч.Айтматов бүгүнкү күн менен байланыштырып, өзүнүн маңкурт жөнүндөгү легендасын жаратып, дүйнөлүк мааниде анын «сырын» чечмелеп берет.

«Жамийладан» «Кыямат» романына чейин жазуучунун чыгармачылыгына көз салсак, анда «Манастын» стихиясы каармандардын мүнөзүн, ички дүйнөсүн сүрөттөөдө, гуманисттик, философиялык ой айтууда, адеп-ахлактык проблемаларды козгоодо кызыл сызык сымал чыгармалардын «жүлүнүнөн» өтүп тургандыгын байкоого болот. Ч.Айтматов «Манас» баштаган элдик оозеки чыгармачылыктын алтын казынасына кайрылуунун, аны иштеп чыгуунун эң сонун үлгүсүн өз чыгармачылык тажрыйбасында бүткүл дүйнө адабиятына көрсөтүүдө.

Ч.Айтматовдун «Манасты» пропагандалоосунун багыты ар түрдүү экендигин көрөбүз. Ал «Манас» эпосу – кайталангыс жана катасыз көркөм тажрыйба аркылуу адабияттын бардык проблемаларына, тематикаларына ой жүгүртүп, анын бийик гуманизмин даназалаган эркиндик, көз каранды эместик идеясын, терең философиясын, имандык сабагын, укмуштуу фантазиясын, оптимисттик трагедиялуулугун, поэтикалык көркөмдүгүн, пафосун, структуралык табиятын, стилдик чен-өлчөмдөрүн, сөздөрдүн ыйыктыгын, образдардын ички дүйнөсүнүн кылдат ачылышын, жаратылыштын ар түрдүү кубулуштарынын сүрөттөлүшүн талдайт: «Маселе бул жерде таамай, так айтылган салыштыруу, эпитетте гана эмес. Кеп, кылымдар боюн өз ичине камтыган көп катмарлуу эпостун адам турмушунун ар түрдүү жактарын, социалдык-турмуш, сүйүү-лирикалык, моралдык-этикалык маселелерин, байыркы кыргыздардын географиялык, медициналык, астрономиялык, философиялык көрүнүштөрүн бүтүндөй камтыган эпостук мазмунга, бир учу жомоктон, мифтен, фантастикадан башталып, бир учу реализмге (фольклордук маанидеги) келип жеткен көркөм форманын бипбирдей жанаша өсүп, бир бүтүн гармония түзгөндүгүндө».

Жазуучу уникалдуу «Манасты» жараткан элдин акылмандуулугуна, генийлигине, укумдан-тукумга жеткирген Сагымбай, Саякбай сыяктуу «легендарлуу эпик», «азыркынын» Гомери, «XX асырдын рапсоду» деп аталган индивидуалдуу залкар көркөм сүрөткерлердин ролуна чоң баа берет. Сагымбай жөнүндө мындай дейт: «Сагымбайдан жазылып калган тексттерди кунт коюп окуп чыккан ар бир адам Сагымбайдын сөз байлыгына, акындык чеберчилигине, сүрөткер кудуретине баш ий-

бей койбойт. Бул бир ааламда укмуш жаралган уникалдуу талант. «Манас» – «Манас» болгондон берки эпостун тамчыга тамчы кошулуп, сөзгө сөз, ойго ой кыналып, байыркы кыргыз журтунун бүткүл чыгармачылык кубатын Сагымбай бир өзү дилине сыйгызып тургандай сезилет». Сагымбайдын айтуусундагы вариантка башкы редакторлук кызмат аткарып «Байыркы кыргыз рухунун туу чокусу» деген баш сөз жазды. Ал эми, Саякбай Каралаевдин өз оозунан «Манасты» угуп, өзү менен кошо күлүп, бирге ыйлап, ата-баладай мамиледе жүргөнү баарыга белгилүү. Ч.Айтматов «Ал океан сындуу «Манастын» миллион сабын жат билген» деген макаласында улуу манасчылардын эң акыркысы Саякбайдын портретин жандуу тартат. Манасчынын фантазиясына, артисттик талантына, ашкан өнөрүнө таң берет: «Каралаев «Манас» айтып жатканда андан көңүлдү тартып алалбай, кирпичинин ирмелишинен тартып колунун жаңсашына чейинки ар бир кыймылына арбалып, көрөңгүнүн көөр таштай чанда бир кезиге турган шыбагасы даарыган бул адамдын абазына кулак төшөп, муюп олтуруп анын жасат-жаны эпикалык уюткунун өзүнөн бүткөнбү деп ойлоп кетесиң». С.Каралаевдин сөөгүн коюу зыйнатында жазуучунун кабыргасы кайышып, «дүйнө жүзүндө өзүнчө жалгыз гана болгон улуу талант асмандан кулаган жылдыздай жарк этип өчтү» деп улутунуп турбадыбы!..

Ч.Айтматов «Манасты» оозго алганда казак элинин улуу жазуучусу Мухтар Ауэзовдун ысымын бирге эскерет. 1950-жылдары М.Ауэзов эпостун элдүүлүгүнө шек келтиришкендерге каршы туруп, бул чыгарма кыргыз элинин гана эмес, бүткүл совет элинин сыймыктана турган эпопеясы экен-

дигин көрсөтүп, 1952-жылы «Манас» эпосуна байланыштуу илимий конференцияда «Манас» эпосунун элдик вариантын түзүү керек деген темада доклад жасаган. Ошондогу казак жазуучусунун жан талашып, таш жарган билимине таянып «Манасты» обу жок айыптоолордон коргоп, сактап калгандыгы Ч.Айтматовдун көз алдында турат. «Ауэзовдун атуулдук азаматтыгын, жазуучулук эрдигин биздин эл эч качан унутпайт» – дейт ал. Айтматов менен «Манасты», Сагымбай, Саякбай менен «Манасты» ажырым кароого дегеле болбойт. Айтматов чет өлкөлүк окурмандардын «кай жерликсиз?» – деген суроосуна: «Манас» жаралган жана Ауэзов туулган жерденмин» – деп ар дайым сыймык менен жооп берет.

Ч.Айтматов «Манас» эпосун дүйнө, совет элдеринин арасына пропагандалап, эпостун которулушуна дайыма камкордук кылып келет, бир топ чет тилдерге которулуп басылды. «Манас» эпосун өзбек тилине белгилүү акын Миртемир которгондо Ч.Айтматов да баалуу кеңештерди берген. Котормочуга эл алдында жылуу пикир айткан: «Ал бул чоң жана татаал ишке канчалык жан дили менен берилип мамиле жасагандыгын мен азыр толкундабай эскере албайм... Эпостун өзбекче котормосу «Манастын» өзүнүн гениалдуу оригиналына тете монолиттүү, колориттүү чыкты». Азыр болсо белгилүү орус акыны В.Солоухин «Манастын» орусчасын калың элге жеткирүү үчүн Ч.Айтматовдун тапшырмасы менен иштеп жатат. «Өз элинин тарыхына жана чыгармачылыгына сыймыктанбаган жан болбос. Ошентсе да «Манас» эпосун ойлой калсам, анын минтип жалпы совет элинин орток маданий байлыгына айланып отурганын эстеп, мартабам артып, байманам ташыгандай өзүмчө эле кудундап, териме батпай

кетем» – дейт ал. Бул анын эпостун жалпы дүйнөгө тароого жасаган камкордугунун жемиши катары баалоого болот.

Ал «Манастын» 1000 жылдык юбилейин өткөрүүнүн демилгечиси болуп келе жатпайбы! Ошондой эле «Манас» аэропортунун аталышында салымы бар. А.Жакыпбеков менен К.Жусуповдун «Манасты» кара сөзгө айландыруу идеясын да Ч.Айтматов берген.

В.Коркиндин «Манас» эпосун укканда ыйлаганыңыз барбы? деген суроосуна жазуучу «Манасты» укканда ыйлабаган кыргыз болбойт» деп жооп бериши эпостун ар бир кыргыз баласы үчүн өтө ыйыктыгын, асылдыгын, улуулугун, касиеттүүлүгүн билдирет. «Манастын» улуттук аң-сезимге сиңиши эне сүтүнө, эне тилине борбор, аны менен бирге чогуу келген табигый көрүнүш. «Манасты» билбеген адам өз элин, тилин, жерин билбегендик» деген сөздүн афоризмге айланып кетиши бекеринен эмес. Ошондон улам азыркы учурда дагы бир жаңы учкул сөз жаңырып калат: «Кыргыз адабияты «Манас» эпосунан Чыңгыз Айтматовдун эпосуна чейинки доорду басып өттү». Ооба, кыргыз эли дүйнөгө ушул эки көркөм маданияттын бийик үлгүсү катары, эки эстетикалык дүйнөнүн эриш-аркак далма-дал келиши, тогошуусу менен сыймыктана алат. Дүйнө менен алакада болуп, аралашып, дүйнөнү көрүп туруу үчүн «Манас», Айтматов сыяктуу түбөлүктүү муундан-муунга аңыз болуп жашай турган улуу бийиктиктер керек. Биздин көркөм дөөлөттөрдүн кыл чокусунда кечээ да, бүгүн да, эртең да туу катары кармаганыбыз да, карманганыбыз да – дал ушул «Манас» менен Айтматов экендигин эч ким тана албайт. Кыргыз адабиятынын Казакстандагы күндөрүнүн салтанаттуу ачылышын-

да белгилүү акын Олжас Сулейманов: «Элибиздин географиялык жана экономикалык картасында Кыргызстандын алган орду балким, анчалык чоң эмес чыгаар, а бирок СССРдин адабий картасы жасала турган болчу болсо, калемдештерибиздин эмгеги менен жеңип алынып өздөштүрүлгөн жер андан алда канча чоң аянтты ээлемек», – деп айткан. Бул жерде эң алгач «Манас» менен Айтматовдун чыгармалары эске алынып жатканы байкалып турат.

Совет мезгилинде Сагымбайдын вариантын чыгаруу өтө кыйын болгондугун азыркы жаштар билишпейт. Анткени советтик идеологияга туура келбеген идеялар «Манастын» вариантында жыш кездешкен. Панисламисттик, пантүркисттик идеялар, диндик түшүнүктөр эпосто орун алгандыктан Сагымбай Орозбаковдун варианты кол жазма түрүндө гана сандыкта катылып, жабылып турган. Айтматовдун гана дүйнөлүк кадыр-баркы, атак-даңкы гана Сагымбайдын «Манасын» жалпы окурмандарга жеткирүүгө мүмкүнчүлүк түзгөн. Айтматов бардык жоопкерчиликти өзүнө алган. Бул ошол мезгилде өтө кооптуу эле. Кийин Кыргызстан Компартиянын экинчи секретары Киселёвдун айдактоосу менен Айтматовго Сагымбайдын «Манасын» чыгарганга башкы редакторлук кылгандыгы үчүн асылуулар башталган болчу. Айтматов Айтматов болгону үчүн гана С. Орозбаковдун варианты коомчулукка жетип отурганын эч ким тана албайт. Айтматовдун атагына Киселёвчулар асылып көрдү, бирок Айтматовдун кылын кыйшайта алышкан жок.

Айтматов болбогондо «Манас» эпосунун 1000 жылдык мааракеси көтөрүлмөк да, өткөрүлмөк да эмес. Ал кыргыз элинин мурасын дүйнөгө көрсөтүп суктангысы келген. Урматтуу окурман, Айтматов-

суз «Манас» эпосунун маарекесин бир мүнөт элестетип көрүнүзчү. Эч кандай маарекенин көркү да чыкпайт болчу жана эч качан өтпөйт болчу. Айтматовдун демилгеси жана кадыр-баркы менен маареке өтүп, кыргыз эли дүйнөнүн төрт бурчуна белгилүү болбодубу.

Чыңгыз Айтматовдун башкы редактору, кадыр-баркы менен гана «Манастын» Сагымбай Орозбаковдун 4-тому, Саякбай Каралаевдин 5 томун өз өзүнчө вариант болуп чыккан. Чыңгыз Айтматовдун ааламды аралап даңкы менен 1995-жылы «Манас» эпосунун 1000 жылдыгы белгиленип, түрк тилдүү элдердин Президенттери толук катышкан.

«Манас» эпосу менен, Манастын образы Айтматовду ар дайым толкундатып келген. Ал жөнүндө мен өзүмдүн бир топ маектеримде белгилеп келген элем. Ал эми лирикалык планда болсо төмөнкүдөй саптар поэмаларымда жаралганын сыймыктануу менен айта алам.

Ак булутсуз дүйнө элине тааныткан,
Кыргыз элин, Манас атын жайылткан.

Заманыбыз болсо дагы башкача, –
Келген өңдүү Манасыбыз тирилип.

Сизди, ооба, Манасыбыз дечү эле,
«Манасты» Сиз жеткирдиниз чет элге.
«Манас» Сизден айрылганда айтылды, –
Кара жерге сөөгүңүздү берээрде.

Баары ыйлашты Манас эми өлгөндөй,
Манас менен Сизди кошо көмгөндөй.

Сиз кеттиңиз Ааламына Манастын,
Сыйрып алып Элибиздин жаратын.

Жан дүйнөңүз Ала-Тоодой Бийиктик,
Манасты биз Сиз менен бир «Тирилттик».
Манас, Кыргыз Чыңгыз – ураан чакырып, –
Дүйнө элин таң калтырып ийилттик.

Манас менен жолугушуп Ааламдан,
Сырыңызды төктүңүзбү – армандан.

Манас-ата кучагына алгандыр,
Ыраазы болуп, өзүңүзгө калгандыр.
«Кыргызыма Бакыт Уулу келээр» – деп, –
Дагы тилээр, күткөн кыял армандар.

Ооба, Манас Сизди тилеп кылымдап,
Келсе керек элибизге ырымдап.

Манас ашы өтпөгөнгө таң калып,
Манас ашын берүүгө Сиз камданып.
Курултайда маселелер көтөрүп, –
Жүргөнүңүз элестелет шанданып.

Аш берилди миң жылдыкта, жакында,
Турдунуз Сиз Рухий иштин башында.
«Бүгүн мына Манас» – дешти Сизди да, –
Президенттер Манас бабам ашында.

Албетте, бул саптарды мен Чыңгыз Айтматов кеткенден кийин жаздым. Жан дүйнөмдө «Манас» менен Айтматов ар дайым жуурулушуп турат.

Айтматовдун жүрөгү «Манас» деп өтүп,
«Манас» деп токтоду. Айтматов Манас ааламына түбөлүк кетти ...

ЫРЛАР

МЕЗГИЛ ӨТПӨЙТ, АДАМ ӨТӨТ ДҮЙНӨДӨН

Адам барбы арман кылып күйбөгөн,
Адам барбы Жашоо, Өмүрдү сүйбөгөн.
Менин оюм, Тирүүлүктөн карасак, –
Мезгил өтпөйт, Адам өтөт дүйнөдөн.

Максат өңдүү өлүү дүйнө топтомой,
Жашап жатсак Мезгил агат токтобой.
Бул жашоонун кем-карчына карабай, –
Жашасак не, Жан дүйнөбүз онтобой?..

Адам менен Мезгил эгиз, бүтүндүк,
Келдик, кеттик, биз эмнени түшүндүк.
Өмүр деген асмандагы жылдызбы,
Жанып барып жарым жолдо үзүлдүк.

Мезгил менен Айтматов эч бөлүнбөй,
Мелт-калт болгон Жан дүйнөбүз төгүлбөй.
Ойлогонбуз Түбөлүктүү дегендей, –
Көрсө ажал аңдып жүргөн көрүнбөй.

Айтматовду байкап көрсөм кайрадан,
Мезгилинен эрте келген көрүнөт.
Айтматовго чейин, андан кийин деп, –
Мезгил дагы эки башка бөлүнөт...

Мезгил болсо чалкып жаткан асмандай,
Булут өңдүү Адам сызат шашкандай.
Шамал жүрсө булут кетээр таралып, –
Жамгыр болуп жаңы өмүр тапкандай.

Дарактардын жалбырагы түшкөндөй,
Ар адамдын жашоосу – анан бүткөндөй.
Мезгилинен кала берет адамдар, –
Бир жашоосу бир үзүмгө түткөндөй.

Мезгил дагы жаңыланат, жашарат,
Адам келет, адам кетет, тазарат.
Артыбызга кылчайганда билгендей, –
Улуу адамдар тарых бетин жазалат.

Мезгил катаал, алды карай чамынган,
Байге алчу күлүк аттай чабылган.
Сулуу кыздай адаштырат, мас кылат,
Көз тайгылткан түрдүү кийим жамынган.

Жаштык мезгил – жашыл гүлү өмүрдүн,
Таза, аппак, тунук кези көңүлдүн.
Убакыттын кымбаттыгын билбейсиң, –
Ойго келбейт укуругу өлүмдүн.

Анан зуулдап өтүп кетээр жаштыгың,
Карылыкка жетип бараар – баттыгың.
Өмүр, Жашоо секунддардан башталат, –
Кудай гана өлчөп тураар тактыгың.

Жашагын Сен, Мезгил менен үндөшкүн,
Бошоң болбо, артта калба – күрөшкүн.
Канат каккын, кезегинде ойноп күл, –
Токтоткондой саат жебесин мүнөттүн.

Мезгил, мезгил маанайларды көтөргөн,
Кээ учурда көңүлдөрдү чөгөргөн.
Мезгил мага дал ушундай сезилет, –
Наристени ат үстүндө өнөргөн.

Мезгил шашпа, Адамга ызаат карагын,
Улам ачсын жаңыруунун барагын.
Жашап өтсүн бир келүүчү өмүрдө, –
Бүркөлбөстөн ачып дайым кабагын.

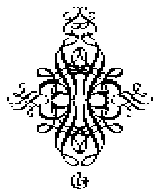
Өтүп кетээр өмүрдү эч андабай,
Адам келет Мезгилди эч тандабай.
Заманынан алга озуп кетишкен, –
Эрлер чыгат эр жүрөктүү тайманбай.

Мезгил – кайык, Адам калак айдаган,
Мезгил – дарак, Адам мөмө байлаган.
Кайгы-капа басып турса көңүлдү, –
Мезгил – дары унуттуруп алдаган.

Кечээ – тарых, басып өткөн жолубуз,
Бүгүн – жашоо, тирүүлүктө тоюбуз.
Эртең – үмүт, жетебизби ким билет, –
Тизмектелет чырмалышкан оюбуз.

Адам барбы арман кылып күйбөгөн,
Адам барбы Жашоо, Өмүрдү сүйбөгөн.
Менин оюм, Тирүүлүктөн карасак, –
Мезгил өтпөйт, Адам өтөт дүйнөдөн.

11-июль, 2010-жыл.

СИЗ ЖОК КЕЗДЕ КЫРГЫЗ ЭЛИН МУҢКАНАТ...

Сүрөт карайм, сүйлөшөмүн, жооп күтөм,
Неге мынча телмиресиз, тиктейсиз.
Эмне болду, өзүм дагы бушайман, –
Көптөн бери түшүмө да кирбейсиз.

Алыс жакта жүрдүнүзбү сапарлап,
Күткөн бекен окурмандар катарлап.
Көңүл калып чолосу жок бийликтен, –
Кеттиңизби же болбосо атайлап.

Өткөн бийлик кадыр-баркка жетпеди,
Эсиңизде болсо керек... кектеди.
Рухуңуз тур, маселени чечпеди, –
Эскерме жок, эстелик жок, кечтеди.

Бизде болсо элдик Жениш болгондой,¹
Бакыт-кушу элибизге конгондой.
Талкаладык, ойлободук, тонодук, –
Манкуртпузбу сезимибиз ойгонбой.²

Женилдедик, жеңдик дедик, кубандык,
«Калыс бол» – деп жаңы
Өкмөттөн сурандык.
Баягы эле ат минерлер башкарып, –³
Жер карадык, жер жүзүнөн уялдык.

¹ 2010-жылдагы 7-апрелдеги революция жөнүндө сөз болуп жатат.

² 2005-жылдагы 24-марттагы, 2010-жылдагы 7-апрелдеги моредерлук тууралуу ой камтылып жатат.

³ 2010-жылдагы техникалык өкмөттүн мүчөлөрү жана бийликте калган бакиевчилер жөнүндө.

Билбейм неге революция жасалды,
Эки-үч күнгө Сыдыковдор камалды.
Өзбектер «бөлүнсөм» деп кыргыздан, –
Маалыматтар ачык-айкын таралды.¹

Өзүңүз жок, сөзүңүз жок баягы,
Элдештирип, айыктырган жараны.²
Бакиевдер, чагым салган күчтөр бар, –
Азыр дагы пайда кылат санааны.

Кайсы жолдо, кандай жолдо барабыз,
Үмүт өчпөйт, үзүлбөйт да – жанабыз.
Партия көп, достор болсо сатышып, –
Кастык менен ажырымдайт арабыз.

Мансапкорлор өз максатын өтөгөн,
Бийлик талаш мурдагыдан күчөгөн.
Согуш болду кинолордон көргөндөй, –
Жан кыйылып, үйлөр күйүп түтөгөн.

Чабыштырып эки элди алдуулар,
Качып кеткен, небак эле камдуулар.
Жашоо кыйын, алдамчылар андан көп, –
Басынтышат жансыздарды жандуулар.

Үчүнчү күч... эки эл кагышып,
Кээ бирөөлөр айры, союл алышып.
Өлүк деген батпай кетти үйүлүп, –
Бир тарабы курал менен атышып.

¹ Басма сөз беттериндеги ой пикирлер эске алынды.

² Ч. Айтматов 1990-жылдагы кыргыз-өзбек чатагына СССРдин Президентинин Кеңешчиси катары атайы келип, өзүнүн кадыр-баркы менен кан төгүүгө жол бербей калган.

Адашабы, адашпайбы замана,
Ок жыттанат, кан жыттанат айлана.
Кечээ күнкү коррупционер дегендер, –
Дале жүрөт баш көтөрүп шандана.

Анан кантип Чындык келет заманга,
Жолугушсак ар бир кадам жаманга.
Жыйырма жылда бир багытта боло албай, –
Жаралганбы кыргыз эли арманга?!

Сиз жок кезде кыргыз элин мунканат,
Жер сатылып, алтын кендер уурдалат.
«Манасыбыз»... ага дагы ээ кылбай, –
Кытай тарап койду окшойт кулпулап.¹

Баары кетсе Кыргызстанда не калат,
Байлыгына чет элдиктер там салат.
Келечекте бирөөлөргө кул болуп, –
Кыргыздардын маңдайынан тер агат.

Биз ушуга макулбузбу, атуулдар,
Токтолсун дейм элдин мүлкүн сатуулар.
Тазаланып Адилетке, Чындыкка, –
Тартип керек – эл көзүнчө атуулар.

Кетиришет маңкурт сымал айланы,
Жазбаптырсыз бекеринен «Тамганы».²
Тазаланып арамдыктан арылса, –
Кыргызындын түбөлүккө жанганы.

¹ ЮНЕСКОго «Манас» эпосунун Кытай мамлекети тарабынан катталган болчу.

² «Кассандра эн тамгасы» жөнүндө.

Кыргыз, кыргыз кылымдарды карытаар,
Күбөлөгөн кытай жазуу – тарыхтар.
Сизди окуган, урматтаган, сыйлаган, –
Башчы болсо өлкөбүздү жарыктаар.

Сиздин насаат – Акыйкаттуу башкаруу,
Эл мүдөөсүн, эл талабын аткаруу.
Бардыгы тең бийлик тарап умтулат, –
Ойлоп койбойт сезими жок – апкааруу.

Анан кантип турмушубуз оңолот,
Ыдырап да, мамлекет да жоголот.
Кыргызстанда кыргыз үчүн жашоо жок,
Кыргыз элим кыргыз жерде кордолот.

Башка улут кыргыз тилде сүйлөбөйт,
Мүшкүл түшсө, башын катат үндөбөйт.
Атка минээр, бийлик ээси, билерман, –
Кыргыз элим бөтөн жерде гүлдөбөйт.

Айтматовдун Руху турса жаңырып,
Биз келебиз касиетти жашырып.
Чыга келди кызыкчылык ойлогон, –
Саясатчы Айтматовго жамынып.

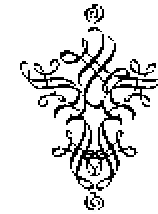
Жаңы Өкмөт Сизге көңүл бурушаар,
Эл алдында абийир сактап турушаар.
«Айтматов» деп ураан турса алдында, –
Жаштарыбыз Адил заман курушаар.

Ошол мезгил келээр эртең жарк этип,
Жетишпестер, кемчиликтер бат кетип.
Кубанаарбыз Айтматовдун эли деп, –
Төбөбүз да жылдыздарга так жетип.

Көлүнүзгө, көлүбүзгө мен бардым,
Толкун урат, менден сурайт, сагынат.
Сүрөтүңүз турган экен фойеде, –
Карап турсаң эл көрүүгө агылат.

Кайда элеңиз, кайра бизге келиңиз,
Күтөт Сизди Ардак менен элиңиз.
Жаңы бийлик жаңы жасаар мамиле, –
Баарыбыздын түшүбүзгө кириңиз.

*Чолпон-Ата,
7-августь, 2010-жыл.*

ДОСТОР БҮГҮН ДОСТОР ЭМЕС БАЯГЫ...

Нанды бөлүп, бирге жеген – тамагы,
Достор бүгүн – достор эмес баягы.
Кекирейтет, сөөмөйлөрүн чычайтат, –
Колундагы бийлик деген таягы.

Чын достуктун кеткен өңдүү арааны,
Пайдакечтик ээлеп алган санааны.
Той-топурда жолугушса капыстан, –
Атын айтпай, тергеп калат «жанагы».

Билбей келем, достор неге болушат,
Балдарынын аттарын да коюшат.
Бардыгы тең жалган болсо, калп болсо, –
Кымыз тартып, козуларын союшат.

Аялдары күйөөлөрүн түртмөлөп,
Өзгөрүшүп, түлкү сымал күйпөлөп.
Жактырбастан турса дагы ичинен, –
Сылап-сыйпап, беттен өбүп, сүймөлөп.

Достор болсо жаңы тааныш эмедей,
Колдун учун араң созот кебелбей.
Кара очкисин улам-улам түзөлтүп, –
Басып турат, үстүн оңдоп – желбегей.

Ичи тардык, менменсинме айынан, –
Ийилишпейт, түшпөс хандай тагынан.
Мамиле жок, бардыгын тең унтушкан, –
Жакындашат байлык, бийлик жагынан.

Көрпенделик, көздү анан май басып,
Бир-бирине аёо кылбай, көө чачып.
Бир кезекте сырдаш болсо, а бүгүн, –
Жамандашып, абийирлерин бүт ачып.

Майда-чүйдө таарынычтар – чатышкан,
Достор, достор байлык үчүн сатышкан.
Бийлик, байлык – «досу» болуп алардын, –
Жада калса өмүр кыйып атышкан.

Бул жашоого устун болуп көрүнүп,
Дүйнө жыйнап, өлбөчүдөй көрүлүп.
Достор, достор коркуп койбой эч кимден, –
Кудайды да оозго алып... сөгүнүп...

Достор кана Аккан достой чыныгы,
Мүшкүл түшсө – көтөрүшөөр кыйыны.
Достук деген бараткансыйт алмашып, –
Келип-кетип, тамак ичүү жыйыны.

Азыр кызык, маңкурттан да кыпкызык,
Досторун да сатып ийет «ыпысык».
Достукту мен так ушундай түшүнөм, –
Ак баракка кош чийилген түз сызык.

Доско досту душман кылган жамандар,
Түрдүү-түркүн ойлонушуп – амалдар.
Эзилишкен достор чыгып кас болуп,
Достук дагы көз ирмемде тамандар.

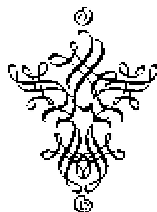
Досум дешет, жалган «достор» көбөйдү,
Билбей келет «досторунан» «өлөрдү».
Турмуш татаал, алыс сапар жол салсаң, –
Билип жүргүн ким менен сен жөнөрдү.

Достук эмне? Көпүрөбү өткөндөй,
Чакмак ташпы бирде күйүп, өчкөндөй.
Достук деген күн нурундай чачырап, –
Кубат берээр көңүлдөргө көктөмдөй...

Достук келбейт, бир күн, бир саат ичинде,
Достук болот Ишенимде, Сезимде.
Ал бир келет Бакыт болуп өзүнчө, –
Байлык да жок, Бийлик да жок кезинде...

*Кара-Кужур, Лахол айылы,
22-август, 2010-ж.*

PS: Достор бүгүн – достор эмес баягы,
Көрүнбөйт го көлөкөсү, карааны...

БАЙЛЫГЫМ МЕНИН–ШАКИРТТЕРИМ ЭЭРЧИГЕН...

Байлыгым менин – шакирттерим ээрчиген,
Тагдырлары мен аркылуу чечилген.
Турмуш деген татаал жолдо келатат, –
Кырккар тарткан кырк чородой сезилген.

Түрдүү-түмөн ойлор менен алышып,
Казуу үчүн илим кенин карышып.
Өткөөл заман кыйындыкка карабай, –
Келаткандай ат чабышта жарышып.

Байге алгыла – ар кимиңер өзгөчө,
Ак эмгектүү жетет ага, көздөсө.
Жайгаштырып, келсем улам тизмелеп, –
Мамлекет сыяктанат өзүнчө.

Желектери тураар бийик асылып,
Күлкү-шаттык маңдайында чачылып.
Эл-жер үчүн кызмат кылса чын дилден, –
Такшалышат, тажрыйбасы артылып.

Дүйшөндүн да болгон бир кез мектеби,
Ысык-суукка чыдап келген эстеби?!
Шакирттерден күтүп келем мен дагы, –
Алтынайдай академик кездеги.

Билим жолун кетсе алдыга узартып,
Ойлорумду жаңылашып улантып.
Эл алдында жүзүм жарык көрүнөт, –
Шакирттерим турса мени кубантып.

Жолун тосуп көрө албастар кайдагы,
Ушагына тумандатса жаш жанды.

Ишенбедим, ишенгеним «Абийир» – деп, –
Мамилемден өзгөрбөдүм мурдагы.

Душмандардан ичке кирген – азыткы,
Сактай албай тебелеткен актыкты.
Көлөкөдөн корккон айрым суу жүрөк, –
Анан чыкты кээ бирөөлөр сасыткы.

Кечегүнкү камкордукту унтушуп,
Жан дүйнөнүн тынчын алып, бузушуп.
Ичи арамдын ити өлүп ичинде, –
Башка дилди, башка динди тутушуп.

Кошаматчы, манкурт сымал жан багаар,
Дагы кимиң – байлык берсе алданаар?!
Абийир таза, менден деги кетпеди, –
Аман болсок мезгил элеп, такталаар.

Шакирттерим, куулук жолун ойлобо,
Өзүмчүлдүн арамдыгын колдобо.
Бөлүп жарар, бузаакылык көп болот, –
«Бирөө айтат» – деп, отту кармап ойнобо!

Жан дүйнөдө дудук болуп көз көрбөй,
Бийлик берсе бир заматта өзгөрмөй.
Арамдыктын аягы кууш, жолу – адаш, –
Турмушумда көптү көрдүм – өзгөрбөй.

Пенде болуп ачуум менен тийдимби,
Зордоп, кордоп мен Силерди ийдимби.
Баарыбызды Кудай турат калыстап, –
Жолтоо болуп, артың түшүп – чийдимби?!

Адил болуу – өмүрдөгү максатым,
Илим жолун ар кимиңе такташтым.

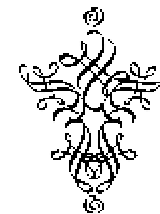
Шакирттерим, ачык болсун жолуңар, –
Элим үчүн илиминер жактаттым.

Мезгил өтүп, Силер ээлеп устатты,
Күтөсүнөр кадыр – баркты, турпатты.
Доору менен кадамдатып илимди, –
Милдетинер тарбиялоо урпакты.

Кырк чоромдун – кырк мүнөзү ар кандай,
Бири түнт да, бири шайыр – ак мандай.
Заман кыйын, татаалдыктан тартынбай, –
Умтулушат тоскоолдуктан жазганбай.

Байлыгым менин – шакирттерим ээрчиген,
Тагдырлары мен аркылуу чечилген.
Турмуш деген татаал жолдо келатат, –
Кырккар тарткан кырк чородой сезилген.

Алма Ата, 26-август, 2010-ж.

КӨНҮЛ

Көңүл калуу кандай кыйын баарынан,
Муздай түшүү ысып турган табынан.
Калтырабыз көңүлдөрдү заматта, –
Болоор-болбос пендечилик айынан.

Пендебиз го мүнөздөрдү ондобой,
Ооздун желин аябайбыз, ойлобой.
Келсек кана сабырдуулук карманып, –
Катуу кетпей, ачуу сөздөн кордобой.

Көңүл деген гүл сыяктуу көктөгөн,
Тамчы суудан жагалданып көрктөгөн.
Жабырланат, гүлүн ачпай бүрүшөт, –
Орой сууктан назиктикти жектеген.

Көңүл-маанай, ачык турган асмандай,
Нурлуу мээрин ар адамга чачкандай.
Ойлор чалкып, сезим балкып көшүлөт, –
Кооз кыялдын бешигинде жаткандай.

Көңүл – катуу, ачуу уулу жыландай,
Заарын төгөөр учур күтүп тургандай.
Тунук булак агып жатса киргилдеп, –
Ак көңүлгө кара көңүл куйгандай.

Көңүл барда иш жасалат жакшылап,
Турган ишти алга сүйрөйт тарткылап.
Көңүл өзү – ден соолуктун негизи, –
Өмүрүңдүн таттуулугун так курап.

Көңүл жокто жашоо бопбош көрүнөт,
Жан дүйнөң да түбү тешик, төгүлөт.

Даамы, түсү, жыт, өңүнө келе албай, –
Пендечилик пастыктарга көмүлөт.

Көңүлүндө болсоң эгер адамдын,
Гүл мейкинде басып тураар кадамың.
Шаттык дагы, кубаныч да көп болот, –
Жан дүйнөңдө бөксөрүлүп арманың.

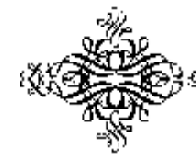
Көңүл айтуу жакындардын белгиси,
Мамилени жакшыртуунун эмчиси.
Кирди кууп да, көңүлдөрдү тазартып, –
Жаркын өмүр булагынын элчиси.

«Көңүлүнө кетет» дейбиз, аяйбыз,
Чындык сөздү жашырабыз, камайбыз.
Көзүң көрүп, дүйнөң туюп турса да, –
Көңүл коштон тартынабыз, тарайбыз.

Көңүл алуу кошоматтап – күнөөлүү,
Чын жүрөктөн, көңүлдөрдөн сүйөлү.
Бийлигине, байлыгына карабай, –
Калтырбастан көңүлдөрдү жүрөлү.

Көңүл калуу кандай кыйын баарынан,
Муздай түшүү ысып турган табынан.
Калтырабыз көңүлдөрдү заматта, –
Болоор-болбос пендечилик айынан.

*Ош шаары,
1-сентябрь 2010-жыл.*

САГЫНДЫК БИЗ ӨЗҮНҮЗДҮ БИЛСЕҢИЗ....

Сагындык биз Өзүңүздү билсениз,
Рухуңузду мажүрүмдөй ийсениз.
Бозоң түшүп, Рух дүйнөнүн шаңы жок,
Жарык чачаар шоола сыңдуу кирсениз.

Жетишпейсиз, кезикпейбиз, кантебиз,
Сагындык биз, сагындык биз, издейбиз.
Кудай-таалам кайра экинчи жаратса,–
Бизге керек – «Манас жана Сиз» дейбиз.

Сагындык биз, Сезимибиз толтура,
Маектешсек чер жазышып, олтура.
Билбептирбиз, көңүлгө да албаппыз,–
Айтканыңыз бардыгы тең ой тура!

Сагындык биз бирге басып жүргөндү,
Чын пейилден, каткырышып күлгөндү.
Боорукерлик, Сезимталдык, Тазалык,–
Жаштарыбыз Өзүңүздөн үйрөндү.

Абийирди Сиз Бийик, Ыйык туттуңуз,
Адабият жарыштардан уттуңуз.
Жакшылыктан үрөөн сепкен дыйкандай,–
Жердин шаарын чарк айлана учтуңуз.

Сагынышты чет элдиктер бизчилеп,
Алган алар небак эле энчилеп.
Дипломат кызматыңыз жарайбы,–
Келиңизчи көз ирмемге – элчилеп.

Ар бир үйдө сүрөтүңүз илинип,
Баары турат көзүңүздөн билинип.

Кенпейилдик, Айкөлдүк да, кенендик, –
Мээрим чачат сырдашканга «тирилип».

Кайгы-капа окурманга бүт үйүп,
Кеткениңиз капысынан ич күйүп.
Ойлободук, ойдо дагы болгон жок,–
Сагынаарыбыз улутунуп, үшкүрүп...

Чыкпай келет ички арман, бугубуз,
Жашоо уланат, Чыңгыз ага, угуңуз.
Кубанычтан сүйүнчүлөйм, Сүйүнчү,–
Уулду болду Эльдар деген улуңуз

Кайдасыз Сиз, сезген бекен рухуңуз,
Кулак төшөп, Чыңгыз ага, угуңуз.
Кубанычтан сүйүнчүлөйм, Сүйүнчү,–
Кыздуу болду Ширин деген кызыңыз!

Эх, дүйнө ай, ушуларды көрсөнүз,
Мандайынан искеп, жыттап өпсөнүз.
Арман болбой, көңүл толмок менимче,–
Анан гана Манас айыл көчсөнүз.

Үйүңүздө бала үнү жаңырат,
Аз да болсо жүрөгүбүз айыгат.
Кыргыз эли жашап турса дүйнөдө,–
Ошончо жыл Сизди күтөт, сагынат.

Сагындык биз Өзүңүздү билсениз,
Рухуңузду мажүрүмдөй ийсениз.
Бозоң түшүп, Рух дүйнөнүн шаңы жок,
Жарык чачаар шоола сыңдуу кирсениз.

*Чоң-Арык
26-сентябрь, 2010-жыл.*

ИШЕНИМДЕН КЕТКИМ КЕЛБЕЙТ ТҮШТӨ ДА...

Өзүңүздөн ишенимден кетпепмин,
Түшкө кирип, сүрөт берип кеттиңиз.
Таарынбапсыз, таарынтууга оюм жок, –
Жан дүйнөмдүн түпөйүлүн чечтиңиз.

Түшкө кирбей калган кезде ойлогом,
Эмне болду?! Бушайманмын, толгоном.
Абийир таза, чыккынчылык кылбадым, –
Күндүр-түндүр суроо салып койбогом.

Жеңилдедим, Жан дүйнөмдө кубаныч,
Толкун келсе, сел каптаса урагыс.
Мени көрүп, окурмандар айтышат, –
«Айтматовдун идеясын улагыч».

Сыймыктанам, толкунданам – барктасам,
Өмүрүмдө ишенимди актасам.
Сиздин сөздөр окурманга дал келет, –
«Ишенемин» сөзүңүздү тактасам.

Ишенимден кетким келбейт түштө да,
Сиз менен мен жолукпасак, бүтсө да.
Абийиримди таразалап, тазартып, –
Рухуңуз тур Көңүлдө да, Көктө да!

*Алма-Ата шаары,
1-октябрь, 2010-жыл .*

ЗАМАНА, БИЗ СЕНИ БУЛГАДЫКПЫ?!

Чиновниктер кызматты ээлегендер,
Бийликтин отургучун мээлегендер,
Министрлер, депутаттар, жеп-ичкендер,
Үй камакка чыгарышып тергегендер,
Ээ бербей байлыкка жулунгандар,
Абийири таза эмес куулгандар,
Эки ортодо сөз ташып шуулдагандар,
Эл мүлкүн талап-тоноп уурдагандар, –
Замана биз сени булгадыкпы?!
Келечек үмүтүңдү уурдаттыкпы?!
Кулатып дөөдөй болгон СССРди,
Канакей, жаңы заман куралдыкпы?!
Замана, кайда кетип баратабыз?!
Жүрөктү неге мынча канатабыз?!
Эсирген бийликти ээрчип алып,
Өлкөнү биротоло таратабыз.
Адашып заманада келебизби?!
Замана жакпай калса кечебизби?!
Жакшыны жаман кылган пенделербиз,
Күнөөбүз бар экенин сезебизби?!
«Заманаң түлкү болсо түлкү бол» – дейт,
Адамдар замананы бузуп салып.
Астыртан жооптуулуктан беже качып,
Заманга оодарабыз күнөө тагып.
Замана алып кетчи шарың терен,
Адамга жетелетпей, ичиң кенен.
Өзүңдү нары түртүп, бери түртпөй,
Жашайлы аз да болсо өзүң менен.
Замана бирде бала ойноктогон,
Кыз сымал боюн түзөп койкоктогон.
Карасам жылуу маанай, мээрим төгүп,
Кары адам бейкуттукта коноктолгон.
Замана кайдан чыгат, кайдан келет?!

Кулачын канча созот, канча керет?!
Пенделер топ-таш кылып ойной берсе, –
Замандын кусуру уруп кетет!..

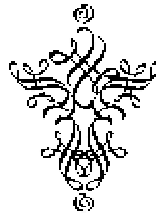
*Алма-Ата – Бишкек
23-октябрь, 2010-жыл.*

**Р.С.: Замандаш, четте турбай бери келсең,
Кайдыгер карабастан жардам берсең.
Акыйкат туусун көтөр, башты салбай, –
Замандын керегине жарайм десең.**

**Кан төгүп, жаш төгүлүп армандалган,
Кыйылып жаш өмүрлөр каармандалган.
Кармалып, тунгуюкта камалып тур, –
Заманаң күрөш менен женип алган.**

**Үндөр чыгат, үндөр чыгат ар тараптан,
«Заманды баштайбыз деп ак барактан».
Заманаң оңолобу, жоголобу, –
Билсе билээр кудайым бир жараткан!..**

**Замана, биз сени булгадыкпы,
Келечек үмүтүңдү уурдаттыкпы!..**

РЕЦЕНЗИЯЛАР

ОН ОПРАВДАЛ НАУЧНОЕ ЗВАНИЕ

Член-корреспондент НАН Кыргызской Республики А.Акматалиев широко известен не только в нашей республике, но и далеко за ее пределами, как крупный ученый – литературовед, внесший колоссальный вклад в развитие отечественной науки. Его научные труды, посвященные исследованию кыргызской литературы и литературоведения, вызывают большой интерес у общественности. Их отличает фундаментальное и академическое исследование актуальных и глубоко не изученных, а в некоторых случаях и совершенно не исследованных проблем кыргызского литературоведения. Я был первым оппонентом его докторской диссертации, которая отличалась оригинальностью решений поставленных проблем, широтой диапазона, глубоким знанием основ отечественной литературы. И в последствии я внимательно следил за его научной деятельностью, за его творческим ростом, и поэтому я очень хорошо знаком с его научными работами. Поэтому, можно сказать, что становление А.Акматалиева, как крупного научного деятеля происходило на моих глазах. Самое ценное в трудах А.Акматалиева, что не может не вызвать к себе уважения, заключается в том, что ему удалось

познакомить ближнее и дальнее зарубежье с кыргызской литературой и литературоведением.

Творчество представителей национальных культур Евразии стало одним из центров мировой литературы в конце XX века. Одну из ярчайших страниц здесь составляет наследие Ч.Айтматова, благодаря чему в международных филологических исследованиях утвердился термин, обозначающий новое авторитетное научное направление – айтматоведение. Кыргызстан и его Национальная академия наук в последние годы стали всемирным айтматоведческим центром.

Работа доктора филологических наук А.Акматалиева актуальна, ибо изучение и исследование литературных взаимосвязей выявляет вклад каждого народа в развитие мировой культуры, закономерности развития отдельных национальных литератур. Что касается литературных взаимосвязей литератур, то их изучение дает возможность выявления роли крупных писателей, поэта в развитии этих литератур, именно поэтому в данном исследовании творчество Ч.Айтматова рассматривается в его взаимодействии с национальными литературами Средней Азии и Казахстана.

Процессы этого взаимодействия сложны, нередко противоречивы, могут исследоваться многогранно и с различных сторон. В исследовании А.Акматалиева творчества кыргызского писателя исследуется усвоение эстетического опыта Ч. Айтматова, подробно анализируется «Белый пароход», «И дольше века длится день», «Тавро Кассандра», «Плаха», «Когда падают горы» и др. в его взаимосвязях с русской и мировой литературой.

Его труды переведены на многие языки мира: английский, немецкий, французский, русский, ка-

захский, турецкий, что свидетельствует о необычной популярности и научном интересе к его трудам в мире.

Он неутомимый организатор и инициатор кыргызской науки. Можно сказать, что он «генератор» самых ярких, новых и оригинальных идей, которые с успехом претворяет в жизнь. Благодаря его усилиям кыргызская филологическая наука на сегодняшний день имеет такие монументальные научные труды, как: академическое издание эпоса «Манас» (9 томов), серия «Народная литература» (30 том), «История кыргызской литературы» состоящая из 7 томов и др.

Труды А.Акматалиева, изданные в период обретения Кыргызстаном независимости, насчитывает порядка 400. Он не только прекрасный научный деятель, но и замечательный руководитель, который в период жесточайшего мирового экономического кризиса, не сложил руки, а активно искал и находил спонсоров и, тем самым вложил огромный труд и энергию в развитие кыргызской литературы и литературоведения.

И в этом смысле заслуга А.Акматалиева, как перед отечественной наукой, так и перед Национальной академией наук Кыргызской Республики неопределима. Он как руководитель Института языка и литературы им. Ч. Айтматова провел и продолжает проводить колоссальную работу в целях повышения престижа НАН КР в мировой научной среде. Научными трудами А.Акматалиева НАН КР может только гордиться, так как они представляют собой бесценную кладезь национальной литературы и культуры.

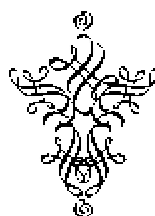
Я высоко оцениваю научные труды А.Акматалиева и руководимого им института, так как яв-

ляюсь членом Ученого совета института уже 20 лет, и рождение этих академических трудов происходило на моих глазах. А.Акматалиев своей ответственностью и добросовестностью, своим трудолюбием, широтой взглядов и фундаментальностью своих научных исследований, а также огромным вкладом в развитие кыргызской литературы и литературоведения, оправдал научное звание члена – корреспондента академии наук Кыргызской Республики, которое было ему присуждено в 2000 году.

Поэтому я твердо убеждена, что директор института языка и литературы им. Ч.Айтматова, член-корреспондент Абдылдажан Акматалиев достоин звания академика НАН Кыргызской Республики и поддерживаю его кандидатуру.

Ч. ЖОЛДОШЕВА,
член-корреспондент НАН КР,
доктор филологических наук, профессор.

«Кут билим», 21-май 2010.

РЫЦАРЬ НАУКИ

«В лице Акматалиева А.А. академическая наука приобретает очень серьезного, деятельного учёного и активного организатора исследовательских работ. Необходимо учесть акматалиевский интеллектуальный имидж, достойно проявившихся в последние годы на многочисленных международных конференциях и симпозиумах, чему в ряде случаев я сам свидетель. Вместе с тем, не маловажно отметить и оценить исключительную работоспособность Акматалиева А.А., благодаря чему Институт НАН КР сохранил и поднял научную активность и дееспособность в труднейшие кризисные дни, присущие нынешней эпохе».

Ч. Айтматов, Брюссель, 2003

Задумывались, ли вы когда-нибудь о том, что является самой сильной чертой кыргызской нации? Главная черта кыргызов, на мой взгляд, уникальная, в своем роде, гуманитарная одаренность, великий поэтический дар. Да, именно у нации, а не только у отдельных ее представителей.

Это многие отмечали, и об этом многие писали, начиная с Абрамзона и кончая современными последователями.

«Кыргыз всегда говорит красиво и складно, очень красноречиво, соблюдая определенный ритм и плавность в своей речи».

Не ручаюсь за точность цитаты, но за смысл отвечаю в полной мере. Кыргызы – кочевники и свой творческий гений они воплощали в слове.

Отсюда – величайший на планете эпос «Манас», отсюда великолепная устная поэзия, отсюда сказительское мастерство акынов-импровизаторов, отсюда Ч.Айтматов и А.Осмонов.

Ч.Айтматов писал об этом в своем последнем романе «Когда падают горы»: «позволю себе прибегнуть к древним метафорам в постижении истинного понимания универсальность слова как такового, понимания, унаследованного от кочевых философов давно минувших времен: «Слово выпасает Бога на небесах, Слово доит молоко Вселенной и кормит нас тем молоком вселенским из рода в род, из века в век. И потому вне Слова, за пределами Слова нет и Бога, ни Вселенной и нет в мире силы такой, превосходящей силу Слова, и нет в мире огненного пламени, превосходящего жаром пламя и мощь Слова».

Это наше главное качество, наша основная характерная черта, определяющая нашу уникальность, и значит, в этой сфере гуманитарной науки, в сфере исследования словесного наследия, в сфере изучения современного художественного слова мы, безусловно, находимся на самых передовых, продвинутых позициях, так как именно в этой сфере интеллектуальной деятельности мы наиболее аутентичны. Что вполне объяснимо. И, пожалуй, одним из наиболее преданных, последовательных и ярких деятелей в этой филологической («Филология – наука о слове!») является д.ф.н., проф., чл.-корр. НАН КР А.А. Акматалиев.

Всю свою жизнь он положил на алтарь служения филологической науке, на алтарь служения великому Слову. Он настоящий рыцарь Слова, рыцарь литературоведческой науки, наверное, столько –

сколько он знает, о художественном Слове, не знает в нашей стране никто.

Мы сейчас переживаем не лучшие времена, но профессор А. Акматалиев относится к той категории людей, которые, несмотря, ни на какие трудности, подвижнически делает свое дело, упорно, не жалуясь и не возмущаясь, возделывает, образно говоря, свой сад, героически и с любовью служит своей науке, как самый преданный ее рыцарь.

Такая преданность своему делу не может не вызывать глубокого уважения. Он не жалуется на то, что зарплата научного работника у нас иногда ниже зарплаты водителя, что наука финансируется по остаточному принципу, что заниматься наукой – куда менее престижно, чем торговать на базаре, что научные командировки в ведущие научные центры – это что-то из области фантастики и т.д. и т.п. Он ни на что не жалуется.

Он делает свое дело и поэтому, при таких условиях и в таких обстоятельствах, он просто герой.

Для А. А. Акматалиева его работа это больше, чем его профессия, для него – это жизнь, его главное дело, его страсть. И он служит своему делу с истовостью средневекового рыцаря.

Я его очень давно знаю. Мы вместе начинали свою трудовую деятельность в секторе взаимосвязей национальных литератур института языка и литературы АН Киргизской ССР в качестве младших научных сотрудников. Тогда нашим сектором руководил выдающийся литературный критик, блестящий мыслитель С.Дж. Джигитов. В институте в то время работал еще один выдающийся критик и литературовед К.А.Асаналиев. С нами в одном секторе начинал свою трудовую деятельность еще один

пламенный защитник свободы Слова к.ф.н. Г.Павлюк. Светлая ему память.

Свои кандидатские диссертации мы защищали под научным руководством чл.-корр. АН КР А.С.Садыкова. И немало других сотрудников нашего института стали крупными общественными деятелями нашей страны, проявляя себя на самом разном поприще. Например, академик А.Э. Эркебаев – один из членов нынешнего Временного Правительства – мужественный и принципиальный человек. Нам посчастливилось работать бок о бок со всеми этими замечательными людьми, и мы многому у них учились. Вообще следует отметить, что в Кыргызстане сложилась очень сильная литературоведческая школа, пожалуй, сильнейшая в регионе и А. Акматалиев блистает среди своих коллег и соратников, как звезда первой величины. И это не удивительно. Киргизская литература дала миру великого писателя Ч. Айтматова, а А. Акматалиев является лучшим на сегодня исследователем его творчества. Он знает о творчестве Ч. Айтматова все. Он долгие годы был рядом с ним, общался, беседовал, сопровождал в поездках, практически входил в круг самых близких его сподвижников. Такое тесное общение обогатило кругозор и мировоззрение проф. Акматалиева. Да и в целом наличие столь могучей творческой личности всегда ускоряет процесс развития общественной мысли, поднимает ее на новый уровень, вот почему мы так сильны в гуманитарной сфере науки. Если в чем другом отстаем, то здесь мы точно многих обгоняем. И роль проф. Акматалиева в дальнейшем продвижении филологической науки невозможно преувеличить.

Проф. Акматалиев работает в Академии наук всю свою жизнь, начинал младшим научным со-

трудником и, пройдя все ступени, дослужился до директора института языка и литературы им. Ч.Т.Айтматова.

Он является признанным лидером целой отрасли отечественного литературоведения – айтматоведения и нет в этой области более признанного авторитета.

Он выдающийся организатор науки. Он изыскивает любые возможности, чтобы издавать труды своего института, причем некоторые из осуществленных им проектов, без преувеличения, грандиозны. Достаточно назвать издание семитомника «История кыргызской литературы»; тридцати томов «Устной народной поэзии»; серии «Великие акыны»; издание эпоса «Манас» в вариантах С.Орозбакова и С.Каралаева, переиздание – дополненное и откорректированное «Кыргызского толкового словаря», издание восьми томов произведений Ч.Айтматова, участие в создании «Литературы тюркского мира», изданной в Анкаре в восьми томах.

Он подготовил целую когорту высококлассных научных кадров в области киргизской литературы и сравнительного литературоведения.

Под его научным руководством подготовлено 3 докторских и 30 кандидатских диссертаций. Он долгое время возглавлял Спецсовет по защите докторских и кандидатских диссертаций при КНУ и НАН КР. А.Акматалиев, пожалуй, самый узнаваемый и самый известный за пределами нашей республики литературовед и филолог. Он является почетным профессором целого ряда отечественных и зарубежных вузов, он член Спецсовета по защите докторских диссертаций казахского Национального Университета им. Аль-Фараби.

Его приглашал в свой родной университет в Японии для чтения лекций выдающийся мыслитель и философ XX века Дайсаку Икеда и он стал обладателем высшей почетной награды университета Сока (Япония).

Вот что написано в посвящении: «Вы внесли огромный вклад в общее развитие гуманитарных наук, в дело повышения уровня высшего образования.

Посвятив себя восстановлению эпоса «Манас» – гордости киргизского народа, – вы своими трудами обогатили и приумножили национальную культуру человечества.

В знак признания Высших заслуг позвольте вручить Вам, великому ученому, Высшую почетную награду Университета Сока за выдающуюся многолетнюю и плодотворную и деятельность», – основатель Университета Сока Дайсаку Икеда, Ректор Кинносурэ Комуро.

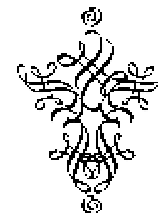
А еще проф. Акматалиев А. А., кажется единственный на сегодня киргизский литературовед, к которому обращался Нобелевский Комитет Шведской Академии с просьбой о выдвижении кандидатуры на получение Нобелевской премии по литературе. Что еще нужно для того, чтобы подтвердить международную известность нашего ученого?

Сегодня мало кто стремится заниматься академической наукой. Это очень трудная и во многом не очень благодарная стезя. И при общем падении уровня образования и гуманитарной культуры особенно заметной становится подвижническая деятельность таких редких людей, как проф. А.А.Акматалиев, всю свою жизнь положившего на алтарь служения науке.

Трудно представить себе кто еще в большей степени, чем А. А.Акматалиев может претендовать на звание академика в области литературоведения, чем он. Ведь что такое высокое звание академика? Это, конечно, признание неоспоримых заслуг ученого в сфере его научной деятельности, но при этом – это еще и возложенная на него обязанность заниматься дальнейшими исследованиями в своей области науки, помогать развитию и становлению новых научных кадров, способствовать повышению уровня гуманитарного образования в стране. А проф. А.А.Акматалиев трудностей никогда не боялся и с честью с ними справлялся. Будет справляться и в дальнейшем.

*Д.ф.н., проф. КРСУ
И. ЛАЙЛИЕВА,*

«Комсомольская правда», 9 июня 2010.

ПРЕДСКАЗАНИЕ Ч. АЙТМАТОВА

Толщиной (939 страниц) и размером (в лист писчей бумаги) отличается новая книга «Кыргызская литература: история и время» Абдылдажана Акматалиева, директора Института языка и литературы имени Чингиза Айтматова Национальной академии наук.

Вообще-то Акматалиев может претендовать на титул наиболее плодовитого на сегодняшний день автора в Национальной академии. Как начал публиковать научные труды более четверти века назад, так список его книг и статей продолжает ежегодно бурно пополняться. Всего на сегодняшний день три десятка авторских книг и около 500 статей.

Главные темы акматалиевских публикаций – эпос «Манас» и творчество Айтматова. И литературный процесс между этими двумя вехами и вокруг них.

В самоновейшем сборнике своих научных трудов профессор ищет истоки великого эпоса в памятниках письменности головокругительной старины – в древнетюркских рунах VI–VIII веков. И рассказывает о том, что даже признанные классические варианты Сагымбая Орозбакова и Саякбая Каралаева опубликованы пока далеко не полностью. В рукописном фонде Института языка и литературы ждут встречи с широким читателем десятки тысяч записанных манасоведами строк.

Выдающиеся манасчы щедро вкрапливали в предания тысячелетней давности некоторые реалии новой и новейшей истории типа войн с Наполеоном и участия в них кыргызов и даже другой нетрадиционный сюжет – о мифической встрече Ильи Муромца и Манаса Великодушного. Об этом планируется рассказать отдельно – в приложениях к будущему академическому изданию эпоса.

И в биографии Айтматова, своего старшего большого друга, Акматалиев находит и делает достоянием гласности удивительные историко-литературные факты.

К примеру, выяснилось, что хронологически первое свое интервью шестилетний (!) Чингиз вместе с другими воспитанниками детского сада во Фрунзе-Бишкеке дал летом 1935 года Фрунзенской комсомольской газете «Ленинчил жаш». Малыш с гордостью поведал корреспонденту Райкану Шукурбекову, что хочет быть шофером и читает не только детские книжки, но и вполне взрослые газеты и журналы. Шукурбеков зафиксировал для газеты, а в конечном счете и для истории литературы, что Чингизик «очень опрятен и дисциплинирован. К этому приучили его дома. Мы с Чингизом беседовали более часа. Он не смущается, прямо высказывает свои мысли... Он уже учится писать».

Или найденные Акматалиевым редкостные факты, что, собственно, писательством Айтматов занялся в неполные 18 лет, студентом Джамбульского зооветеринарного техникума. Дебютировал стихами, однако техникумовский педагог Алексей Васильевич Штубендорф посоветовал попробовать силы в прозе. Вместе с комсоргом техникума Василием Ступниковым Чингиз отправил свои опу-

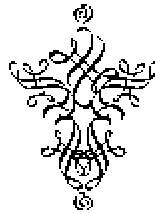
сы в областную газету. Оттуда ответили, что ни стихи Василия, ни рассказы Чингиза «не считают возможным» напечатать.

– Не поняли. Ничего, не сегодня, так завтра опубликуют. Я им докажу, что могу писать, что стану писателем, – предсказал Василию совсем юный Айтматов. Известным в Джамбуле-Таразе поэтом стал и Ступников.

Таких находок в книге немало. Тираж разумеется, маленький. Но Акматалиев обещает, что все крупнейшие библиотеки республики ее получают. И общедоступная для всех бишкекчан городская Библиотека айтматовской книги у пересечения улиц Тыныстанова и Боконбаева – тоже.

Александр ТУЗОВ,

«Вечерний Бишкек», 21 апреля 2010.

ПРОФЕССОРДУН «ЖАН СЫРЫ»

Окурман журтуна күнү-түнү кумурскача тырба-landaп, ийне менен кудук казган илимпоз катары таанымал болгон Абдылдажан Акматалиевдин ырларынын жыйнагынын чыгышы акылды айран кылаар иш болду. Улуу тоонун улары туруп-туруп эле булбулча сайрап жибергендей. 2008-жылы жарык көргөн ырлар жыйнагы «Жан сырым» деп аталат. А. Акматалиев окумуштуу катары Айтматов таануунун айдынында алгачкы илимий чыйыр салгандардын ортон колдою. Ч. Айтматовдун өзү жана чыгармалары тууралуу көп жазылган. Ошол жазылгандардын этек-жеңин жыйып, иреттеп, ашыкчасын кемитип, кемин толуктап, илимдин порумуна салыш көп көз май коротоор оор жумуш. Ошол оор жумушка аянбай киришкендердин көрүнүктүүсү ушул Абдылдажан Акматалиев. Бир гана Айтматов таануу менен чектелип калбай, жалпы Адабият таануудан лекцияларды окуп жүрүп, профессор болгон да ошол эле А. Акматалиев. Анын илимдеги ишмердигин бирден санап, сөздү чубалжытып олтурбайын. Сөз тизгинин «Жан сырымга» бурайын. Ушул ыр китептин чыгышы биздей окурманга А. Акматалиевдин көп кырдуу дасмиясынын дагы бир кырын ачып көрсөтөт. Ошол дасмиясы бардык кырлары менен чогулуп келип, анын тыным билбес эмгекчилдигин ашкерелеп турат.

Анын бардык эринчээктерге өрнөк болоор касиети да ушул. «Эмгектүү кулда чарчоо жок» дегендей.

«Жан сырымдагы» ырлар чынын менен эле автордун жан сырлары экен. Окурман автор менен анын лирикалык каарманынын жан сырынын арасындагы чек араны таппай кала тургандай. Китебинин беттеринде жан сырларын жашырып-жаппай, жоомарттык менен төгүп-чачып автордун б.а. окумуштуу акындын өзү жүргөнсүйт. Автордун көлдөй терең, тамчыдай тунук жан дүйнөсүнүн жашыра турган, айтууга арзыбасы жок окшойт. Интеллектуал инсандын шурудай тизилген жан сырлары окуганды кайдыгер калтырбайт. Автор ыр жазганы ой-санаасы сапырылып олтурган чыгында да илимдеги изээлеп жүргөн ишин аттап өтө алган эмес окшойт. Китептин баш жагында «Айтматов бар аалам толук көрүнчү...» деген поэма бар экен. Дүйнөлүк адабияттын тирүү классигин көзү тирүүсүндө алыскы жылдызды телескоптон шыкаалаган астрономчосунан эмес, жанында жүрүп, колу менен сыйпалап көрүп изилдеген окумуштуу инсандын улуу жазуучунун көзү өткөндөгү өзөктү өрттөгөн күйүтүнүн серпиндилери ушул поэмада берилиптир. Поэмада Ч. Айтматовдун дүйнөлүк атак-даңкка жана пилге үргөн кандек сымалданган көрө албастардын жорук-жосундарына көтөрүмдүүлүгү айтылыптыр. Бул айтылганды эч ким чеки дей албас, «Жамийла» адеп чыкканда анын сулуулугун көргүсү келбей көзү оюлгандардын даңазасы жалпы калайык калкка маалым. Эгерде ошол ХХ кылымдын 50-жылдарынын этегинде «Жамийланы» дүйнөлүк адабияттан орун-очок алган М. Ауэзов менен Л. Арагон экөө сүрөп кетпегенде бул идиреги жоктор «Жамила» сулууну жаш автору менен кошуп туруп, керчөөдөй отко как-

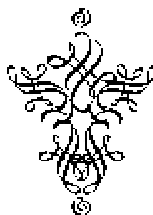
тап жешмек да, «төө көрдүнбү, жок, бээ көрдүнбү, жок» болуп олтурушуп калмак. Жалпы түрк дүйнөсүнүн бири, Алтын Казык жылдызы Алишер Навои өз заманында көрө албастык, руху пас, идиреги жоктордун колуна келчүү жумуш экендигин эскерткен экен. Бул калетсиз чындык. Ошол Ч. Айтматовго көрө албастык кылгандардын бардык жазгандары, «Жамийланын» бучкагына тең келбестир. Бардык замандарда таланттуу инсандар идиреги жоктордун чекесине чыккан чыйкан болуп келишкен. Бул бир мыйзам ченемдүү нерсе. Жан сактоо үчүн ошол чыйканды өзөгүн чыгара сыгып таштоого умтулушкан да, байкуштар. Ичтери күйсө, туз жалашсын, ушерде менин бир чындыкты балл эттиргим келип турат: Алишер Навои XV кылымдагы Алтын Казык жылдыз болсо, Чыңгыз Айтматов ХХ–ХХI кылымдардагы Алтын Казык жылдыз. Экөө тең түрк дүйнөсүнүн рухунун туу чокулары. Поэманын авторунун башын кучактап айтаар жутаар сөзүм, бул – Чыңгыз абанын данкы калды, а көрө албастардын тарпы калды. Албетте тарптарынан бөлөк дагы саман-топон маклатуралары да калды.

Андан ары ар бирин өзүнчө поэма десе арзый бере турган көлөмдүү үч ыр бар экен. Бул ырлар деле улуу жазуучунун арбагын козгоп, түрк дүйнөсүнүн, тагыраак айтканда, Азербайжан жана Казак туугандарыбыздын Ч. Айтматовго көрсөткөн сый-урматтары тууралуу сөз болот экен. Ошол сөздүн арасында дагы эле өзүбүздүн арабыздагы көрө албастар менен барк билбестердин жорук-жосундары айтылып, эски жарааттай сыздап турат.

Андан ары профессордун жан сырынын майда булуң-бурчтарын көрсөткөн майда ырлар мол берилген. Бул ырлар энеси жана апасы жөнүндөгү

ырлар менен башталат. Эс тарткандан эненин мээримин көрбөгөн жана ошол мээримдин жылуусун эстеп жүрбөгөн, аны сагынып, кайра-кайра эңсөбөгөн адам жоктур. Эжелердин урматына жазылган, эненин касиеттерин эске салган ырлардан кийин, ар кандай адамдын эсине канжагынан жаралган перзентин эске сала турган ырлар бар. Адамдын жан дүйнөсү кандай миң сырдуу жана миң кырдуу татаал болгон сыңары, анын жан сыры да ошондой эле миң кырдуу экен. Ошондуктан бир макалада анын баарын терип-тепчип айтып бүтө коюш мүмкүн эмес. Ток этээрин айта турган болсок, «Жан сырымда» жеткен, жетпей калган сүйүүлөр жөнүндөгү ырлар көп. Аларды чыгынып окуган инсан өткөн өмүрүнүн көрктүү кездерин эстеп бир мунайып, жанын жыргатып алышы бар.

АБДЫКАДЫРОВ Орозали.

М. Мукасов, Г. Орозова, А. Кадырмамбетова

«ЭР ЭМГЕГИН ЭЛ БААЛАЙТ»

Адамдар ар кыл болот эмеспи: бири кичипейил, бири төрөпейил, бири иштерман, бири «билерман», бирөө өз көмөчүнө күл тарткан өзүмчүл, дагы бирөөлөр элдин «көмөчүн» да ойлогон жапакеч дегендей... Анан ошого жараша алардын жалпы коомдук ишке салымы да ар кандай – бирөөлөрдүн алганына жараша бергени болсо, айрымдар бергенинен ашырып алты эсе, алы жетсе алтымыш эсе көп пайда өндүрүп алсам дегендер да бар, ошондой эле «адамтаануунун» (М. Горький көркөм адабиятка ушундай аныктама берген) анык алпы Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынын каармандары Танабай, Едигей, Казангаптай элдин иши, эртеңки муундун пайдасы үчүн деп, жоопкерчилик, милдет деп түгөнбөгөн түйшүктөн качпай, каруусун казык кылып тоодой жүк көтөрүп, эл үчүн, коом үчүн ак кызмат өтөгөн ак жүрөк атуулдар да бар. Айтматов андай каармандарына «дүйнө ушундай адамдар менен кармалып турат» деп баа берет. Андай адамдар канчалык зор иштерди аткарып койбосун, эч убакта «мен – кыйын», «мен мында лап» кыйкырып, бирөөлөргө тыңсынып, бирөөлөргө колко кылбайт. Ар убак эл үчүн пайдалуу деп ишенген ишин алдыга жылдыруунун аракетинде. Мына ушундай үзүрлүү, асыл мээнет аркалап, албан-албан иштер-

ди бүткөрүп жүргөн адамдардын бири Абдылдажан Акматалиев.

Абдылдажан Акматалиевдин бүгүнкү күнгө чейин кыргыз адабиятына жана маданиятына, ушул тармактагы илим, билимдин өнүгүшү үчүн өтөгөн ак кызматы, кошкон салымы өтө зор. Илим, билим, окумуштуулар үчүн абдан ыңгайлуу шарт түзүп келген советтик система урап, заман оошуп, рыноктук катаал мамилеге туш келген чакта оор мезгилдерге карабастан анын жетекчи катары демилге көтөрүп, жоопкерчиликти мойнуна алып баштап, бүткөргөн иштерине карап отуруп таң калбай да, ыраазы болбой коюшка да мүмкүн эмес. Алар: «Манас» эпосунун академиялык басылмалары, «Эл адабияты» (30 том), «Залкар акындар» сериялары, «Кыргыз адабиятынын тарыхынын» 7 томдугу, «Кыргыз адабият таануу илими жана сынынын» 2 томдугу, окумуштуунун жеке өзүнүн илимий-изилдөөчүлүк иштери ж.б. «Көз коркок кол баатыр» деген ушу. Албетте, анын мыкты жетекчилик ишмердиги, илимий эмгектери жөнүндө бир топ макалалар өз убагында жарык көргөн. Бул макалада биз Абдылдажан Акматалиевдин ошол көп кырдуу коомдук жана чыгармачылык ишмердиги, аткарган иштердин кыргыз адабият таануу илими жана фольклористикасынын өнүгүшүнө кошкон үзүрлүү салымдары, илимий-практикалык мааниси туурасында азыноолак сөз кылууну туура таптык.

«Манас» эпосу жана 1000 жылдык....

Ошентип заман оошуп, Кыргызстан өз алдынча эгемендүү мамлекет катары «жаңы тирлигин» баштаган тушта Абдылдажан Акматалиев 1992-жылы

Кыргыз Улуттук илимдер академиясынын жаңы уюшулган Адабият жана искусство институтуна директор болуп шайланып, ошол күндөн тартып «Манас» эпосунун академиялык басылмаларын Сагымбай Орозбаков менен Саякбай Каралаевдин варианттарында даярдоо, чыгаруу жөнүндө Окумуштуулар Кеңешинде демилге көтөрүп, эки вариант боюнча эки илимий топ түзүп, эпостун текстин түп нускадан тактап, кайрадан түзүп чыгуу, аны илимий түшүндүрмөлөр менен жабдуу маселелерин алдыга коюп, өзү көзөмөлдөп, мезгил-мезгили менен Окумуштуулар Кеңешинде иштин жүрүшүн талкуулап, топтун жетекчилеринин (С. Мусаев, А. Жайнакова) пикирлерин угуп турган. Совет учурунда жарык көргөн «Манастын» тексттеринде идеологиянын таасиринин негизинде көп эпизоддор кыскартылып, саптар оңдолуп, түзөлүп чыкканы белгилүү эмеспи. Мына ушул жагдайды, илимдин келечек алдындагы милдетин туура түшүнгөн А. Акматалиев элибиз эгемендүүлүккө жетишээри менен маңастаанууну туура илимий багытка бурган. Натыйжада, бүгүнкү күнү С. Орозбаковдун вариантында 6 китеп, С. Каралаевдин вариантында 3 китеп академиялык басылышта окурмандардын колдоруна тийип отурат. Албетте, «Манас» эпосунун академиялык басылышын даярдоо, аны чыгаруу өтө көп кыйынчылыктарды, тоскоолдуктарды жаратканын басма сөздөргө чыккан А. Акматалиевдин «Манас» эпосуна байланыштуу («Кыргыз Туусу», 1993. – 4-март); «Мурас – байге эмес, мурас – «Манас» («Кут билим», 1995. – 8–15-март), «Манас Манас болгону» («Кыргызстан маданияты», 1998, август), «Гансиден түшкөн 300 млн. доллардын кымындай бөлүгү «Манаска жумшалса» («Кыргыз туусу», 2007. – 7–12-ноябрь) ж.б.у.с. макалалардан, ма-

ектерден окуса болот. Даанышман жазуучу Чыңгыз Айтматов «Манас» эпосун «кыргыз рухунун туу чокусу» деп айтканындай баарыбыз эле улуттук сыймык катары эпосту мактаныч туткандайбыз. А бирок, А. Акматалиевдин ошол күйүп-бышып жазган макалаларын окуп, бирок «Манаска» бүгүн да реалдуу камкордук жоктугун көрүп коомчулугубуздун, маселе чечээр мамлекеттик чиновниктерибиздин кайдыгерлигине намыстанып да, нааразы болуп да кетесиң. «Манас» эпосунун 1000 жылдыгы учурунда «Манасты» чыгарып коюуга болот эле го?! А. Акматалиев бүгүнкү күнгө чейин «Манасты» чыгаруу жөнүндөгү оюн толук иш жүзүнө ашыра албай, ар кандай жыйындарда какшап айтып, басма сөздөргө жазып келе жатат. Ал С. Мусаев менен демөөрчүлөргө да, бийликтегилерге да (Президент, премьер-министр, вице премьер-министр, мамлекеттик катчы, финансы министри ж.б.) да бир нече жолу официалдуу кат менен да, оозеки жүзүндө да кайрылып келе жаткандыгын коллектив жакшы билет. Ал гана эмес, «Кыргыз туусу», «Эркин тоо» газеталарына чыккан «Баарын коюп «Манасты айт», «Түшкөн акчанын негизинде кийинки томдорду чыгаралы десек укпай коюшпадыбы», «Манас – улуттук руханий символубуз» сыяктуу маек-макалалары аркылуу жалпы калайык-калкка «Манас» үчүн 1 сомдон чогултталы» деп, ар намысты ойготоор деген үмүт менен ураан таштап да көрдү. А. Акматалиев айла кеткенде өзүнүн үйүн кредитке коюп, «Манасты» аягына чейин чыгаруу сунушун аксакал манастануучу агайыбыз Самар Мусаев «Сенин ак ниет менен жасаган ишинди эч ким түшүнбөйт, үйүңөн ажырайсың» деп болбой койгондугун жакшы билебиз. (Ушул жерден аргасыздан кыргыздын чы-

гаан жазуучуларынын бири Ашым Жакыпбеков да «Теңири Манас» романын басмадан чыгара албай, «кол жазмамды Ак үйдүн алып барып өрттөсөмбү?» – деп жаны кашайганы эске түшөт).

Анын сыңары кыргыздын «Битке өчөшүп көйнөгүндү отко салба» деген орой макалы бар. А. Акматалиев да деми сууп, манастануу багытындагы иштерди кашандатып таштап койгон жери жок. өмүр бою «Манас» боюнча иштеп, көзү каныккан тажрыйбалуу адистер С. Мусаев, А. Жайнаковаларды «Сиздер бүткөрчү иштерди кийин миң эсе жакшы заман келсе да кийинки жаштар бүткөрө алабы» – деп шыктандырып иштетип отуруп бүгүнкү күндө «Манас» трилогиясын (С. Орозбаков – 7, 8, 9-том, С. Каралаев «Манас» 4-том, Семетей – 1, 2, 3, 4, 5-том, «Сейтек» 1-том) толук илимий комментарийлери менен басмага даярдатып, бастырып бүтүп, басмадан чыгаруунун аракетин кылып жүрөт. Жакында анын түздөн-түз демилгеси менен С. Орозбаковдун 5–6 томдору Билим жана илим министрлиги аркылуу республиканын мектептерине жана жогорку окуу жайларына бекер таратылып берилди. Бул идеясы үчүн Бишкек шаардык сотуна чакырылып, бирок А. Акматалиевдин демилгеси коомчулук үчүн өтө орчундуу жана пайдалуу болгондугу белгиленди.

«Манас» эпосунун 1000 жылдыгы демекчи, илгери бул маселе көтөрүлүп (1945-жылы) бирок ишке ашырылбай жүргөн маселени «Манас» эпосунун 1000 жылдыгын өткөрүү жөнүндөгү бул маселе боюнча эгемендүүлүктүн алгачкы мезгилинде биринчилерден болуп демилге көтөрүп чыгып, Илимдер академиясынын жалпы чогулушунда, 1992-жылы, март айында сунуш айта коём деп экс-прези-

денттин ачуусуна тийип кала жаздаганы да бар. (Караныз: «Жакшылык кылуу-адамдык парз...», «Поднял дух народа»).

А. Акматалиев «Манас эпосунун 1000 жылдыгын өткөрүү боюнча Улуттук уюштуруу комитетинин мүчөсү катары «Манас» (Б. Сазанов, М. Чокморов), «Семетей (Ыса Жумабек уулу, У. Мамбеталиев), «Сейтек» (Ы. Абдрахманов), «Алп манасчы С. Каралаев», «Манас» эпосунун сөздүгү, «Манас – эпос океан», «Манас» жана искусство, «Манас», «Семетей», «Сейтек» (кара сөз түрүндө) деген ж.б. китептерди басмага даярдатып, жарык көрүшүнө түздөн-түз себепчи жана катышуучусу түзүүчү болгон. О.э. «Манас» эпосунун юбилейлик сессиясын, С. Орозбаковдун 125 жылдыгына, С. Каралаевдин 100 жылдыгына арналган эл аралык конференцияларды уюштуруп өткөргөн жана өзү да бир топ докладдар менен чыгып сүйлөгөн. Манастаануучулар С. Мусаевдин, Э. Абдылдаевдин, К. Кырбашевдин, А. Жайнакованын эпоско байланышкан монографияларынын чыгышына камкордук кылып, демөөрчү таап, окурмандарга тартуулаган да А. Акматалиев болуп саналат.

Ал эми анын жетекчилик демилгеси, уштуруучулук жөндөмдүүлүгү аркасында жүзөгө ашырылган «Кыргыз адабиятынын тарыхы» аттуу жети томдук фундаменталдуу эмгектин жалаң «Манас» эпосу, анын бөлүмдөрү болгон «Семетей», «Сейтек» жана элге кеңири белгилүү манасчылар менен семетейчилердин өмүр жолу, чыгармачылык өзгөчөлүктөрү, улуу мурастын алар жараткан варианттары жөнүндөгү маалыматтарга арналган 2-тому манастаануу илиминин келечеги, ушул багыттагы билим берүүчүлүк, илимий-изилдөөчүлүк иштер үчүн илимий практикалык мааниси жогору эмгек болуп

калаары тууралуу айта кетүү да ашыктык кылбайт деп ойлойбуз.

А. Акматалиев манастаануучулардын тарбияланып чыгышына көп көңүл бөлүп келе жатат. Ал жетектеген Диссертациялык кеңеште ондон ашуун илимдин жаш мууну «Манас» эпосу боюнча кандидаттык диссертацияларын жакташкан. Өзгөчө, анын таланттуу окумуштуу Райкул Сарыпбековго көрсөткөн камкордугун айтпай кетүүгө болбойт. Ал көп жылдар бою үй шартына байланыштуу илимий ишин жактай албай кыйналып жүргөн учурда А. Акматалиевдин улгайып калган илимий кызматкеринин диссертациясынын кол жазмасын, авторефератын бастырып, коргоп кетишине жакындан жардам көрсөткөнү көпчүлүктү ыраазы кылган. Ал эми өзү болсо «Манас» эпосундагы жалпы адамзаттык мааниге ээ мүнөздөр жана сыпаттар» (Д. Гүлпынар) «Манас» эпосунда көз карандысыздык идеясынын көркөм чагылдырылышы (С. Дүйшембиев) сыяктуу бир топ кандидаттык диссертацияларга жетекчилик кылган.

А. Акматалиевдин илим адамы жана илимий мекеменин жетекчиси катары, өмүрүнүн көп убактысын ыйык «Манаска» жумшап жатканын биз накта атуулдуктун жана көрөгөч жетекчиликтин белгиси деп түшүнөбүз.

Акындардын арбагы ыраазы...

Совет учурунда ошол жаңы доорго чейинки жашап өткөн, чыгармачылыгы көпчүлүккө дайын болгон көп эле даңазалуу акындардын (мис., «Замана» агымынын өкүлдөрү Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч ж.б.) чыгармачылыгы жаңы саясатка туура келбегендиктен жарыяланбай, изилдөөгө

алынбай, а эгер сөзгө алынса «бай-манапчыл, динчил» деген гана жарлыктар менен коштолуп айтылып келген. Оозеки көркөм сөз өнөрүнүн бир чоң салаасын түзгөн бул акындар поэзиясы кандай көркөмдүк кубулуш, өнүгүштөргө, поэтикалык наркка ээ болгондугун туура баалап, ар тараптуу изилдөө үчүн эң биринчи алардын мурастарын текстологиялык жактан тактоо жана тексттерин чыгаруу милдети турган. Мына ушул багытты да А. Акматалиев көз жаздымга калтырбай, «Залкар акындар» деген сериянын алдында 7 томдук жарык көрүп, Кетбука, Асан кайгы, Токтогул ырчы, Калыгул, Арстанбек, Музооке, Калмырза, Чонду, Эсенаман, Жеңижок, үмөтаалы, Айтике, Коргол, Эшмамбет, Тоголок Молдо, Алдаш Молдо, Калык, Осмонкул, Алымкул, Токтонаалы, Ысмайыл сыяктуу акындардын чыгармалары окурмандарга тартууланды. Бул сериянын жарык көрүшү үчүн жетекчи катары ишти уюштуруп, өзү да түзүү иштерине активдүү катышып, демөөрчүлөрдү тапты. Кийин бул акындардын айрымдарынын өмүрү, чыгармачылыгы «Улуу инсандар» сериясынан да орун алды. Акындардын чыгармачылыгы боюнча илимий конференциялар өткөрүлүп, жаңы проектилер иштелип, илимий макалалар байма-бай чыгып жатты. «Залкар акындар» сериясы карапайым окурмандар, студенттер, филологдор үчүн гана эмес, жалпы маданий-илимий чөйрөбүз үчүн да эң керектүү эмгектерден болуп калды. Ал серияга философ, тилчи, тарыхчы, педагогдор илимпоздор кайрылышып, алардын негизинде жаңы илимий эмгектер жаралды, мектеп жана жогорку окуу жайлары үчүн окуу китептерин, окуу куралдарын жазышты, жаш төкмө акындарда мына ошол бай мурастардан чыгармачылык таалим-тарбия алы-

шына шарт түзүлдү, ошондой эле алар, жарыяланган акындардын чыгармалары, тарыхыбыздын айрым актай барактарын тактоого да мүмкүнчүлүк түзүп берди.

«Залкар акындар» сериясынын чыгарылышы казак илимпоздор үчүн да олжо болду, алар өздөрүнүн «Замана» агымынын өкүлдөрү деген Шортонбай, Мөңке сыяктуу акындары менен салыштырып изилдешип, жалпылыктарды жана өзгөчөлүктөрдү белгилешти. Мисалы, Бауржан Оморов «Замана агымынын генезиси» деген докторлук диссертациясында Калыгулдун, Арстанбектин, Молдо Кылычтын чыгармаларын кеңири талдоого алган.

А. Акматалиевдин илимий жетекчилиги астында «Жазгыч акындардын калыптанышы жана өнүгүшү» (К. Койлубаев), «Табият көрүнүштөрүнүн акындар поэзиясында көркөм сүрөттөлүшү» (А. Зулпуев), «Молдо Кылычтын чыгармачылыгы жана иликтөө тарыхы» (Ш. Искендерова) деген темалардагы кандидаттык диссертациялар жакталган.

Бабалар мурасын барктай билели...

Бул багытта, б.а. фольклордук чыгармалардын көп кырдуу жанрларын изилдөө, жарыялоо иштерине А. Акматалиевдин кошкон салымы жөнүндө сөз кыла турган болсок, албетте, биринчи иретте «Эл адабияты» сериясы көзгө даана урунат. Кыргыз мамлекети өз алдынчалыкка ээ болгону менен бүгүнкү күнгө чейин элдин руханий-маданий, билим деңгээлин көтөрүү, китеп чыгарууга чындап көңүл бура элек. Биздин оюбузча, мамлекеттик идеологияны жүзөгө ашыруунун эң биринчи баскычында элдик маданий мурас турушу зарыл.

Мамлекет элдик оозеки чыгармачылыкка маани бериши керек эле, себеби улуттук руханий маданиятыбыздын тамыры ошол элдик оозеки чыгармачылыкта.

Бир убакта мамлекет адабияттардын элге кереги барын да, жогун да күргүштөтүп миңдеген тираждар менен чыгарып, калем акы төлөштү да мойнуна алып жүрүп, заман оодарылганда бул ишти да өз милдетинен таптакыр чийип таштап, руханий талаптардын рыногунда «ойку-сойку» адабияттар оюн сала баштаган тушта, эгемендүүлүк менен кошо улуттук өзүн өзү таануу умтулуштары күчөп, эл өзүнүн нарктуу улуттук маданияты бар экендигине ишенгиси, далилдегиси келип турган тушта А. Акматалиевдин материалдык кыйынчылыктарга карабай «Эл адабияты» сериясынын 40 томдугун коомдук башталышта даярдоо жана чыгаруу идея-демилгеси коллектив тарабынан кызуу колдоого алынды. Илимий кызматкерлер негизги илимий иштери менен бирге кошумча иштерди аткарып, томдуктарды түзүү милдетин моюндарына алышты. Ар бир том качан даярдалып бүтөт, качан басылат, басмада качан терилет, корректурасын ким окуйт деген тыкыр график түзүлүп, аны жетекчи катары өзү катуу көзөмөлдөп турган. Илим менен өндүрүш тыгыз байланышта болуп, полиграф жетекчилери (К. Сапарбаев, Ө. Шаршеналиев) да сөзүнө бекем турушуп, кыйынчылыкка карабай басма материалдарын таап турушту. Бул басылыштын өзгөчөлүгү – биринчи жолу кенже эпостор, элдик ырлар бир нече варианттары менен, айрымдары аткарылып жүргөн обондорунун ноталары менен берилген. Ошону менен бирге совет учурунда таптакыр эле чыкпай калган эл-

дик поэмалар («Курманжан датка», «Шабдан», «Ормон хан», «Балбай» ж.б.) да орун алган.

«Дүйнөлүк эпостордун фестивалы» (2006-жылы) Бишкекте өткөрүлүп, сырттан келген конокторго эпикалык жанрдын борбору деп алганыбыздын – бир күбөсү катары «Манасты», «Эл адабиятынын» серияларын көрсөтүп, сыймыктанып койдук. Казакстандан келген М. Ауэзов атындагы адабият жана искусство институтунун директору, академик С. Каскабасов ушундай серияны алар эми жаңыдан башташып, бирок ага Президент Н. Назарбаев атайын олчойгон каражат бөлүп бергенин айтып, ал эми кыргыз агаиндердин бекер иштеп, аны чыгарууга өздөрү каражат издегенине баш чайкап таң калып, «сиздердин мунунар эрдик, анык азаматтык» деп баа берген.

Балким, айрым окурмандар басмадан китептер жарык көрсө эле алар оңой-олтоң эле ишке ашып, чыгаргандар олжого маарып жаткандай түшүнүштөрү мүмкүн. Бүгүнкү күндө бир китеп эмес, бир макала чыгаруу кыйын. Ушундай өз элинин мурстарынын камын ойлогон А. Акматалиев өзү айткандай «ар качан демөөрчү иштеп жүдөп жүрөт». «Бирөөлөр ичээрге суу таппай жүрсө, бирөөлөр кечээрге кечүү таппай жүрөт» деген кеп бар эмеспи...

Фольклортаануучулардын жаны муунун тарбиялоодо да А. Акматалиевдин эмгеги айкын көрүнүп турат. Фольклор боюнча (10.01.09.) адистер жетишпей турган маалда өзү жетектеген Диссертациялык кеңеште кандидаттык диссертацияларды коргоого мүмкүндүк түзүүгө Улуттук аттестациялык комиссияны ынандырууга жетишкен. (Мурда, Совет учурунда, фольклористтер Өзбекстандан, Казакстандан жактоого мажбур болушкан). Он беш жылдын ичинде жыйырмадан ашуун фольклорист

илимдин кандидаттары өсүп чыкты, жактоонун талабына ылайык жаңы тематикалык багыттагы илимий иштер жазылып, илимий макалалар жарыяланып, монографиялар жарык көрдү, өзү да четте калбай бир нече кандидаттык иштерге илимий жетекчилик кылып, жаштардын илимий макала, китептеринин жарык көрүшүнө камкордук кылды. Фольклористика багытында о.э. анын «Үйлөнүү үлпөтү жана салты», «Балдарга арналган салт жана ырым жырымдар» деген аталыштагы илимий эмгектери жарык көргөн.

Кыргыз адабияты жана Чыңгыз Айтматов

Бул темада Абдылдажан Акматалиев тууралуу кенири сөз баштасак, ал өтө узарып керээр. Бул багытта анын аткарган иштери коомчулукка жакшы эле тааныш, ошон үчүн биз эки учурга гана кыскача токтолуп өтөлү. Биринчиси, Улуу жазуучу Чыңгыз Айтматовго байланыштуу. Ооба, жазуучу менен адабиятчы окумуштуунун жакын чыгармачылык мамиледеги адамдар экендигин көпчүлүк жакшы билет. Улуу жазуучу Чыңгыз Айтматовдун өмүрүнө, чыгармаларына арналган ондогон илимий эмгектерди жазды, бир топ жыйнактарды түзүп чыгарды, жазуучунун чыгармачылыгы тууралуу республикабызда жана чет өлкөлөрдө ондон ашуун конференцияларды уюштурду. Эл аралык Айтматов клубун, Коомдук Айтматов академиясын, Айтматов китептеринин китепканасын негиздеп уюштурду, Түрк-кыргыз эркек балдар лицейине, № 11 орто мектепке жазуучунун ысмын алып калышына түрткү болду жана жазуучу дүйнөдөн кайткандан кийин өзү жетектеген Тил жана адабият институтунун жазуучунун атында аталып калуусуна кам

көрдү, көзү өткөн залкардын жаркын элесин калтыруу боюнча бир нече сунуш менен гезит беттери аркылуу бийликке жана коомчулукка кайрылды ж.б. Эми булардын баары көзгө көрүнүп турган белгилүү иштер. Бизди бөтөнчө таң калтырып, ыраазы кылып, суктантып турган нерсе А. Акматалиевдин Чыңгыз Айтматовго карата өзгөчө, ыйык, ызаттуу мамилеси. Ч. Айтматов «Манас» эпосуна байланыштуу «Улуу нерсени окуп моокумун кандырууга улуу маданият керек экени белгилүү» деп айтканындай улуунун улуулугун сезе билип, улуулукка урмат көрсөтө билүү үчүн да чоң адамгерчилик керек болсо керек. Мындай сапат өзгөчө бүгүнкү күндө «дефицит» көрүнүш болуп калбадыбы, көпчүлүк адамдар үчүн ыйык эч нерсе жок, а кокус бир нерсени баалап, жогору санап сөз айтып, жазып калса да, үйрөнгөн адат боюнча оюнда жогорку биринчи орунга өзүн коюп туруп анан айттышчу, жазышчу болушпадыбы. Ал эми жан дүйнөсү назик Абдылдажан Акматалиев сыртынан сыр бербей зымпыйганы менен залкардын дүйнөдөн өткөн аны бир топ кайгыртып, жан дүйнөсүн эншерилткени анын «Айтматов бар аалам толук көрүнчү», «Аалам атын Айтматовго беришип», «Өмүрдөн Сиз кетпей деги койсоңуз», «Ата-Бейит – Фудзияма сезилип» деген өңдүү көлөмдүү ыр топтомдорунан байкалат. Айтматов кайтыш болгондон кийин жазуучунун урмат-зыйнатына деп жайкы эс алуу учуруна карабастан бир жарым айдын ичинде «Адабият жана искусство маселелери» журналынын эки санын жана 500 беттен ашык көлөмдөгү жазуучуга арналган «Айкөлдүгү Манас баба өндөнүп» деген ыр, поэмалардын топтомун түзүп, демөөрчү таап, илимий кызматкерлердин көбү

эс алууда болгондуктан корректурасына чейин окуп, ар бир сүрөтү компьютердик жасалгасы, жайгашышы үчүн тынчсызданып жайдын аптабында академия менен басманын ортосунда чуркап жүрүп чыгарды.

Чыңгыз Айтматовдун 70 жылдык, 80 жылдык эки мааракесин өткөрүү боюнча өкмөттүк комиссияга мүчө болуп кирген А. Акматалиев жазуучунун китептерин чыгарууга каражат бөлүнбөгөнүнө абдан кыжалат болуп жүргөнүн да көрдүк. 70 жылдык мааракеге карата жарык көрчү 5 томдук жыйнакка жыл аягына чейин каражат табылбай кечигип, акыры демөөрчүлөрдүн жардамы менен чыккан. Ушул эле көрүнүш 80 жылдык мааракеде да көрүндү. Айтматовго карата мындай кайдыгерликке күйүп-бышкан А. Акматалиев басма сөздөрдө өз оюн айтып чыгууга аргасыз болду. Жазуучунун көзү тирүүсүндө да «Колдо бар алтындын баркы жок» дегендей жөн жерден тийиштик кылып, адилетсиз сын айткандарга да өз учурунда А. Акматалиевдин «Мы требуем прекратить травлю Чингиза Айтматова», «Адамзаттын Айтматову» деген жооптору басма беттеринде жарык көргөн эле.

А. Акматалиевдин терең ызаат, чоң сүйүү менен коштолгон айтматовтаануу багытындагы илимий практикалык иштери ошондой эле кыргыз адабият таануусу үчүн натыйжалуу салым болуп эсептелет. Адабиятчы. о.э. С. Эралиев, А. Рыскулов, К. Осмоналиев, К. Акматов, Ө. Даникеев, К. Жусупов, С. Станалиев ж.б. калемгерлердин чыгармачылыктары боюнча макалаларын адабиятыбыздын актуалдуу проблемаларына арналган «Көркөм чыгарма жана тарыхый баатыр инсандар», «Байыркы орток түрк адабиятынын очерки», «Азыр-

кы адабият: тарых жана мезгил» деген китептерди жазып, жандуу адабий процеске өз үлүшүн кошуп келет.

Абдылдажан Акматалиевдин ысмы менен байланышкан салмактуу эмгектердин бири – бул «Кыргыз адабиятынын тарыхынын» 7 томдугу. Кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгындагы эмгек ырларынан баштап, бүгүнкү күндөгү акын, жазуучуларыбыздын чыгармачылыгы терең жана кенен камтылган фундаменталдуу эмгек ушундай мүнөздөгү мурдагы китептерден бир топ жаңычылдыгы менен айырмаланат.

А. Акматалиев бул эмгекке башкы редакторлук жана уюштуруучу-жетекчилик гана кылбастан, жыйырмадан ашуун илимий макалаларды жазып, томдордун баш сөзүндө буга чейинки эмгектерден өзгөчөлөнгөн он беш принцип критерийди көрсөтөт. Бул эмгек коллективге Кыргыз Республикасынын илим жана техника жагындагы Мамлекеттик сыйлыкты алып келген. Бүгүнкү күндө томдуктарды жогорку окуу жайлардын мугалимдери менен студенттери кеңири пайдаланып жатышат.

Албетте, А. Акматалиевдин жетекчилиги менен бир топ илимий проектилер, иштер бүткөрүлдү. Алардын айрым урунттууларын санай кетсек: «Азыркы кыргыз адабияты», «Кыргыз адабият таануу илими жана сыны», «Дүйнөлүк поэзиянын антологиясы», (1–2-том), кыргызча котормолордогу «Түрк дүйнөсүнүн адабиятынын тарыхы», «Түрк адабиятынын антологиясы», «Түрк дүйнөсүнүн адабиятчыларынын энциклопедиясынын 33 томдугу», дегеле 10 жыл ичинде институтта 400гө жакын китеп чыкса, ошонун бардыгында А. Акматалиевдин тикеден-тике салымы бар.

Искусствотаануучулар жаңы эмгек жаратышууда...

Искусство багытында чынын айтуу керек, көп жылдардан бери заманга шайкеш илимий изилдөөлөр жазылбай, эмгектер жарык көрбөй келе жаткан. А. Акматалиевдин демилгеси менен түзүлүп, жарык көргөн «Манас» жана искусство» «Ч. Айтматов и духовная культура» деген илимий макалалар жыйнактары, Кыргыз Республикасынын көз карандысыздыгынын он жылдыгына карата «Кыргыз алтындын» (Д. Сарыгуловдун) жардамы менен иш жүзүнө ашырылган «Залкар күүлөр» проектиси (125 күүдөн турган компакт-диск) кайсы бир деңгээлде ошол кенемтени толтуруу аракетинен улам аткарылган иштер. Азыркы учурда А. Акматалиев менен корреспондент-мүчө Ж. Үмөталиеванын жетекчилиги менен искусство ишмерлеринин – сүрөтчүлөрдүн, композиторлордун, режиссерлордун, театр, кино артисттеринин чыгармачылык портреттери кыргыз искусствосунун айрым жанрлары боюнча изилдөөлөр камтылып, кенири илимий талдоочулук деңгээлде жазылып бүтүп, жарык көргөнү турат.

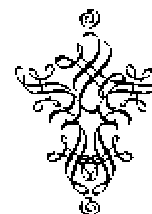
А. Акматалиев о.э. чыгармачыл инсан катары да киночулар жана композиторлор менен байланышкан учурлары арбын. Анын «Бак арыбайт», «Төрөкул Айтматов», «Куш-өмүр», «Бороондуу бекет», «Саманчынын жолу» аттуу даректүү жана көркөм тасмаларга кеңешчи болгону жана анын бир топ ырларына обондор чыгарылып, ырдалып жүргөнү буга далил.

Соңку сөз

Албетте, илим турмуш менен тутумдаш тынымсыз өнүгүп, улам жаңыланып, өнүгүп, өзгөрүп байып тураары мыйзам ченемдүү көрүнүш. Ар замандын өзүнө ылайык илимий, эстетикалык табити, талаптары болот. Туташ компьютерлештирүү, интернет заманынын чыгармачыл адамдарга, адабиятчы илимпоздорго суроо талабы башкача болор. Бирок, сиз өз дооруңузда, өз ордуңузда жасачу иштерди абийирдүүлүк менен, ашыгы менен аткарып келе жатасыз жана аткара берээринизге ишенебиз.

«Эр эмгегин жер жебейт» дейт, анда эмесе эл үчүн талыкпай, эмгектене бериңиз, Абдылдажан Амантурович! – демекчибиз.

2009-жыл.

МАЗМУНУ

Макалалар, маектер

Маданий өз алдынчалуулук –	
эгемендүүлүктүн башкы белгиси	3
Да не ослабнет «Голос вечности»	10
Тил – элдин автопортрети... ..	16
Сохранить духовную культуру	21
«Айтматовдун Ата-Бейиттеги эстелиги – Руханий	
Мекке болушу керек!»	24
«Манас» деп жашады	33
Айтматов Өзбекстанга	
эмне жамандык кылды эле?!	36
Өмүрдө сапарлаш агам эле	41
Айтматов жөнүндөгү ырлар кантип чыккан	44
Сөз кадырын жоготкон улут	
өз кадырын жоготот	51
«Манас» карангы тамда камалып турат	57
Эң биринчи элдин кызыкчылыгын ойлойм... ..	63
Айтматовдун айланасын отоо чөптөр басып... ..	68
Ар-намыс болмоюнча, улуттук позиция болбойт	76
Ч. Айтматовго НОБЕЛЬ сыйлыгы	
берилген, бирок... ..	80
Чыгымды өкмөт көтөргөн жок	87
Эгерде керек болсо көтөрөйүн,	
Энеке жонума артчы элдин жүгүн	90
«Айтматовдун сексен жылдыгына кыргыздардан	
мурда башка өлкөлөр көңүл бурушкан»	100
«Манас» – эгемендүүлүктүн символу»	104

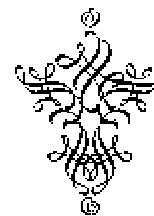
«Эркиндикке жетүү оңой, аны кармап калуу	
кыйын...»	109
Айтматовдун аты чоң жоопкерчиликти артат	116
Адамзаттын Улуу, Асыл идеясы – «Манаста»,	
Айтматовдо	123
Айтматов таарынычын ичине сактады,	
аны кимге айтат эле... ..	129
«Манас» саясаттын көлөкөсүндө калбашы керек?	136
Айтматов жашоону эмгек деп түшүнгөн... ..	142
«Манасты» чет элдиктер гана изилдеп	
калабы деп корком	176
Айтматовдун руханий паспорту «Манас» эле	183

Ырлар

Мезгил өтпөйт, Адам өтөт дүйнөдөн	194
Сиз жок кезде кыргыз элин мунканат... ..	197
Достор бүгүн достор эмес баягы... ..	202
Байлыгым менин – шакирттерим ээрчиген... ..	205
Көңүл	208
Сагындык биз Өзүңүздү билсеңиз... ..	210
Ишеничтен кетким келбейт түштө да... ..	212
Замана биз сени булгадыкпы?!	213

Рецензиялар

Ч. Жолдошева. Он оправдал научное звание	215
И. Лайлиева. Рыцарь науки	219
А. Тузов. Предсказание Ч. Айтматова	226
О. Абдыкадыров. Профессордун «Жан сыры»	229
М. Мукасов, Г. Орозова, А. Кадырмамбетова.	
«Эр эмгегин эл баалайт»	233

**УЛУУ, АСЫЛ ИДЕЯЛАР «МАНАСТА»
ЖАНА АЙТМАТОВДО**

Редактор *Касымгелдиева М.*
Компьютерде терген, версткалаган *Абдыкалыкова А.*
Тех. редактор *Жусупбекова А.*

Терүүгө 12.10.2010-ж. берилди. Басууга 12.12.2010-ж. кол коюлду.
Форматы 60x84¹/₁₆. Кагазы офсеттик № 1. «Мектеп» ариби.
Көлөмү 15,75 басма табак. Нускасы 200.
Заказ № 1007. Келишим баада.